

ISSN 1005-0876

12>

9 771005 087006

6
2014

源泉 (布拉克) © BULAK

دېھقان ره سسام هه سه نجان ئممن سزغان

سه رادىكى كه چكوز

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ
توش ئاپلىق نۇرغىلى

بۇلاق

36 - يىل نەشرى ئومۇمىي 159 - سان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

منزهی پندگشایان
بر روی زمین

دوستان تنگدستی
بر روی زمین

جمعی از نویسندگان

2014 - يىللىق 6 - سان

باش مۇھەررىرى: ئەلى توختى مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇختار مامۇت

بۇ ساندا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

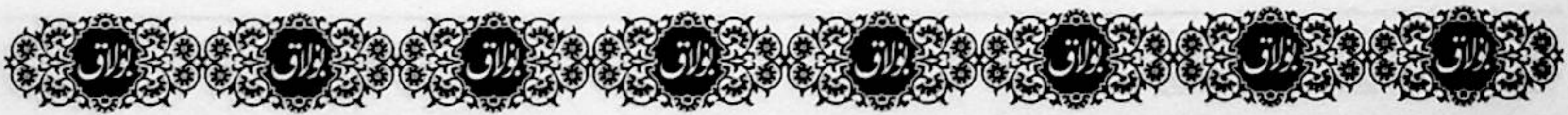
(5) قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى - يېزىقىدىكى «يىغلاڭغۇ بۇدساتۋاننىڭ ھېكايىسى» نەشرگە تەييارلىغۇچى: رازىيە نۇرى

شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

(13) ئىبرەتلىك ھېكايەتلەر نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇنەۋۋەر ھەبىبۇللا

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

(29) «ئەنسۇت - تالىبن»دىن «رەفقۇت - تالىبن»غىچە ئىمىر غىياس (29)
(35) «كۈللىياتى مەسنەۋىيى خاراباتى» ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى قۇربانجان ئابدۇقادىر (35)
(46) كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى «ئەمىرىي» تەخەللۇسلۇق ئىككى شائىر ھەققىدە مۇلاھىزە ... ئەرافات ھەسەن مۇسابايېقى (46)
(58) «ئۈچ يالغاندا قىرىق يالغان» چۆچىكىدىكى يالغان بايانلار توغرىسىدا قىسقىچە تەھلىل مۇقەددەس ئابدۇكېرىم (58)

تىل، تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

- «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى «سارماچۇق»قا دائىر بايانلار ئابلىز مۇھەممەت سايرامىي (65)
 «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ئوۋچىلىققا دائىر بايانلار ئىسرايىل مۇتىللا (77)
 «24 تارىخ»تىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى
 ئابدۇخېلىل ئابدۇجېلىل (84)

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

- رىۋايەتلەر (89)
 توپلاپ رەتلىگۈچى: راجە ئابدۇرېشىت
 بەھرام ۋە زۇھرا (چۆچەك) (101)
 توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەد ئوسمان ئەمىرىي
 ياخشىلىققا ياخشىلىق (چۆچەك) (111)
 توپلاپ رەتلىگۈچى: سابىر جان سىيىت

※

مۇقاۋىنىڭ 1 - بېتىدە: كۈتۈش (رەسسام: مەمەت نەۋبەت)

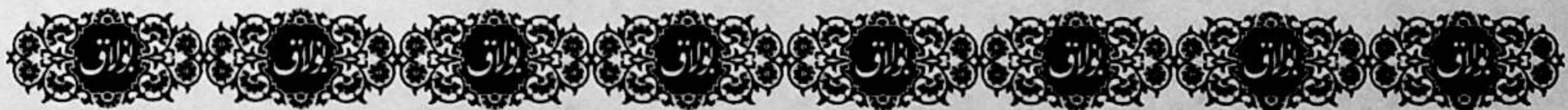
※

※

※

مەسئۇل مۇھەررىرى: دىئارام باھاۋىدىن
 ياردەمچى مۇھەررىرى: مۇتەللىپ ئىسمائىل
 كوررېكتورى: ئارزۇگۈل كېرەم
 مۇقاۋا لايىھەلىگۈچى: مۇقەددەس دىلشات

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 - 2827971
 ئېلېكترونلۇق خەت ساندۇقى: bulak@aliyun.com
 تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 - 2827472

نەشرگە تەييارلىغۇچى: رازىيە نۇرى

قىدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «يىغلاڭغۇر بۇدساتۋا نىڭ ھېكايىسى»*

- täginmäk saqinč 609. qilinč biligtä ulaṭi alqu nomlar saqınyalı bögüngäli bolmayuluq
610. üçün, bilgä bilig p(a)ramit ymä saqınyalı bögüngäli bolmayuluq 611. ärür.”
tep ulaṭi m(a)ha piratya p(a)ramit sudur ärdinig kenürü
612. ača yada nomlayu yarlıqadı.
anta ötrü sadapira <urudita> bodisatv olormış 613. oronıntin oq bo nomuy äşidip
altnış kolṭi samadi dyanlarıy 614. buldı. ötrü kördi ontun sınar gañ ögüztäki qumnuñ
615. sanı birlä täñ yertinčülärdäki alqu kertü-tin kälmişlärnin bodisatvlar
616. m(a)hastvlar quvrayıña bo oq užik akšar bölük padak osoy
617. yañ üzä taypažaki tegmä m(a)ha piratya p(a)ramit sudur ärdinig
618. nomlamişlarin. anta ötrü atı kötrülmiş burhan subuṭıqa inčä tep
yarlıqadı:

- تېگىش، ئويلاش
609) ئارقىلىق بىلىم قاتارلىق ھەممە نوملارنى ئويلىغىلى، مۇلاھىزە قىلغىلى بولمىغانلىقى
610) ئۈچۈن، بىلگە بىلىگ پارامىتىنىمۇ ئويلىغىلى، مۇلاھىزە قىلغىلى
611) بولماس، — دەيدى ۋە باشقا ماخا پىراتىيا پارامىت سۇدۇر گۆھىرىنى ناھايىتى تەپسىلىي كەڭرى
612) ئېچىپ چۈشەندۈردى. بۇ چاغدا ساداپىرا ئۇرۇدتا بۇدساتۋا ئولتۇرغان
613) ئورنىدا بۇ نومنى ئاڭلاپ ئاتىمىش كۆلتى^① دىيانلارغا
614) ئېرىشتى. بۇ چاغدا ئون تەرەپتىكى گاڭ دەرياسىدىكى قۇمنىڭ

* بېشى ئالدىنقى ساندا.

- 615) سانچىلىك دۇنيادىكى بارلىق تاتاگاتالارنىڭ بۇدساتۋالار
 616) - 617) ماخاساتۋالار جامائەسىگە تايپاژاكى² دېيىلىدىغان ماخا پىراتيا پارامىت سۇدۇر گۆھىر.
 رىنى ھەرىپ، سۆز، مىسرالار بويىچە چۈشەندۈرۈپ سۆزلەۋاتقانلىقىنى كۆرگەندەك بولدى.
 618) ئاندىن كېيىن ساكىيامۇنى بۇرخان سۇبۇتغا مۇنداق دەيدى:

39 - بەت

619. "ol sadapira uruđiṭa bodisatv bo bilgä bilig p(a)ramit tīlṭayīnda
 620. bodisatvlar yoriqīṇa tükällig bolyalī up anī tāg osoyluy üstünki ädgü-
 621. lärig buldī. muna munṭayīn bo bilgä bilig p(a)ramit alqu
bodisatvlarqa tärk tavraṇ s(a)rvadyan
 622. tükäl bilgä biligig buldurmaqīntīn ärṭinü säčä yeg adroq čoy-
 623. luy yalīnlīy ärür bilmiš käreḡäk." tep. anī äšidip birär oronqa käreḡ-
 624. kä tāgmäyük bodisatv adīn ymä partagčan toyīnlar-nīṇ könülindä antay
 625. osoyluy sezīkläri yügärü boldī. "alqu bodisatvlar üç asankelar içindä
 626. yalnız bilgä bilig p(a)ramitta oq mu arīti üzälīksiz yeg üstünki
 627. burhan qutīn bulup üç ätözlärīg tanuqlap ontun sīnarqī
yertīnčülärdä burhanlar iš-
 628. in işläp tīnl(i)ylarqa asiṇ tusu yarliṇqayur ärki? ärmäsar, taqī ymä
 629. munī tāg burhan qutīn bulyuqa tīlṭay boldaçī nomlar bar mu ärki?
 630. bar ärsar ymä san üzä qač törlüg bolur ärki?" tep. anta
 631. ötrü alqunūṇ sezīkin üzmäktä uzanmaqlīy atī kötrülmiš t(ä)ṇri t(ä)ṇrisi
 632. burhan ol anī tāg osuyluy sezīnmiš könüllüg tīnl(i)ylarṇīṇ
 633. sezīklärin üzä yarliṇqayalīr üçün toyīnlarīy oqīyu inčä

- 619) — ئاشۇ ساداپىرا ئورۇدۇتا بۇدساتۋا بۇ بىلگە بىلىگ پارامىت سەۋەبىدىن
 620) بۇدساتۋالار يولىدا مۇكەممەل بولۇپ، ئاشۇنداق ئۈستۈنكى ساۋابلارغا
 621) ئېرىشتى. بۇ بىلگە بىلىگ پارامىت بارچە بۇدساتۋالارنى ناھايىتى تېز
 622) بارچە پاراسەتلەرگە ئېرىشتۈرەلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنى ناھايىتى ئېسىل، ئەۋزەل،
 623) قۇدرەتلىك دەپ بىلىش كېرەك، — بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ تېخى بىرەر ئورۇنغا
 624) يەتمىگەن بۇدساتۋالار ۋە باشقا ئادەتتىكىچە راھىبلارنىڭ كۆڭلىدە مۇنداق

- (625) شۈبھە - گۇمانلار بولدى: «بارچە بۇدساتۋالار، ئۈچ ئاسانكى ئىچىدە
 (626) پەقەت بىلگە بىلىگ پارامىتلا ئەڭ ئۈستۈن بولۇپ،
 (627) بۇرخان قۇتغا ئېرىشىپ، ئۈچ ۋۇجۇدنى ئىسپاتلاپ، ئون تەرەپتىكى دۇنيالاردا بۇرخانلار
 ئىشىنى
 (628) ئىشلەپ، جانلىقلارغا پايدا - مەنپەئەت يەتكۈزەمدىغاندۇ؟ بولمىسا، يەنە
 (629) بۇنداق بۇرخان قۇتغا ئېرىشىشكە سەۋەب بولغۇچى باشقا نوملارمۇ بارمىدۇ؟
 (630) ئەگەر بار بولسا قانچە تۈرلۈك بولۇر؟
 (631) بۇ چاغدا ھەممەيلەننىڭ شۈبھە - گۇمانلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن ساكىيامونى تەڭرى ھەزرەتلىرى
 (632) بۇرخانلارنىڭ شۇنداقلا يەنە شۈبھىلىك كۆڭۈللۈك جانلىقلارنىڭ
 (633) شۈبھىلىرىنى ئۈزۈش ئۈچۈن راھىبلارنى چاقىرىپ

40 - بەت

634. tep yarlıqadī: “bar bolur, munda toyınlar-a, bodisatylarqa ariti yoriyuluq
 635. alti p(a)ramit tegli nomlar. “qayular ol alti? ” tep tesär baštinqi buši
 p(a)ramit,
 636. ikinti čahšap(a)t p(a)ramit ulați altinč bilgä bilig p(a)ramit ärür. Inčip
 munda
 637. bodisatylar buši başlap beš p(a)ramitlarda näčä qatiylansarlar altinč
 638. bilgä bilig p(a)ramitta ymä anča oq qatiylanurlar. nä üçün tep
 639. tesär, inčip bo bilgä bilig p(a)ramit burhan qutin bulyuqa
 640. adroq küçlüg yaqinqi tilṭayī üçün. bo tilṭayin bilgä
 641. bilig p(a)ramitiy ögmiš ärür m(ä)n. ärmäsär, beš p(a)ramitlar-
 642. siz yalnız bilgä bilig p(a)ramit üzä burhan bolur ärmäz” tep bo uluy
piratya paramit
 643. nom sudur ärdinig baštintin adaqiņa tägi tüzü tükäl nom-
 644. layu yarlıqap munuṅ yänä yörüg abipirayin inčä uqıtu körkitü
 645. yarlıqadī. ärtmiš üdki gaṅ ögüztäki qum saninča böğü
 646. biliglig burhanlar barča bo alti p(a)ramitlarıy tolyurmaq üzä
 647. burhan qutin bulu yarlıqadilar. ken käligmä üdki burhanlar ymä

648. bo oq altı p(a)ramitlarıy tolyurmaq üzä burhan qutın

649. bulu yarlıqayurlar. m(ä)n ymä amtı bo oq altı p(a)ramitlarıy tolyur-

650. maq üzä üzäliksiz yeg üstünki burhan qutın bulup

651. üç ätöz tört bilgä bilig <p(a)ramit sudur> bütürmäkiñä tägmiš ärür m(ä)n tep

652. tükädi bo sudur ärdininiñ 大本縁經 tegmä töz tuymış

653. utpadı tıltaıyın sözlämäk taypažaki bir tägzinč.

ädgü ädgü! tükädi.

634) مۇنداق دەپ تەلىم بەردى: بار بولۇر، ئەي راھىبلار، بۇدساتۋالار چوقۇم يۈرۈشكە تېگىشلىك
635) ئالتە پارامت دېيىلىدىغان نوملار بار. قايسى ئالتە دېيىلسە، ئەڭ بېشىدىكى سەدىقە پارامت،
636) ئىككىنچىسى پەرھىز پارامت قاتارلىقلار بولۇپ، ئالتىنچىسى بىلگە بىلىگ پارامىتتۇر. يەنە

بۇنداق

637) بۇدساتۋالار سەدىقە پارامت قاتارلىق (قالغان بەش) پارامىتتا قانچىلىك تىرىشسا، ئالتىنچى
638) بىلگە بىلىگ پارامىتتا شۇنچىلىك كۆپ تىرىشىدۇ. نېمە ئۈچۈن
639) دېگەندە، بۇ بىلگە بىلىگ پارامت بۇرخان قۇتغا ئېرىشىشتە
640) ئەڭ كۈچلۈك ھەم ئەڭ يېقىن سەۋەبتۇر. بۇ سەۋەبتىن بىلگە
641) بىلىگ پارامىتنى مەدھىيەلىگەندۈرمەن. بولمىسا بەش پارامىتسىز
642) يالغۇز بىلگە بىلىگ پارامت بىلەنلا بۇرخان قۇتغا ئېرىشكىلى بولمايدۇ، — دەپ بۇ ئۇلۇغ

بىلگە پىراتىيا پارامت

643) سۇدۇر نوم ئەردىنىنى باشتىن — ئايغىغىچە پۈتۈنلەي سۆزلەپ،
644) مەنلىرىنى چۈشەندۈرۈپ كۆرسىتىپ بەردى.
645) بۇرۇنقى گانگې دەرياسىدىكى قۇمنىڭ سانچىلىك دانىشمەن
646) بۇرخانلار بۇ ئالتە پارامىتلارنى تولدۇرۇش بىلەن
647) بۇرخان قۇتغا ئېرىشتى. كېيىن كېلىدىغان بۇرخانلارمۇ
648) بۇ ئالتە پارامىتنى تولدۇرۇش بىلەن بۇرخان قۇتغا
649) ئېرىشتى. مەنمۇ ئەمدى بۇ ئالتە پارامىتنى تولدۇرۇش
650) بىلەن ئەڭ ئۈستۈنكى بۇرخان قۇتغا ئېرىشىپ،
651) ئۈچ ۋۇجۇد، تۆت بىلگە بىلىگ پارامت سۇدۇرنى پۈتكۈزۈش دەرىجىسىگە يەتتىم.
652) بۇ سۇدۇر گۆھىرىنىڭ ئاۋادانا سۇدۇر^③ دېيىلىدىغان ماھىيەت، تۇغماقلىق،
653) سەۋەبىنى سۆزلەيدىغان تايپاژاكىدىن بىر جىلد تۈگىدى. ئەدگۈ^④ ئەدگۈ... تۈگىدى.

۱۱
 ۱۲
 ۱۳
 ۱۴
 ۱۵
 ۱۶
 ۱۷
 ۱۸
 ۱۹
 ۲۰
 ۲۱
 ۲۲
 ۲۳
 ۲۴
 ۲۵
 ۲۶
 ۲۷
 ۲۸
 ۲۹
 ۳۰
 ۳۱
 ۳۲
 ۳۳
 ۳۴
 ۳۵
 ۳۶
 ۳۷
 ۳۸
 ۳۹
 ۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰

ئىزاھاتلار:

- ① كولىتى — ھەددى — ھېسابسىز كۆپ ساننى كۆرسىتىدۇ.
- ② تايپازاكى — خەنزۇچە «大般若经» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى.
- ③ ئاۋادانا سۇدۇر — بۇددا دىنىدىكى 12 دەرسنىڭ بىرى بولۇپ، «تەمسىل، ئوخشىتىش، يورۇتۇش چۈشەندۈرۈش» دېگەن مەنىدە. يۇقىرىدىكى بۇ نوم «ئاۋادانا» نومىغا كىرىدۇ.
- ④ ئەدگۈ — «ياخشى» دېگەن مەنىدە.

تۈگىدى

(نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا)

ئوقۇرمەنلەر سەمگە

بۇلاق ژۇرنىلىمىزنىڭ 2014 - يىللىق 5 - سانغا بېرىلگەن «ھەقىقىي ئوغرى كىم؟» ناملىق چۆچەكنى بەت تېزىش جەريانىدا تېخنىكىلىق سەۋەنلىك كۆرۈلۈپ، چۆچەكنىڭ ئالدىنقى قىسمى بىلەن كېيىنكى قىسمى ئالمىشىپ قالغان، يەنى 111 - بەت 2 - ستون ئاستىدىن سانغاندا ئىككىنچى قۇردىن باشلاپ 112 - بەت ئاخىرىغىچە چۆچەكنىڭ باش قىسمى؛ 111 - بەت 1 - ستون 1 - قۇردىن مەزكۇر بەت 2 - ستون 1 - قۇردىن سانغاندا 3 - قۇرغىچە بولغان قىسمى چۆچەكنىڭ ئاخىرقى قىسمى. ئوقۇرمەنلەرنىڭ تۈزىتىپ ئوقۇشىنى سورايمىز!

Handwritten text in Uighur script, likely a calligraphic rendering of the article's content or a related text.

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇنەۋۋەر ھەبىبۇللا

ئىبرەتلىك ھېكايەتلەر

قەرز

ھىممەتلىكلىكى بىلەن شۆھرەت قازانغان ساخاۋەتچى قەيس ئىبنى سەئىد ئىبنى ئوبادە كېسەل بولۇپ يېتىپ قاپتۇ. لېكىن، يارۇبۇرادەرلىرى ئۇنىڭدىن ئەھۋال سوراپ كەلمىدى. بۇ ھال ئۇنىڭ كۆڭلىدە غەش-لىك پەيدا قىلغانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەن خاس خىزمەتكارلىرىدىن بىرسى دېدى: ئۇلار سىزدىن ئالغان قەرزلەرنى قايتۇرالمىغانلىقىدىن خىجىللىق ھېس قىلىپ، ئۇيالغىدىن سىزنى يوقلاپ كېلىشكە ئامالسىز قېلىشىۋاتسا كېرەك.

قەيس ئىبنى سەئىد ئىبنى ئوبادە شۇ ئان جارىنى چاقىرتىپ بۇيرۇدى: — دوستلارنىڭ خاندانلىقىمىزغا كېلىش يولىنى باغلاپ قويغان مالۇ دۇنياغا تەڭرىنىڭ لەنەتلىرى ياغسۇن. سەن شەھەر رەستلىرىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ جار سېلىپ ئېيتقىنكى، كىمدىكىم قەيس ئىبنى سەئىد ئىبنى ئوبادەگە قەرزدار بولسا، مانا شۇ دەقىقىدىن باشلاپ شۇ كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بارلىق قەرزلىرىدىن ئازادتۇر.

بۇ ئىشتىن كېيىن، قەيس ئىبنى سەئىد ئىبنى ئوبادەنىڭ كېسەللىكى يوقلاپ، ھال سوراپ كەلگەنلەرنىڭ ئايىغى ئۇنىڭ خاندانلىقىدىن ئۈزۈلمىدى.

ھىممەت ئىگىسى

بۇخارا دا دائىم ئاجىزلارنىڭ غېمىنى يەيدىغان، قولىدا بار بولسىلا خەير-ئېھساننى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىدىغان، ئىلىكىدە يوق بولسىمۇ بىچارە - مىسكىنلەر ئۈچۈن دۆلەتمەنلەردىن سەدىقە توپلاپ، ئېھتىياجلىقلارغا تەقسىملەپ بېرىش بىلەن مەشھۇر بولغان بىر ئالىيجاناب كىشى بار ئىدى. ئادەتتە پېقىر - مىسكىنلەر ھەر خىل ئېھتىياجلىرى بىلەن شۇ كىشىنى ئىزدەپ كېلىپ ئۇنىڭغا مۇراجىئەت قىلاتتى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇنىڭ ئالدىغا بىر كەمبەغەل ئادەم كېلىپ، تۇرمۇشنىڭ تولىمۇ قىيىنچىلىق ئىچىدە ئۆتىدىغانلىقىنى، يېقىندا يەنە بىر پەرزەنتلىك بولغانلىقى ۋە يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقتا ھەم ئۇنىڭ ئانىسىغا زۆرۈر بولغان لازىمەتلىكلەرنى تەييارلاشقا خىراجەت قىلىش ئۈچۈن، يېنىدا بىرەر پۇچۇق يارماق-مۇ يوقلۇقىنى ئېيتىپ، ئۇنىڭدىن ياردەم تەلەپ قىلدى. ئالىيجاناب كىشى ئۇنى يېتىلەپ، بىرقانچە باي ۋە زەردار كىشىلەرنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپ، ئۇلاردىن بۇ كىشىگە ياردەم قىلىشنى ئۆتۈندى. لېكىن، ئۇلاردىن كۈتكەن ياردەمگە ئېرىشەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھېلىقى ھاجەتمەننى بىر ساخاۋەتچى زات دەپ-نە قىلىنغان قەبرىستانلىققا باشلاپ كەلدى ۋە ئۇ زاتنىڭ قەبرىسىنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ روھىغا ئاتا پۇت قىلغاندىن كېيىن دېدى:

— ئاللاننىڭ رەھمەتلىرى ساڭا بولغاي! دائىم باشقىلارغا ياردەم قىلاتتىڭ، ئالدىڭغا كەلگەن ھاجەتمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرماستىن ئۇلارنى قۇرۇق قول قايتۇرمايتتىڭ. بۈگۈن مەن بۇ كىشىنى باشلاپ بىر قانچە كىشىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، گۆدەك ئۈچۈن ياردەم قىلىڭلار دېدىم، لېكىن ھېچبىرى جاۋاب قايتۇرماستىن بىزنى ھەيدىدى.

ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ چۈشكەندىن بىر دىنار چىقاردى - دە، ئۇنى ئىككىگە بۆلۈپ يېرىمنى يېنىدىكى كىشىگە بەردى ۋە ئۇنىڭغا دېدى:

— مانا بۇ، قولۇڭغا پۇل چۈشكەن ساڭا بېرىلگەن قەرز.

ئۇلار قەبرىستانلىقتىن چىقىپ ئايرىلىشتى. ھاجەتمەن كىشى يېرىم دىنارنى ئېلىپ بازارغا يۈگۈردى، ساخاۋەتچى بولسا ھارغىن ھالدا ئۆيىگە قايتتى ۋە چارچىغىنىدىن كەچكى غىزانمۇ يېمەستىن ئۈي-قۇغا كەتتى. شۇ كېچىسى مەرھۇم ساخاۋەتچى زات ئۇنىڭ چۈشكەن كىرىدى ۋە دېدى:

— قەبرە ئالدىدا ئېيتقانلىرىڭنىڭ ھەممىنى ئاڭلىدىم، لېكىن جاۋاب قايتۇرۇشقا ئاماللىق يوق، سەن تاڭ ئېيتىشى بىلەن مېنىڭ ئۆيۈمگە بېرىپ پەرزەنتلىرىمگە ئېيتت، ئۆيدىكى ئوچاقنىڭ ئاستىنى كۆل-سۇن، ئۇ يەرگە ئىچىگە بەش يۈز دىنار سېلىنغان بىر غىلاپنى كۆمۈپ قويغانمەن، ئۇلار شۇنى تېپىپ سا-ڭا بەرسۇن، سەن ئۇنى ھېلىقى ھاجەتمەنگە ئاپىرىپ بەرگىن.

ئۇيۇدۇن چۈشۈپ ئويغانغان ئالىيجاناب زات ھەمدۇسانلار ئېيتىپ تاڭ يورۇشىنى كۈتتى ۋە سەھەر-دىلا مەرھۇم ساخاۋەتچىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ بولغان ۋەقەنى ۋە كۆرگەن چۈشۈشنى ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىگە سۆزلەپ بەردى. ئۆيدىكىلەر ئوچاق ئاستىنى كولاپ، راستلا ئۇ يەرگە كۆمۈپ قويۇلغان بىر كونا غىلاپنى تېپىپ چىقتى ۋە ئىچىدىكى بەش يۈز دىنارنى ئۇنىڭغا بەردى. ئۇ دېدى:

— بۇ پۇل سىلەرنىڭ، مېنىڭ كۆرگەن چۈشۈمنىڭ ئەمدى ھېچبىر ئەھمىيىتى قالمىدى.

مەرھۇم ساخاۋەتچى زاتنىڭ پەرزەنتلىرى جاۋابەن دېدى:

— دادىمىز ئۆلۈك ھالدا تۇرۇپ خەير - ئېھسان قىلىۋاتسا، بىز تىرىك تۇرۇپ بېخىللىق قىلساق قانلىق ئىش ئىش؟

ئالىيجاناب كىشى ئىلاجسىز بۇ بەش يۈز دىنارنى ئېلىپ، ھېلىقى ھاجەتمەن كىشىنى ئىزدەپ تاپتى ۋە بولغان ۋەقەنى سۆزلەپ بېرىپ، پۇللارنى ئۇنىڭغا بەردى. ھېلىقى كىشى بەش يۈز دىنار ئىچىدىن بىر دىنارنى ئېلىپ ئىككىگە بۆلدى - دە، يېرىمنى ئۇنىڭغا بېرىپ، قەرزىنى تۆلىدى. يېرىمنى «شۇنىڭ ئۆزى ماڭا كۈ-پايە» دەپ ئۆزى ئالدى، قالغان پۇللارنىڭ ھەممىنى كەمبەغەل، يېتىم - يېسىرلارغا سەدىقە قىلدى.

خۇشاللىق ۋە خاپىلىق

بىر بەدولەت باي بار ئىدى. زىمىستان كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، ئۇ كەچكى تاماقتىن كېيىن سەندەلنى

چۆرىدەپ ئولتۇرۇشقان خوتۇن ۋە بالىلىرىغا بېشىدىن ئۆتكەن مۇنداق بىر ۋەقەنى ھېكايە قىلىپ بەردى:
— سودا ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇپ يۈرگەن يىللاردا، بىر قېتىملىق سەپەردە، باياۋاندا يولدىن ئادىشىپ قالدىم، نە مېنىڭ، نە ئاتلىرىمنىڭ يەيدىغان ئوزۇق - تۈلۈكىمىز تۈگىدى، ئاچلىقتىن ئۆلەر ھالەتكە يەتتىم. لېكىن ھاياتىمنى قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش ئارزۇسىدا يىقىلىپ قوپۇپ دېگۈدەك سەپەرنى دا-ۋاملاشتۇردۇم، شۇ پەيتتە يولدا ئالدىمغا ئانچە چوڭ بولمىغان بىر خالتا ئۇچرىدى. «ئۇنىڭ ئىچىدە يېگۈ-دەك بىرەر نەرسە بولۇشى مۇمكىن» دەپ ئويلاپ، شۇنچىلىك خۇشال بولۇپ كەتتىمكى، شۇ چاغدىكى خۇ-شاللىقىم تا بۈگۈنگىچە ئېسىمدىن چىقمايدۇ، بەلكى بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئۇنتالماسلىقىم مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن مەن خالتىنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ قارىدىم، كۆردۈمكى، خالتىدا مەن ئارزۇ قىلغاندەك نان - بوغۇر-ساقلا بولماستىن، بەلكى ئۈنچە - مەرۋايىت ۋە گۆھەرلەر بار ئىكەن، بۇلارنى كۆرۈپ شۇنچىلىك ئۈمىد-سىزلىنىپ خاپا بولدۇمكى، شۇ ۋاقىتتىكى خاپىلىقىمنىڭ ئەلىمى تا بۈگۈنگىچە ئېسىمدىن چىقمايدۇ، بەلكى بۇنىڭدىن كېيىنمۇ شۇ خاپىلىقنى ئۇنتۇپ كېتەلمەسلىكىم مۇمكىن.

باققال بىلەن ئوغرى

خوتۇننىڭ بۇيرۇتمىلىرىنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن بازارغا كەلگەن ئوغرى، باققالنىڭ تارازىنى توغرا تۇتمىغانلىقىدىن نارازى بولۇپ دەيدى:

— مەنغۇ كېچىدە، قاراڭغۇدا يوشۇرۇنچە ئوغرىلىق قىلىمەن، شۇنداقتىمۇ كۈندۈزلىرى ئۆزۈمنىڭ ناچار ئادىتىمدىن خىجىل بولۇپ، ئادەملەردىن قورقۇپ ياشايمەن. سەن بولساڭ كۈپكۈندۈزدە يا خۇدادىن قورقماي، يا بەندىدىن ئۇيالماي ئادەملەرنى ئوچۇق - ئاشكارا قاقتى - سوقتى قىلىپ ياشايدىكەنسەن - دە!

قايسى بىرى ئەۋزەل؟

چايخانىدا پاراڭلىشىپ ئولتۇرغان بىر توپ كىشىلەرنىڭ ئارىسىدىكى ساقاللىرى ئاقارغان مويسىپىت بوۋاي ھەمداستىخانلىرىغا شۇنداق دەيدى:

— غەيۋەت قىلغاندىن ئوغرىلىق قىلغان ئەۋزەل ھەم پايدىلىقتۇر.
ئاڭلىغۇچىلار ھەيران بولۇشۇپ سوراشتى:
— ئەي بوۋا، ئوغرىلىق كىشىلەر تەرىپىدىن ناھايىتى يامان كۆرۈلىدىغان ناچار ئىللەت، لېكىن ئوغرىلىقنى غەيۋەتتىن ئەۋزەل دېيىشىڭدە بىرەر ھېكمەت بارمۇ قانداق؟
بوۋاي جاۋاب بەردى:

— ئوغرى كۈچىنى ئىشلىتىپ، جاسارەت كۆرسىتىپ، ئەقىل ئىشلىتىپ، ھىيلە - مېكر ئويلاپ تېپىپ، سەۋرچانلىق بىلەن پۇرسەت كۈتۈپ، مىڭ جاپادا مەقسىتىگە يېتىدۇ، ھېچبولمىغاندا قورسىقىنى بولسىمۇ تويدۇرىدۇ. بىراق غەيۋەتخور بولسا، غەيۋەت قىلىپ ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمەيدۇ، پەقەت ئۆزىنىڭ ئەل ئارىسىدا شەرمەندە بولغىنى قالىدۇ، خالاس.

خوتۇن كىم؟

چايخانىدا پاراڭلىشىپ ئولتۇرغان بىر توپ كىشىلەر «خوتۇن دېگەن زادى نېمىگە ئوخشايدىغاندۇ؟»

دېگەن تېمىدا بەس - مۇنازىرە قىلىشتى، ھەر كىم ئۆزلىرىنىڭ كەچۈرمىشلىرىگە ئاساسەن ھەر خىل تە - بىرلەرنى بېرىشتى. ئارىدىن ساقاللىرى ئاقارغان مويىسىپت بوۋاي ھەمداستىخانلىرىغا شۇنداق دەدى:

— خوتۇن دېگەن ھەسەل ھەرىسىگە ئوخشايدۇ. ئاڭلىغۇچىلار ھەيران بولۇشۇپ سوراشتى:

— ئەي بوۋا، خوتۇننى ھەسەل ھەرىسىگە ئوخشىتىشىڭدا بىرەر ھېكمەت بارمۇ قانداق؟ بوۋاي جاۋاب بەردى:

— ھەسەل ھەرىسى ھەم نەشتىرىنى سانجىپ جاننى قاقشىتىپ، تەننى ئاغرىتىدۇ، ھەم كوزا كوزا ھەسەل بېرىپ تەنگە قۇۋۋەت، جانغا راھەت بەخش ئېتىدۇ. دېمەك، يېنىڭدىكى خوتۇنۇڭ دەل تۇرمۇشۇڭغا ئاچچىق ھەم چۈچۈك ئاتا قىلغۇچى ھەسەل ھەرىسىدۇر.

ئەجەل ئوقى ساداقىتىن چىقسا نىشانغا تەگمەي قايتمايدۇ

ئىككى پادىشاھلىق بايلىق ۋە زېمىن تاللىشىپ، بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى. ئىنتايىن بەستلىك ۋە بەقۇۋۋەت، باھادىر سۈپەت يىگىتلەردىن بىرى ناھايىتىمۇ قورقۇنچاق ۋە توخۇ يۈرەك بو - لۇپ، جەڭ مەيدانىدا يوشۇرۇنغۇدەكلا جاي بولسا ئۆزىنى شۇ يەرگە ئېتىپ، تاكى شۇ كۈنكى جەڭ ئا - خىرلاشقۇچە بېشىنى ئىچىگە تىقىپ يېتىۋالاتتى. سەپداشلىرى ئۇنىڭغا ھەرقانچە چۈشەندۈرسىمۇ، ئۇ پە - قەتلا قولاق سالمايتتى. بىر كۈنى، شىددەتلىك جەڭ مەيدانىدا ھېلىقى قورقۇنچاق يىگىت يوشۇرۇنغان جا - يىدىن تۇيۇقسىز قىلىچىنى يالىڭاچلاپ ئېتىلىپ چىقتى ھەمدە سەپنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ مەرتلەرچە باتۇرانە جەڭ قىلدى. كەچقۇرۇن تەبەل ئۇرۇلۇپ خاننىڭ جەڭنى ۋاقىتلىق توختىتىش توغرىسىدىكى يارلىقى يەت - كۈزۈلدى. ئەتىسى، ئۇ يىگىت جەڭدە تۆھپە ياراتقانلارنىڭ ئۈلگىسى بولۇپ تارتۇقلىنىپ، «باتۇر» دېگەن شەرەپلىك نامغا مۇيەسسەر بولدى. سەپداشلىرى ئۇنىڭدا تۇيۇقسىز پەيدا بولغان بۇ خىل جاسارەتتىن ھەي - ران بولۇشۇپ، بۇ خىل شىجائەتنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى ئۇنىڭدىن سوراشتى. ئۇ سەپداشلىرىنىڭ سوئال - لىغا جاۋابەن بۇ ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى:

— شىددەتلىك جەڭ ئەۋجىگە چىققاندا، جان قاينۇسىدا بىر چوڭقۇر خەندەككە يوشۇرۇنۇپ بېشىمنى قۇچاقلاپ تۈگۈلۈپ ياتاتتىم، ۋىڭ قىلغان ئاۋاز بىلەن يادىن ئۈزۈلگەن ئوق بېشىمدىن ئۇچۇپ ئۆتۈپ تۇپراققا سانجىلدى، قورققىنىمدىن نەپەس ئېلىشقىمۇ يېتىنالمىدىم. بىردەمدىن كېيىن، ئۆزۈمنىڭ تې - خىچە ھايات ئىكەنلىكىمنى جەزملەشتۈرۈپ ئەتراپقا قورقۇمسىراپ كۆز يۈگۈرتسەم، يەرگە قالدغان ئوق قىمىرلىغاندەك قىلدى، ئېسىمنى يىغىپ قارىسام، ئەسلىدە بېشىمدىن ئۇچۇپ ئۆتكەن ئوق بۇلۇڭغا كە - رىۋالغان بىر يىلانغا تەگكەنكەن. بۇنى كۆرۈپ ۋۇجۇدۇمدا بىر سىلكىنىش پەيدا بولدى - دە، ئۆز - ئۆ - زۈمگە خىتاب قىلىپ دەيدىم: «مەيلى قانچىلىك ئېھتىياتتا بول، ئەڭ پىنھان جايغا يوشۇرۇنساڭمۇ، ئەجەل كەلسە، بەربىر سېنى تېپىۋالىدىكەن، ۋاقىت - سائىتى يېتىپ كەلگەندە، ئەجەل ئوقىدىن قېچىپ قۇ - تۇلغىلى بولمايدىكەن، ئەجەل ئوقى ساداقىتىن چىقسا، نىشانغا تەگمەي قايتمايدىكەن». مانا شۇ پىكىرنىڭ تۈرتكىسىدە «يېتىپ ئۆلگۈچە ئېتىپ ئۆل» دەپ، قورقۇنچۇمنى يېڭىپ جەڭگە ئاتلاندىم.

ئۆتكۈنچى دۇنيا، ئۆتەنە ئالەم

سىر دەريا ساھىلىدا كاتتا بىر باي بار بولۇپ، مال - دۇنياسى ھەددى - ھېسابسىز ئىدى. شۇنداق - تىمۇ ئۇ كىبىردىن يىراق بولۇپ، قانائەت بىلەن ياشايتتى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، دەريا سۈيى تېشىپ سا -

ھىلىدىكى بارلىق كىشىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆي - جاي، مال - دۇنيالىرىنىڭ ھەممىسىنى ئېقىتىپ كەتتى. قانائەتچان باي سۇ ئۈزۈشكە ماھىر ئىدى، شۇ سەۋەبتىن ئۇ جېنىنى ساقلاپ قالالدى. دەريا دولقۇنىلىرىغا سوقۇلۇپ، شىددەتلىك تاشقىنغا بوي بەرمەستىن، تىرىشىپ - تىرىشىپ ئۈزۈپ ھالىدىن كېتەي دېگەندە ساھىلغا چىققان باي، تىزغىچە سۇغا چىلىشىپ تۈرۈپ ئالغانلىرىنى كەڭ ئېچىپ تۈرۈپ نالە قىلدى:

— ئەي ئاللا، قالغان ئۆمرۈمنى ئۆزۈمگە مۇناسىپ ھالدا ئۆتكۈزۈشۈم ئۈچۈن ئىمكانىيەت بەرگەيسەن! قىرغاققا تۈرۈپ بايىنىڭ نىداسىنى ئاڭلىغان بايۋەتچە يىگىت مەسخىرە تەلەپپۇزىدا دوق قىلدى:

— ئاقساقال، يېشىڭىز يەتمىشتىن ئاشقاندا كۆرۈنسىز، ئايۋان ساراي، ئالتۇن - كۈمۈش ۋە بارلىق مال - دۇنيالىرىڭىزدىن ئايرىلىڭىز، شۇنداق ئىكەن، بۇ ياشقا كەلگەندە يەنە قانداقتۇر مۇناسىپ ئۆمۈر ھەققىدە سۆز ئاچىسىز؟!

بايۋەتچە يىگىت شۇلارنى دېدى - دە، مەسخىرىلىك كۈلگىنىچە ئېتىنى قامچىلاپ كېتىپ قالدى. ئارىدىن بىر قانچە يىللار ئۆتتى، بىر يىلى بۇ ئەتراپتا كەڭ دائىرىلىك قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بەردى، بايىنى مەسخىرە قىلغان بايۋەتچە يىگىتنىڭ چارۋا ماللىرى ئاپەتتە پۈتۈنلەي قىرىلىپ تۈگىدى، خوتۇن - بالىلىرى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈپ كېتىپ بىر ئۆزى يالغۇز قالدى. ئۇ قورسىقىنى تويدۇرۇش ئۈچۈن ئوزۇقلۇق ئىزدەپ، تەرەپ - تەرەپلەردە تېنەپ - تەمتىرەپ يۈردى. ئاچ ۋە يالىڭاچلىق جېنىغا پاتقان نەۋقىران بايۋەتچە بېشى قايغان پۈتى تايغان جايلاردا تېنەپ يۈرۈپ، ئاخىر سىر دەريا ساھىلىغا كېلىپ قالدى ۋە يىراقلاردىن ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈۋاتقان تۈتۈننى ئىلغا قىلىپ شۇ تەرەپكە يول ئالدى. ئۇ بىر بېسىپ، ئىككى بېسىپ كۈن قايرىلغاندا، مورسىدىن تۈتۈن چىقىۋاتقان، مەزىزلىك شورپا ھىدى ئەتراپقا تارالغان بىر ھويلا - ئاراننىڭ ئالدىغا كېلىپ ئىشىكىنى چەكتى. ھايال ئۆتمەي چىرايلىق بىر ئايال چىقىپ ئىشىكىنى ئاچتى ۋە ئاچلىق ھەم ھارغىنلىقتىن ھالىدىن كېتەي دېگەن مۇساپىرنى ئۆيىگە باشلاپ كىرىپ تۈرگە ئولتۇرغۇزۇپ داستىخاندىكى نازۇنمەتلەردىن يېيىشكە تەكلىپ قىلدى ۋە بىر ئازدىن كېيىن ئېرىنىڭ قايتىپ كېلىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭغىچە تارتىنماستىن غىزالانغاچ تۇرۇشىنى ئېيتىپ با - لىلىرى بىلەن بىرگە ئۆي ئىشلىرىنى قىلىشقا تۈتۈندى. بىر ئازدىن كېيىن ئاپپاق ساقاللىرى كۆكسىدە يەلپۈنۈپ تۇرغان، نۇرانە چىراي بىر بوۋاي سالام بىلەن ئۆيگە كىرىپ كەلدى. ئايال بالىلىرى بىلەن بىرلىكتە چىقىپ ئېرىنى سالاملار بىلەن قىزغىن كۈتۈۋالدى، بالىلار بولسا دادىسىغا ئېسىلىپ، سۆيۈپ ۋە ئۆزلىرىنى سۆيۈۋرۈپ ئەركىلەشتى. ئايال ئېرىنىڭ قولىغا سۇ بېرىپ، داستىخانغا تەكلىپ قىلدى ۋە تۆردىكى مېھماننى ئېرىغا تونۇشتۇردى. مۇساپىر مېھمان بىلەن خانىداننىڭ ئىگىسى بولمىش بوۋاي بىر قارىشىپلا بىر - بىرىنى تونۇشتى. مۇساپىر يىگىت ئۇيالىغىنىدىن ئىككىنچىلەپ بوۋايغا قارىيالمىدى، چۈنكى بۇ بوۋاي ئەينى يىلى سىر دەريا ساھىلىدا يالغۇز قالغان بايىنىڭ دەل ئۆزى شۇ ئىدى. غىزادىن كېيىن بوۋاي كەچۈرمىشلىرىنى مېھمانغا بايان قىلدى:

— سەن مېنى دەريا ساھىلىدا مەسخىرە قىلىپ، يالغۇز تاشلاپ قويۇپ كېتىپ قالغاندىن كېيىن، مەن قىرغاقنى بويلاپ يولغا چىقتىم ۋە بۇ يايلاققا يېتىپ كەلدىم، ئاۋۋالدىكىلەر مېنى قىزغىن كۈتۈۋالدى، كىيىم ۋە تاماق بەردى، ھەممەيلەن ماڭا قولىدىن كېلىشىچە ياردەم قىلدى، شۇنداق قىلىپ، مەن بۇ يەردە ماكانلىشىپ قالدىم. كېيىنچە، بۇ خانىداننىڭ ئېرىدىن ياشلا تۇل قالغان ساھىبەسىگە ئۆيلەندىم، ئۇنىڭدىن پەرزەنتلىك بولدۇم، مېنىڭ ھازىرقى ئەڭ زور بايلىقىم مانا ئالدىڭدا ئولتۇرۇشقان ئەزىز پەرزەنتلىرىم، ئۇلار مېنىڭ ھاياتىمنى يورۇتۇپ تۇرغان چىراغلىرىم، ئۇنىڭدىن سىرت، پەرزەنتلىرىمنىڭ رىزقى نەسبەسى بولمىش چارۋا ماللىرىمىزمۇ يىلدىن - يىلغا كۆپىيىۋاتىدۇ، تىرىكچىلىك بىر خىلدا داۋاملىد.

شۇۋاتىدۇ. ئەينى يىلى مەن ئالادىن مانا شۇلارنى تىلىگەندىم، تىلىكىمگە يەتتىم. ئالادىن مىڭ مەرتىۋە رازىمەن، مانا ھازىر ئۆمرۈمنىڭ قالغىنىنى ئۆزۈمگە مۇناسىپ ئۆتكۈزۈۋاتىمەن. بايلىق دېگەن ئەر كەك زا. تىنىڭ قولىنىڭ كىرى، بۈگۈن بار بولسا ئەتسى يوق بولىدۇ. ئەينى يىلى سەن قاتتىق ئاداشقاندىڭ، ئەمدى ئىشىنىشىڭ كېرەككى، ئادەمنىڭ ئۆتكۈزگەن خاتالىقلىرى ئاسمانغا ئاتقان تاشتەك قايتىپ كېلىپ ئۆزىنىڭ بېشىغا تېگىدۇ.

قۇدۇقنىڭ ھۆكۈمى

بىر ساددا زاھىد بار بولۇپ، ئۇ ھېچكىمدىن بىرەر نەرسە تەلەپ قىلمايتتى، پەقەت كىشىلەر ئۆز را. زىلىقى بىلەن ئۇنىڭغا بەرگەن ھەدىيەلەر، سوۋغىلارغا قانائەت قىلىپ ياشايتتى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ شەھەردىن چىقىپ كېتىۋېتىپ كەڭ دالدا بولۇق ئۆسكەن شېكەر قومۇشلۇققا كېلىپ قالدى، ئۇنىڭ شېكەر قومۇش نوتىسىدىن شۈمۈرگۈسى كەلدى، لېكىن سوراى دېسە، ئەتراپتا بىرەر مۇ ئادەم يوق ئىدى. ئۇ تاقەت قىلالماستىن كەڭ دالغا مۇراجىئەت قىلىپ ۋارقىردى:

— ئەي باغرى كەڭ دالا، ماڭا شېكەر قومۇشۇڭنىڭ نوتىسىدىن ئۈچ - تۆت دانە بەرسەڭچۇ؟
دالادىن سادا چىقمىغاندىن كېيىن، ئۇ دالا ئۈچۈن ئۆزى جاۋاب بەردى:
— بولىدۇ، بەش - ئالتە دانە ئالساڭمۇ مەيلى.

زاھىد شۇ يوسۇندا ئۆزىگە ئۆزى ئىجازەت بېرىپ، شېكەر قومۇش شېخىدىن بەش - ئالتە تال سۇغۇ. رۇپ ئېلىپ، شۈمۈرگىنىچە يولىنى داۋاملاشتۇردى. شېكەر قومۇش نوتىلىرى ئۇنىڭغا يېقىپ قالدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ ھەر كۈنى دالغا كېلىپ ئادىتى بويىچە دالادىن ئىجازەت سوراپ، شېكەر قومۇش نوتى. لىرىدىن بەش - ئالتە تال سۇندۇرۇپ ئېلىپ، شۈمۈرۈپ كېتىدىغان بولدى.

بىر مەزگىلدىن كىيىن، بۇ دالانىڭ غوجايىنى بۇ ئەھۋالنى سېزىپ قالدى، ئۇ: «شېكەر قومۇشلىرىم. نى ئوغرىلاپ كېتىۋاتقان زادى قايسى ئەبلەختۇ؟ خەپ، پايلاپ تۇرۇپ سەن لەنتى ئوغرىنى تۇتۇۋالسىمەن - دە، كۆرگۈلۈكۈڭنى كۆرسىتىمەن» دەپ ئۆز - ئۆزىگە خىتاب قىلدى.

غوجايىن دالدا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ شېكەر قومۇشزارلىقنى كۆزەتتى، زاھىد مۇ يېتىپ كەلدى ۋە قا. ئىدىسى بويىچە دالدىن ئىجازەت سورىدى، شۇئان غوجايىن ئېتىلىپ چىقىپ زاھىدغا ئاچچىقلاندى، زا. ھىد بولسا تەمكىنلىك بىلەن جاۋاب قايتۇردى:

— ئەي ساھىب، ئۆزۈڭنى بېسىۋال! بىھودە غەزەپلەنمە، مېنى ئوغرىلىقتا ئەيىبلەمە، ھەر قېتىم شېكەر قومۇش شېخىدىن ئالغىنىمدا، دالدىن ئىجازەت سوراپ ئالدىم.
غوجايىن ھەيران بولۇپ سورىدى:

— قانداق ئىجازەت ئالدىڭ؟
زاھىد ھەر قېتىم شېكەر قومۇشنى ئېلىشتىن ئىلگىرى نېمىلەرنى قىلغان بولسا، شۇ سۆز ۋە ھە. رىكەتلىرىنى غوجايىنغا تەپسىلىي سۆزلەپ كۆرسەتتى. غەزەپلەنگەن غوجايىن زاھىدنى تۇتۇپ، پۈت - قوللىرىنى باغلاپ قۇدۇق بېشىغا سۆرەپ ئەكەلدى ۋە قۇدۇقتىن سورىدى:

— قۇدۇق، ھەي جان قۇدۇق! ئېيتقىنچۇ، مانا بۇ تەنتەكنى ساڭا قانچە قېتىم شۇڭغۇتاي؟ ئۈچ قې. تىممۇ ياكى تۆت قېتىممۇ؟

شۇنىڭدىن كېيىن، غوجايىن يەنە ئۆزى جاۋاب قايتۇرۇپ دېدى:
— ئالدىرىماستىن بەش - ئالتە قېتىم شۇڭغۇتساڭ يېتەرلىك بولار.
مانا شۇنداق قىلىپ، دالا ساھىبى ساددا زاھىدنى ئۆزىنىڭ ئۇسۇلى بويىچە تازا ئەدەبلىدى ۋە بۇنىڭ.

دىن كېيىن بۇنداق ناماقۇل ئىشلارنى قايتا قىلماسلىقىنى جېكىلەپ، قويۇپ بەردى.

پىخسىق ئەللامە

بۇخارا شەھىرىدە يۇقىرى مەلۇماتلىق، ئىلىملىك بىر ئەللامە ياشايتتى، لېكىن ئىززەت - ھۆرمىتى ئادەتتىكىچە ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ ھەددىدىن زىيادە پىخسىقلىقى ئۇنىڭ بارلىق ئالىمجانابلىقلىرىنى يۇيۇپ كېتەتتى. ئۇنىڭ خەسسىلىكى شۇ دەرىجىدە ئىدىكى، ئىلىملىك بولغاندىن سىرت، پۇلدار ۋە مۈلۈكدار بايلاردىن بولغان تۇرۇقلۇق پۇل خىراجەت قىلىشتىن ئەنسىرەپ، ئۆيلىنىپ بالا - چاقىلىق بولۇشتىن ۋاز كەچكەن ئىدى، ئۇنى ئاز دەپ، ئۆزىمۇ توغۇدەك يېمەي - ئىچمەي، تاپقىنىنى ئالتۇنغا ئايلاندۇرۇپ يىغاتتى ۋە ھېچكىمگە بىلىندۈرمەستىن پىنھان جايغا يوشۇرۇپ خۇپىيانە ساقلايتتى. ئۇ شۇ خەسسىلىكى بىلەن بىرەر ئادەمگە جان بەرسە بېرەتتىكى، بىرەر بۇردا نان بەرمەيتتى، شۇڭلاشقىمۇ ھەر ۋاقىت جېنىنى ئالىقىنىغا ئېلىپ يالغۇز يۈرەتتى. ئۇنىڭ تولىمۇ ئەقىللىك، پەم - پاراسەتلىك، لېكىن ئىنتايىن ئاچ كۆز، ھىيلىگەر ۋە قىلنى قىرىققا يارىدىغان ئەيىبار بىر شاگىرتى بار ئىدى. شاگىرتى ئۇستازىنىڭ ئال-تۇنلىرىدىن خەۋەردار ئىدى ۋە بۇ بايلىقلارنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن شۇنچە ھىيلە ئىشلىتىپمۇ مەقسە-تىگە يېتەلمەي ئارماندا ئىدى. نېمىلا دېگەنبىلەن، ئۇستىسى يەنىلا ئۇستا - دە، بۇ جەھەتتە شاگىرتى ئۇستازىنى ئالداشقا ئاجىزلىق قىلاتتى. خەسسى ئۇستاز ھىيلىگەر شاگىرتىدىن ھەزەر ئەيلەيتتى، ئەيىبار شاگىرت ھامان ئۇستازىنىڭ ئالتۇنلىرىنىڭ پېيىدا يۈرەتتى.

شۇ تەرىقىدە ئارىدىن كۆپ يىللار ئۆتتى، ئۇستاز كېسەل بولۇپ يېتىپ قالدى. ئىلىملىك ئۇستاز ئۆ-لۈمنىڭ مۇقەررەر ئىكەنلىكىنى ھەممىدىن بەكرەك چۈشىنەتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئاخىرەت دۈلدۈلىنى توقۇشقا تەرەددۇتلاندى. ئۇ بىر ئۆمۈر يىغقان ۋە كۆزلىرىگە سۈرتۈپ ئاسراپ كەلگەن ئالتۇنلىرىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ئۈستىدە كۆپ ئويلىدى، ئاخىر ئۆزىگە تولىمۇ مۇۋاپىق كېلىدىغان چارىنى ئويلاپ تاپ-قىنىدىن مەمنۇن بولغان ئۇستاز كېسەل كۆرىپسىدە يېتىپ تۇرۇپ، ئالتۇنلارنى پارچىلاپ يۇتۇشقا باشلى-دى. خەسسى ئۇستاز ئالتۇنلىرىنى يۇتۇپ بولغان كۈنى ئەجەل سىرتىمقى بويىغا سېلىنىپ جان تەسلىم قىلدى، ئەتراپتىكى كىشىلەر يىغىلىپ يېتىپ كەلدى. كۆپچىلىك ئىنسانىيلىقنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن پۇل يىغىش قىلىپ، خەسسى ئۇستازنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى تاماملاپ، يەرلىككە قويۇپ قايتىشتى. ئار-دىن بىر قانچە كۈننى ئۆتكۈزۈپ، مەككە شاگىرت خەسسى ئۇستازىنىڭ ئۆيى - ھويلىلىرىنى بۆلۈڭ - بۇچاقلىرىغىچە ئاقتۇردى - يۇ، لېكىن ئالتۇنلارنى تاپالمىدى. قايتا - قايتا، تەكرار - تەكرار ئىزدىدى، يەنىلا تاپالمىدى. ئۇ ئولتۇرۇپ خىيالغا چۆمدى: «ئۇستازىمنىڭ ئالتۇنلىرى ئۆيىدە بولۇشى كېرەك ئىدى، لېكىن ئۆيىدىن تېپىلمىدى، ئۇستازىمنىڭ يا قېرىنداشلىرى، يا خوتۇن - بالىلىرى بولمىسا، ياكى ئۇ ھېچقانداق خەير - ساخاۋەت ئىشلىرىغا ئىشتىراك قىلمىسا، ئۇنداقتا بۇ ئالتۇنلار قەيەردە بولۇشى مۇم-كىن؟» ئۇنداق ئويلاپ، بۇنداق ئويلاپ، ھىيلىگەر شاگىرتىنىڭ كالىسىغا بىر پىكىر كەلدى - دە، ئۆز - ئۆزىدىن مەمنۇن بولۇپ، مەككەلەرچە كۈلۈمسىرىگىنىچە ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ ئۇدۇل قەبرىستانلىققا قاراپ يۈگۈردى. ئۇ ھېچبىر ئىككىلەنمەستىن ئۇستازىنىڭ قەبرىسىنى ئېچىپ، ئەيمەنمەستىن مېيىتنىڭ قورسىقىنى يېرىپ، ئالتۇنلارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىۋالدى ۋە خاتىرجەم ھالدا ئۆيىگە قايتتى.

جۇۋىچى يادىكار

سەمەرقەند دىيارىدا جۇۋا تىكىپ ساتىدىغان يادىكار ئىسىملىك ئىنتايىن ماختانچاق، پوچى، يالغان-

چى، سۆزمەن بىر كىشى بار ئىدى. ئۇ ئۆزىنى گاھىدا تەڭداشسىز ئەقىل - پاراسەت ساھىبى دەپ ماختىدى. سا، گاھىدا ئەڭ دۇئاگۇي سويى دەپ لاپ ئۇراتتى، گاھىدا ئوخشىشى يوق سېخى دەپ كۆرەڭلىسە، گاھىدا ھەممە ئىلىمدە ۋايىگە يەتكەن دانايى دەۋران دەپ جار سالاتتى. ئۇ خالايقىلار توپلاشقان جايلاردا ئەيمەنمەس. تىن يالغاننى توقۇپ، لاپ ئۇرۇپ، گەپدانلىق قىلىپ مۇنداق دەيتتى:

— ئون يېشىمدا ھەزرىتى نۇھ ئەلەيھىسسالام توپان بالاسى ئىسكەنجىسىدە قالغاندا كېمىسىنى ئىتتە - رىپ، ئۇنىڭ يېنىدا ھەمدەم بولغانىدىم. ھە، ياق، ئۇنداق ئەمەس، ئون بەش يېشىمدا جاھىللار ھەزرىتى ئىب - رايىم ئەلەيھىسسالامنى مەنچاناق (قەدىمكى زاماندىكى تاش ئېتىش قورالى، ئۇرۇش قورالى) قا سېلىپ ئوتقا تاشلىغاندا، ئۇنىڭ يېنىدا بار ئىدىم. ھە، بۇنداقمۇ ئەمەس ئىدى، يىگىرمە بەش يېشىمدا ھەزرىتى سۇلتانى ئارىفىن خوجا ئەھمەد يەسسەۋىي خانىقاسىنى كېڭەيتىپ قۇرۇۋاتقاندا لاي ئېتىپ، خىش بەرگەندىم.

ئۇنىڭ بۇ تەرىقىدىكى گەپلىرىنى ئاڭلىغۇچىلار بىزار بولۇپ دەيتتى:

— ۋاي - ۋوي يادىكار ئاكا، ئازراق بولسىمۇ راست گەپنى قوشۇپراق سۆزلەڭ بولدى. يادىكار جاۋابەن ئېيتاتتى:

— مۇبادا ھەزرىتى ئەلى شاھى مەرداندىن ئۆزگە كىشىنى تونۇسام ئۈستۈمدىن خۇدا ئۇرسۇن. يادىكارنىڭ تىككەن جۇۋىلىرىنى كۆرسىڭىز، ئۇنىڭ ناقابىللىقىغا ھەيران بولماي قالمايسىز ئەلۋەتتە. تە، ئۇنىڭ ھەر بىر تىككەن ئارىلىقىدىن بارماق پاتىدىكەن، خېرىدارلار ئۇ بازارغا سالغان جۇۋىلارنىڭ تە - كىش ئارىلىقىغا بارمىقىنى تىقىپ كۆرسىتىپ تۇرۇپ:

— بۇ قانداق تىككەن بولدى ئەمدى؟ — دېسە، ئۇ جاۋابەن ئېيتتى:

— قانداق تىككەن بولاتتى؟ مۇشت ئۆتمىگەندىكىن ياخشى تىككەن بولىدۇ - دە.

بۇ يادىكار جۇۋىچى جامائەت توپلاشقان جايلاردا شەرىئەت ئەھكاملىرىدىن سۆزلەيتتى - يۇ، تاھارەتتە قول - پۇتلىرىنى بېغىشىغىچە يۇيۇشنىڭ پەرز ئىكەنلىكىنى بىلمەي، ئۈچ بارمىقىنى سۇغا تەگكۈزۈپ ئىككىسىنى يۇماي قوياتتى.

ھەمدوست

ياركەنت دىيارىدا ئەقىللىك بىر يىگىت بار ئىدى، ئۇ دائىم دېگۈدەك قولى ئىشتىن بوشىغان ھامان يارۇدوستلىرى بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇپ، ئەركىن، ئازادە ياشايتتى. ئۇ ھەر قانداق ۋاقىتتا دوستلىرىدىن مېھرىبانلىقىنى ۋە ياردىمىنى ئايمايتتى. ئۇ مەيلى قەيەردە بولمىسۇن، ھەر ۋاقىت ھەر سائەتتە تۆۋەندى - كى بېيىتىنى زىكىر قىلىشتىن توختمايتتى:

بۈگۈن قولدا بار ئىكەن يىگىتلىكنىڭ دەۋرانى،
غەيرەت قىل، ئاغرىمىسۇن سەندىن ھېچكىمنىڭ جانى.
ياشلىقنىڭ باھارى دائىم بىر خىل تۇرمايدۇ،
بىر كۈن نۇقسان يېتەرۇ، پەيدا بولار خازانى.

يىگىتنىڭ تىلى بىلەن دىلى بىر، دىلى بىلەن سۆز - ھەرىكىتى بىر ئىدى. ئۇنىڭ گۈزەل خۇلق ۋە ئەدەپ شاراپىتىدىن ھەممە كىشى ئۇنىڭ ھۇزۇرىدا بەندىلىك كەمىرىنى بېلىگە باغلاپ، ئۇنىڭ خىزمىتىدە ھازىر ئىدى.

گۈزەل يۈزلىرىگە گەر چىرايلىق خۇلق بولسا يار،
نەگىدۇر قەدەم قويسۇن، بارچە ئاڭغا تەلەبكار.

ئەينەك

ئۆزبېك دىيارىدا كىچىك پېئىللىقتا نام چىقارغان، تەكەببۇرلۇقتىن ھەزەر ئەيلەيدىغان بىر ساددا كىشى ياشايتتى. ئۇنىڭ ساددىلىقى شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنكى، بەزى قىلىقلىرىغا قاراپ ئۇنى كىشىلەر «ھاماقەت» دەپ مەسخىرە قىلىشاتتى. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ چوڭ كوچىدا ئۇچرىغان چوڭ - كىچىكلەرنىڭ ھەممىسىگە سالام بېرىپ كېتىۋاتقىنىدا، تۇيۇقسىز يەردە تاشلىنىپ تۇرغان بىر پارچە ئەينەككە كۆزى چۈشتى. ئۇ ئەينەكنى قولغا ئېلىپ قارىدى - دە، ئۆز ئەكسىنى كۆرۈپ، ئەينەكنى دەرھال جايىغا قويۇپ قويدى ۋە تەۋازۇ بىلەن دېدى:

— ئەيۈ قىلىڭ، سىزنىڭ ئەينىكىڭىز ئىكەنلىكىنى بىلمەپتىمەن!

ئىشقى خاسىيىتى

ئاتا بىلەن ئانا ئەتىۋارلىق ئوغلىنى ھاياتى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان بىلىملەرنى ئۆگەنسۇن، دەپ ئۇس - تازغا تاپشۇردى. ئارىدىن بىر مەزگىل ئۆتتى. ئاتا بىلەن ئانا ئوغلىنىڭ ئۆگىنىش ئەھۋالىنى بىلىپ بېرىپ - قىش ئۈچۈن مۇئەللىمنىڭ ئالدىغا باردى، ئۇستاز شاگىرتى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ داتلىدى:

— ئوغلۇڭلارنىڭ بىرەر نەرسە ئۆگىنىشكە پەقەتلا راىى يوق، شۇنچىلىك بوشاڭ، بارلىق ۋاقتىنى ئو - يۈن - كۈلكە بىلەن ئۆتكۈزۈۋاتىدۇ.

ئاتا ئۇستازدىن سورىدى:

— ھۆرمەتلىك ئۇستاز، ئوغلۇمنىڭ تەبىئىتىنىڭ قايسى كەسىپكە مايىللىقىنى، خاراكتېرىنىڭ قايسى ئىشقا قابىللىقىنى بىلەلدىڭىزمىكىن؟

ئۇستاز خاپا بولۇپ زەردە بىلەن جاۋاب بەردى:

— ئوغلۇڭىز ھۈنەر - كەسىپ ئۆگىنىشنى خالىمايلا قالماستىن، بەلكى تۇغما قابىلىيەتتىنمۇ مەھرۇمدۇر، ھېس قىلىشىمچە، ئوغلۇڭىزنىڭ دىققىتى مەھبۇب ئىشقىغا مەركەزلەشكەن، دىلى بولسا مەشۇقە جامالىغا ھەيرانە بولغان ئوخشايدۇ. مەن ئىمان جۈملىسىدىن سوئال سورىسام، ئوغلۇڭىز يار ۋەسلى ۋە ھىجراندىن سۆزلەيدۇ. مەن ھالال ۋە ھارامدىن سوئال سورىسام، ئوغلۇڭىزنىڭ تىلى يارىنىڭ زۇلفى بىلەن خالىدىن باشقىغا كەلمەيدۇ.

ئاتا جىددىي ھالەتتە دېدى:

— ئىشقى كوچىسىدا يۈرۈشنىڭ ئاقىۋىتى سالامەت بولمىسىمۇ، ئەمما بۇ يولدا يۈرۈش مالاھەتمۇ ئەمەس. ئىشقى ئىزتىراپلىق بولسىمۇ، ئەمما ئاشىق بولۇش ئىنساننىڭ ئۆز ئىختىيارىدا ئەمەستۇر. ئىشقتا شۇنداق خاسىيەت باركى، ئۇ كىشىنى لاتاپەتلىك، نازاكەتلىك ۋە ھوشيار قىلىدۇ. جانابىي ئۇستاز، ئوغ - لۇمغا ئىجازەت بېرىڭ.

مەجنۇننىڭ تۆگىسى

مەجنۇن لەيلىنىڭ سەپەرگە چىققانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلاپ، دەرھال تۆگىسىگە مىنىدى -

دە، لەيلى بارىدىغان مەنزىل تەرەپكە قاراپ ئالدىراش - تېنەش يولغا چىقتى. بالىلىغىنىغا ئۇزاق بولمىغان تۆگىنىڭ كۆزى كەينىدە قالغان بوتلىقىدا ئىدى، شۇڭا ئۇ كەينىگە تارتىشىپ، ئېزىلەڭگۈلۈك بىلەن قە - دەم تاشلاپ كېتىۋاتاتتى. لەيلى پىراقىدا كېچىچە كىرىپ قاقمىغان مەجنۇن تۆگىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ مۈگدەشكە باشلىدى. پۇرسەتنى غەنىمەت بىلگەن تۆگە يولنى ئارقىغا بۇرىدى. مەجنۇن ئېسىنى يىغىپ، ئادەتتە تولىمۇ رايىشلىق بىلەن غوجايىنىنىڭ بۇيرۇقىغا ئىتائەت قىلىدىغان تۆگىنىڭ نېمىشقا كەينىگە قايتقانلىقىنى چۈشىنەلمىدى ۋە يولنى يەنە لەيلى ماڭغان تەرەپكە بۇرىدى. بىر ئازدىن كېيىن، مەجنۇن يەنە مۈگدەپ قالدى، تۆگە يەنە كەينىگە بۇرىلىپ تۇرالغۇسى تەرەپكە يول ئالدى، بۇ خىل ھالەت ئۇدا بىر - قانچە قېتىم تەكرارلاندى. تاڭ سەھەردىن باشلاپ، شۇ تەرزىدە يول يۈرۈپ كۈن ئولتۇرغاندا مەجنۇن دىققەت بىلەن كۆزىتىپ كۆردىكى، ئۇ يەنىلا سەھەردە يولغا چىققان جايىدا تۇرۇپتۇ. شۇندا مەجنۇن تۆگىگە قاراپ دېدى:

— ئەي تۆگە، سەن بالاڭغا، مەن بولسام لەيلىگە ئاشىقمەن. دېمەك، بىز يەتمەكچى بولغان مەنزىللىرىمىز - بىر - بىرىگە قارشى يۆنىلىشتە، سەن مېنىڭ يولۇمنى توسۇۋاتىسەن، مەن بولسام سېنىڭ يولۇڭنى تو - سۇۋاتىمەن، بۇ ھالەتتە بىز يولداش بولالمايمىز. ياخشىسى، بىز ئايرىلىپ كېتەيلى، ھەر ئىككىمىز ئۆز - مېنىڭ مەنزىلىگە قاراپ يول ئالايلى.

لەيلىنىڭ جاۋابى

مەجنۇن ھەققىدە ھېكايە سۆزلەنگەندە، كىشىلەر ھامان لەيلىنىڭ بۇ جاۋابىنى ئاغزى - ئاغزىغا تەگ - مەي بىر - بىرىگە دېيىشەتتى. لەيلىگە ئاشىق قەيس لەيلى ئىشتىياقىدا باياۋاننى ئۆزىگە ماكان قىلغاندىن بېرى، كىشىلەر ئۇنىڭ «قەيس» دېگەن ئىسمىنى ئۇنتۇپ «مەجنۇن» (ساراڭ) لەقىمى بىلەن ئاتايدىغان بو - لۇشتى، قەيسمۇ ئاشىقلىق كۈچىسىغا قەدەم باسقاندىن بېرى، لەيلى ۋىسالىغا يېتىش كويىدا ئۆزىنىڭ كىملىكىنى، ھەتتا ئىسمىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنىمۇ ئۇنتۇغانىدى. شۇڭلاشقا، ئۇ مەجنۇن دېگەن نام بىلەن ئەل ئارىسىدا داستان ئىدى. مەجنۇن ھەر كېچە لەيلى ھىجراندا ئاھ ئۇرسا، ھەر كۈندۈز لەيلى جامالىنى كۆرۈش تەشنىلىقىدا لەيلىنىڭ ئۆيىگە كېلەتتى، لەيلى بولسا ھامان يۈزىنى مەجنۇندىن يوشۇراتتى. مەج - نۇننىڭ ھالىغا ئېچىنغان كىشىلەر لەيلىدىن سورىدى:

— يۈزۈڭنى نېمىشقا مەجنۇندىن يوشۇرسەن؟

لەيلى جاۋاب بەردى:

— ھەر كۈنى يۈزۈمنى ئۇنىڭغا كۆرسىتىۋەرسەم، بىر كۈنلىرى ئۇنىڭ قەلبىدىكى ماڭا بولغان مۇ - ھەببەتنىڭ كېمىيىپ كېتىشىدىن قورقىمەن.

مەجنۇننىڭ كۆزى

قەيسنىڭ لەيلىنىڭ ھۆسنى ۋە ئىشقىدا مەجنۇن بولغانلىقى ئەلگە مەشھۇر بولدى. لەيلى بىلەن مەج - نۇننىڭ ئىشقى - مۇھەببىتى تىللاردا داستان بولۇپ كۈيلەندى. پادىشاھنىڭ كۆڭلىدە: «قەيسنى مەجنۇنغا ئايلاندۇرۇپ، ئەسل - ۋەسلىدىن كېچىپ، باياۋانلارنى ماكان تۇتۇشقا ۋە ئەل ئارىسىدا شۇنچە گەپ - سۆزگە سەۋەب بولغان لەيلىنىڭ ھۆسن - جامالى زادى قانچىلىك دەرىجىدە گۈزەلدۇر؟» دېگەن خىيال پەيدا بولدى - دە، دىلىدا لەيلىنى بىر كۆرۈپ بېقىش ئىستىكى تۇغۇلدى. شۇنىڭ بىلەن شاھ لەيلىنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدۈردى ۋە ئۇنىڭ جامالىنى بىر كۆرۈپلا جۈدۈنى ئۆرلەپ، ھەپسىلىسى قېچىپ

ۋەزىرلىرىدىن سورىدى:

— لەيلى چىرايلىق ئەمەس ئىكەن، قەيسىنىڭ ئۇنىڭغا شۇنچىلىك مەپتۇن بولۇشىنىڭ سەۋەبى نېمە؟

ۋەزىرلەردىن بىرى جاۋاب بەردى:

— ئۇلۇغ شاھىم، لەيلىنىڭ گۈزەللىكىنى بىلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا مەجنۇننىڭ كۆزى بىلەن قاراش

كېرەك.

لەيلىنىڭ خۇلقى

بىر بەرنا يىگىت بار ئىدى، ئۇ داۋاملىق شاراب ئىچىپ، گۈلدەك جامالىنى سولدۇرۇپ، يارۇ بۇرادەر-لىرىنىڭ جېنىغا جاپا تىغىنى سانجىپ، ھەممىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ يۈرەتتى. ئۇ سەرخۇشلۇقتىن (كەيپىتىن، مەستلىكتىن) ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ دىلىنى كۆيدۈرۈپ، كۆڭۈل - ئارامىنى بۇزاتتى. ئۇ بىر كۈنى خانىداندا ئادىتى بويىچە ئۆزىگە ئوخشىغان شارابخور بۇرادەرلىرى بىلەن بوزا ئىچىشىپ، كەيىپ قىلىشىپ، ھەرخىل تېمىدا پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى، سۆھبەت جەريانىدا لەيلى بىلەن مەجنۇن توغرىسىدا گەپ بولۇپ قالدى. ھېلىقى بەرنا يىگىت سورىدى:

— لەيلى ئۇنچىلىك گۈزەل ئەمەس، شۇنداق ئىكەن، نېمە ئۈچۈن مەجنۇننىڭ كۆڭلى ئۇنىڭغا شۇنداق چىلىك رام بولۇپ قالغاندۇ؟

ئۆلپەتداشلىرىنىڭ ئىچىدىن بىرسى مەستۇ مۇستەغرىق ھالدا جاۋابەن شۇنداق دېدى:

— جان بۇرادەر، مەجنۇننى ئۆزىگە رام قىلغان لەيلىنىڭ ھۆسىنى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ چىرايلىق

خۇلقى.

شېرىن سۇنغان زەھەر

خىسراۋ پەرۋىز رەقىبىنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئىنتايىن كۈچلۈك زەھەر تەييارلاتتى، ئۇ زەھەرنى ئالاھىدە شېشىگە قويدۇردى ۋە بۇ شېشىنى ئىنسان بىلمەيدىغان بىر جايغا يوشۇرۇپ قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ جىددىي ھالەتتە شېرىنگە قايتا - قايتا تەكىتلەپ تۇرۇپ تاپىلدى:

— بۇ شېشىنىڭ ئاغزىنى زىنھار ئېچىپ سالما، ھەكىملەر ئۇزاق يىللار تىرىشچانلىق كۆرسىتىش نەتىجىسىدە بۇ ھېكمەتلىك نەرسىنى روياپقا چىقاردى، ھېچكىمگە كۆرسەتمە ۋە بىلدۈرمە.

شېرىن خۇسراۋ پەرۋىزگە ماقۇل جاۋابىنى بەردى. لېكىن، ئارىدىن بىر قانچە كۈن ئۆتمەيلا شېرىن فەرھاد بىلەن ئۇچراشتى. شېشىگە زەھەر قاچىلانغانلىقىدىن بىخەۋەر شېرىن شېشىدىكى تەنگە جان بېغىشلىغۇچى بىباھا ئابىھايات شەرىبىتى دەپ بىلىپ، فەرھادقا ناھايىتى كاتتا ئىلتىپات كۆرسىتىش ئۈچۈن، شېشىنى خىسراۋ پەرۋىز يوشۇرۇپ قويغان جايىدىن ئېلىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئىچىملىكتىن پىيا-لىگە قويۇپ فەرھادقا سۇندى ۋە ئىززەت - ئىكراملار بىلەن دېدى:

— ئەزىزىم، بۇ شۇنداق ناياب شەرىبەتكى، خىسراۋ ئۇنى جېنىدىنمۇ ئەتىۋار بىلىدۇ، بىراۋلارغا كۆر-سەتمەيدۇ ۋە ھېچكىمگە بىرەر تامچىمۇ تېتىتمايدۇ. قېنى، بۇ شەرىبەتتىن ئىچكىن، جانلىرىڭ سۆيۈنۈپ كەتسۇن.

فەرھاد شېرىننىڭ قولىدىن پىيالىنى ئېلىپ، خۇددى شېرىن - شېكەر شەرىبەتنى سۈمۈرگەندەك ھۇ-زۇر بىلەن ئىچىۋەتتى. شېرىن مەيىن ئاۋازدا تەبەسسۇم بىلەن فەرھادتىن سورىدى:

— ئەزىزىم، شېرىننىمكەن؟

قاتتىق ئارامسىزلىنىشقا باشلىغان فەرھاد زورۇقۇپ كۈلۈپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى:
— جېنىم شېرىنىم، شەربەتنىڭ قانداقلىقىنى بىلىمدىم. لېكىن، ئۇنى سېنىڭ قولۇڭدىن ئىچكە-
نىم ئۈچۈن ھەسەلدىنمۇ شېرىن بىلىندى.

ئەپۇ بەھاجەت

بۇخارا ئەمىرلىكىدىكى بىر ئۇلۇغ زاد مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مەنسەپتىن قالدۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن ئادەملەر ئۇنىڭدىن ئۆزىنى ئەپقېچىشقا، ھەتتا يېقىن دوستلىرىمۇ ئۇنىڭ بىلەن بولغان ئالاقىسىنى بارا - بارا ئۈزۈشكە باشلىدى، كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بىرەر ئادەممۇ ئۇنىڭدىن ئەھۋال سو-رمايدىغان ھالەت شەكىللەندى. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھايات ئۆز قىلمىشىدىن پۇشايمان قىلغاندەك، تەقدىر ئۇنىڭ قولىغا يەنە ۋەزىرلىك مەرتىۋىسىنىڭ تامغىسىنى تۇتقۇزدى. بۇ خەۋەر ئاتقان ئوق تېزلىكىدە ئەل ئارىسىغا تارالدى، ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرگەن دوستلىرى ۋە باشقا مەنسەپدارلار ئۇنىڭغا ئېگىلىپ، پۈ-كۈلۈپ سالام بېرىشكە باشلىدى. كۆپ ئۆتمەستىن تونۇشلىرىدىن بىرسى نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن ئۇنىڭ خانىدانىغا سالامغا كەلدى ۋە ئۆز قىلمىشىدىن ئەپۇ سوراپ، يۈزسىزلىكىنى ھايات قىسمەتلىرىگە دۆڭگىدى. بۇ ۋاقىتتا مەنسەپدار زات مۇنداق دېدى:

— ناكەس كىشىلەر سېنىڭ مال - دۆلىتىڭ ئۈچۈن ساڭا يېقىنچىلىق قىلىشىدۇ، ئەخمەق كىشىلەر سېنىڭ بەخت - سائادىتىڭ ئۈچۈن ساڭا يېقىنلىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن سېنىڭ مەندىن ئەپۇ سورىشىڭنىڭ ھېچ ھاجىتى يوق.

دىل ئوزۇقى

بۇخارادا ئەقلىدىن ئازغان بىر ئايال بار ئىدى، قوشنا خوتۇنلار ئۇنى گەپكە سېلىشقا، ئۇنىڭ بىلەن چېقىشىپ جىلە قىلىپ ئويناشقا ۋە ئۇنىڭ جاۋابىدىن كۈلۈشۈپ چاقچاقلىشىشقا ئامراق ئىدى. بىر كۈنى بىكارچى قوشنىلار بۇ نېرۋىسى ئاجىز ئايالنى ئوتتۇرىغا ئېلىۋېلىشتى ۋە ئۇنىڭغا شايى كۆڭلەك كەيدۈ-رۈپ، ئالتۇن ۋە جاۋاھىر زىبۇزىننەتلەرنى تاقاپ ئۇسۇلغا سالدى، بۇنىڭ بىلەن كۈلۈشۈپ قانمىغاندەك، ئۇنىڭغا: «سېنى ئەرگە بېرىمىز» دەپ گەپكە سېلىشتى. ئۆمىرىدە بۇنداق قىممەت باھا كىيىملەرنى كىيىپ باقمىغان، ئالتۇن ۋە جاۋاھىراتتىن ياسالغان بۇنچىلىك گۈزەل زىبۇزىننەتلەرنى كۆرۈپ باقمىغان ئايال بىردىنلا نورمال ئادەملەردەك ئاقىلانى سۆزلەرنى قىلىپ ھەممىنى ھەيران قالدۇردى. ئەتراپتىكىلەر ئۇنى ساقىيىپ كېتىپتۇ، دەپ ئويلاشتى. لېكىن، ئۈستىدىكى كىيىم ۋە جاۋاھىراتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، يەنە ئەسلىدىكى ساراڭ ھالىتىگە قايتىپ قالدى. بۇ ھالەتتىن ھەممە ھەيران قېلىشتى.

مېھمان ئىززىتى بىلەن مېھمان

ياركەنت دىيارىدا بىر سودىگەر بار ئىدى. بىر كۈنى ئۇ جىددىي بىر سودا ئىشى بىلەن ئالدىراپ سىرتقا چىقىپ كېتىۋاتقىنىدا، چاقىرىلمىغان بىر توپ مېھمان خانىدانىغا كىرىپ كېلىشتى. سودىگەر ئۇدۇمغا ئاساسەن كەينىگە يېنىپ مېھمانلارنى قىزغىن قارشى ئالدى ۋە تېز سۈرئەت بىلەن مول نېمەت-لەرگە تولغان داستىخان ھازىرلاپ، يېتەرلىك ئىززەت - ئىكراملار بىلەن ئۇلارنى ياخشى مېھمان قىلدى. ئاشلار يېيىلىپ، چايلار ئىچىلىپ، قىزغىن پاراڭلارمۇ سېلىنىپ بىر يەرگە باردى. لېكىن، ئۇزۇندىن -

ئۇزۇنغا سوزۇلغان بىمەرزە پاراڭلارنىڭ ئايىغى چىقىدىغاندەك، مېھمانلار بولسا ئورنىدىن قوزغىلىدىغان. دەك ئەمەس ئىدى. ساھىبخان بولسا ئۇلارنى تېزىرەك ئۈزىتىپ قويۇپ، ئۆزىنى كۈتۈپ تۇرۇشقان ھەمكە. سىپىلىرىنىڭ يېنىغا بېرىش كويىدا ئىدى، ئەمما كۆڭلىدىكىنى ئەدەپ يۈزىسىدىن ئۇلارغا چاندۇرما سىلىققا تىرىشاتتى. بىكارچى مېھمانلار كېتىشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەستىن، كۈلكە - چاقچاقلار بىلەن ئولتۇرۇشاتتى، ساھىبخاننىڭ تاقىتى تاق بولدى - دە، مېھمانلار ئالدىدا قول باغلاپ تۇرۇشتىن پۈتۈننى سۈنۈپ ئولتۇرۇشقا ئۆتتى. مېھمانلار شۇ ھالەتتىمۇ كېتىشتىن ئېغىز ئېچىشىمىدى، تاقەتسىزلەنگەن ساھىبخان ئامالسىز ئىشىكىنى ئېچىپ ھويلىغا قاراپ، خۇددى خوتۇنى بىلەن گەپلىشىۋاتقاندەك قىلىپ، يۇقىرى ئا- ۋازدا توۋلىدى:

— ھە، مانا ھازىر، مېھمانلارمۇ ئورنىدىن تۇرۇشۇپ قايتماقچى بولۇشۇۋاتىدۇ.

نادىر بېخىل

ئەرەبىستاندا بەنى ھىلال قوۋمىدە نادىر ئىسىملىك بىر كىشى بار بولۇپ، بېخىللىقى، خەسسىلىكى بىلەن ئەل ئارىسىدا مەلۇم ۋە مەشھۇر ئىدى. ئۇنىڭ بېخىللىقى شۇ دەرىجىگە يەتكەن ئىدىكى، ئۇ ھەر ۋا- قىت قۇدۇقتىن سۇ تارتىپ ئېلىپ قۇدۇق يېنىدىكى ئېرىقچىغا قويۇپ تۆگىلىرىنى سۇغۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، تۆگىلىرى ئىچىپ بولالمىغان ئېشىنىدى سۇنى ئېرىقچىدىن ئېلىپ، دالاغا سېپىپ سىڭدۈرۈۋې- تەتتى ياكى ئىپلاس نەرسىلەرنى تاشلاپ سۇنى بۇلغىۋېتەتتى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىدىكى سەۋەب شۇ ئى- دىكى، ئۇ باشقىلارنىڭ ئۇ قۇدۇقتىن تارتىپ چىقارغان سۇدا تۆگىلىرىنى سۇغۇرۇشىغا تاقەت قىلىپ تۇ- رالمايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ئادەتتە تۆگىلىرى تېزەكلىشى بىلەنلا دەقىقە ھايال بولماستىن، تېزەكنى دەسسەپ، ئېزىپ تۇپراققا ئارىلاشتۇرۇۋېتەتتى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، تۆگە تېزىكىنى باشقىلارنىڭ يېقىلغۇ سۈپىتىدە پايدىلىنىشىنى زىنھار خالىمايتتى. مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى تونۇيدىغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە «بېخىل» دېگەن سۈپەتنى قوشۇپ ئاتاشنى ئادەتكە ئايلاندۇرۇۋالغانىدى. مانا شۇنىڭدىن بېرى، ئەرەبلەردە كىمكى خەسسى بولسا ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ كىم بو- لۇشىدىن قەتئىينەزەر، شۇنى «نادىر بېخىل» دەپ ئاتاش ئۇدۇمغا ئايلانغانىدى.

كۆزنىڭ جازاسى

بۇخارا ئەلگە تونۇلغان بىر تەپتىش خادىمى بار ئىدى. ئۇ ھوشيارلىقى، سەزگۈرلۈكى، تەدبىركارلى- قى بىلەن يىراق - يېقىندىكىلەرگە مەشھۇر ئىدى. تەپتىشنىڭ بەھارىيە ئىسمىلىك ئاي يۈزلۈك، گۈل مەڭزىلىك، ساھىبخانال ۋە شەرم - ھايالىق، نومۇسچان خوتۇنى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ خانداندىكى خىز- مەتكارلار ئارىسىدا بىر قارچىغاچچى بار بولۇپ، ئۇ بىھاي ۋە تۈزكۈر كىشى ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە قار- چىغاچچىنىڭ يامان كۆزى غوجايىنىنىڭ خوتۇنىغا چۈشتى ۋە بەھارىيە خانىمنىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئارزۇ- سىدا، خۇپىيانە ھالدا بارلىق ئاماللارنى قىلىپ كۆرگەن بولسىمۇ، بەھارىيە خانىمنىڭ ئىزچىل قاتتىق رەت قىلىشىغا ئۇچرىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ خەلقىئالەم ئالدىدا بەھارىيە خانىمنىڭ ئابروىنى تۆكۈپ، ئۇ- نىڭدىن ئۆچ ئېلىش مەقسىتىدە ئىككى دانە تۇتى قۇش سېتىۋېلىپ كېلىپ، قۇشلارنىڭ بىرسىگە بەلىخ تىلىدا «مەن دەرۋازىۋەننىڭ بەھارىيە خانىم بىلەن بىر ئۆيدە ياتقانلىقىنى كۆردۈم» دېگەن جۈملىنى، يەنە بىرسىگە «مەن ئەمدى ھېچنېمىنى دېمەيمەن» دېگەن جۈملىنى ئۆگىتىشكە باشلىدى. يەتتە ئاي ئىچىدە تۇتۇلار قارچىغاچچى ئۆگەتكەن بۇ ئىككى جۈملە سۆزنى تولۇق ئۆگىنىپ بولدى. مەلۇم بىر كۈنى تەپتىش

خانىداندا يېقىن بۇرادەرلىرى بىلەن بەزمە قۇرۇپ، شاراب ئىچىشىپ، كۈلكە - چاقچاقلار بىلەن كۆڭۈل ئېچىشىپ ئولتۇراتتى، ئۆز قىلمىشىدىن مەمنۇن بولغان قارچىغاچچى، قەپەستىكى تۇتلىرىنى مېھمانخانغا ئەكىرىپ ئويۇن قىلدۇرۇپ بېرىش باھانىسى بىلەن ئۇلارنى سايراپ بېرىشكە بۇيرۇدى. تۇتلىرى قارچىغاچچى - چى ئۆگەتكەن ئىككى جۈملە سۆزنى تەكرار - تەكرار ئېيتىپ، ھەممىنى ھەيران قالدۇردى، خانىداندىكى - لەر بەلىخ تىلىنى بىلىمگەنلىكلىرى ئۈچۈن، پەقەتلا تۇتلىرىنىڭ يېقىملىق ئاۋازىغا مەپتۇن بولۇپ قېلىشتى - يۇ، سۆزنىڭ مەزمۇنىدىن بىخەۋەر قېلىشتى. تۇتلىرىنىڭ يېقىملىق ئاۋازىنى ياقتۇرۇپ قالغان تەپتىش خوتۇنى بەھارىيە خانىمغا تۇتلىرىنى ياخشىلاپ پەرۋىش قىلىشنى تاپشۇردى. ئارىدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، تەپتىش خانىدانغا بەلىختىن مېھمانلار كەلدى. ساھىبخانلار مېھمانلارنى ناھايىتى ئىززەت - ئىكرام ۋە مول نازۇنپەتلەر بىلەن كۈتۈۋالدى، غىزالار يېيىلىپ، شارايلار ئىچىلىپ، ئويۇن - كۈلكە باشلانغاندا، تەپتىش بۇ بىر جۈپ تۇتلىنى ئەكىلىپ سايرىتىپ، مېھمانلارنىڭ كەيپىياتىنى كۆتۈر - مەكچى بولدى. بەھارىيە خانىمنىڭ نازارەتچىلىكىدە پەرۋىش بىلەن يېقىلغان تۇتلىرى تولىمۇ رەڭدار ۋە گۈزەل تۈسكە كىرگەن بولۇپ، ئۇلار يېقىملىق ئاۋازى بىلەن قارچىغاچچى ئۆگەتكەن بەلىخ تىلىدىكى: «مەن دەرۋازىۋەننىڭ بەھارىيە خانىم بىلەن بىر ئۆيدە ياتقانلىقىنى كۆردۈم» ۋە «مەن ئەمدى ھېچنېمىنى دېمەيمەن» دېگەن جۈملىنى تەكرارلاپ سايراشقا باشلىدى. بەلىخلىق مېھمانلار بۇ سۆزنى ئاڭلاپ ھەيران بو - لۇشۇپ، بىر - بىرىگە قاراشقىمۇ رايبى بارماي، باشلىرىنى تۆۋەن سالغىنىچە سۈكۈتكە چۆمدى. بۇ ھالدىن ئەجەبلەنگەن تەپتىش مېھمانلاردىن نېمە ئۈچۈن بىردىنلا كەيپىياتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىنىڭ سەۋەبىنى سورىدى. ئارىدىن بىرسى تەپتىشتىن سورىدى:

— جانابى تەپتىش، بۇ قۇشلارنىڭ نېمە دەپ سايراۋاتقانلىقىدىن خەۋىرىڭىز بارمىدۇ؟
تەپتىش جاۋاب بەردى:

— ياق، قۇشلارنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنى بىلمەيمەن، لېكىن ئۇلارنىڭ يېقىملىق ئاۋازىنى ئاڭلاشنى بەكلا ياقتۇرىمەن.

مېھمانلار ئارىسىدىن تەنتەكرەك بىر كىشى قۇشلارنىڭ نېمىدەپ سايراۋاتقانلىقىنى تەپتىشكە ئېيتىپ بەردى ۋە قولىنى داستىخاندىن تارتىپ دېدى:

— ناپاك خوتۇننى ساقلىغان خانىداندىن غىزالىنىش بىزنىڭ ئادىتىمىزگە يات قىلمىشتۇر.

شۇ دەمدە، پەگاھدا قول باغلاپ تۇرغان قارچىغاچچى دەرھال گەپكە لوقما سالدى:

— تۇتلىرىنىڭ سايرىغانلىرى ھەقىقەتتۇر، مەن بۇنىڭغا گۇۋاھلىق بېرەلەيمەن، مەنمۇ خانىمنى بىر - قانچە قېتىم شۇنداق ئەھۋالدا كۆرگەنمەن.

غەزەپ ئىشەنچنىڭ دۈشمىنى ئىدى، دەرغەزەپكە كەلگەن تەپتىشنىڭ ھوشيارلىقى ۋە سالماقلىقىدىن ئەسەرمۇ قالمىغان بولۇپ، شۇ دەقىقىدە خوتۇننى ئۆلتۈرمەكچى بولدى. بەھارىيە خانىم تەمتىرمەستىن ئېرىگە ئېيتتى:

— جان بېگىم، مېنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئۈنچە ئالدىراپ كەتمەڭ، مەن سىزنىڭ ئىلكىڭىزدىمەن،

مېنى خالىغان ۋاقتىڭىزدا ئۆلتۈرەلەيسىز، ئەقىللىك ۋە تەجرىبىلىك كىشىلەر مەسىلىلەر ئۈستىدىن

ھۆكۈم چىقىرىشقا، بولۇپمۇ قان تۆكۈشكە ئالدىراپ كەتمەسلىكى، سەۋرچان بولۇشى زۆرۈردۇر. تۇتلىرى -

نىڭ ئېيتقانلىرىنىڭ راست ياكى يالغان ئىكەنلىكىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈڭ، بەلىخلىق مېھمانلاردىن سوراپ

بېقىڭ، تۇتلىرى شۇ ئىككى جۈملە سۆزدىن باشقا سۆزلەرنى بىلمەدۇ، يوق؟ ئەگەر بىلسە، مېنى ئۆلتۈرسە -

ئىزمۇ ئۆزۈمنىڭ پاكلىقىنى ئىسپاتلاشقا باشقا ئىلاجىم يوق، ئەگەر بىلمىسە، تۇتلىرىغا بۇ سۆزلەرنى

ئىپلاس خىزمەتكار قارچىغاچچىنىڭ ئۆگەتكىنى مەلۇم بولىدۇ. چۈنكى، قارچىغاچچى پۇرسەت ئىزدەپ ماڭا

يېقىنلىشىپ كۆڭۈل ئىزھار قىلغان، مەن قەتئىي رەت قىلغاندىن كېيىن، ئوقى تاشقا تېگىپ مەندىن ئۆچ ئېلىش مەقسىتىدە بۇ ھىيلىنى ئىشقا سالغان بولۇشى مۇمكىن. تەپتىش غەزىپىنى بىر ئاز بېسىپ، خوتۇننىڭ دېگىنى بويىچە تەپتىش قىلدى، ئۇ بەلىخلىق مېھمانلارنىڭ گۇۋاھلىقى بىلەن، تۇتلارنىڭ شۇ ئىككى جۈملە سۆزدىن باشقا سۆزنى سايرىيالمىدىغانلىقىغا قانائەت ھاسىل قىلغاندىن كېيىن، خوتۇننىڭ گۇناھسىز ئىكەنلىكىگە ئىشەندى ۋە قارچىغاچنى ئالدى. غا چاقىردى. «مەقسىتىمگە يەتتىم» دەپ گۈلچەقەللىرى ئېچىلىپ كەتكەن قارچىغاچچى، سۆيۈنگىنىدىن بىر جۈپ تۇتنى قولغا قوندۇرۇپ سۆيۈپ ئەركىلەتكىنىچە مېھمانخانغا كىرىپ كەلدى. بەھارىيە خانىم ئۇنىڭدىن سورىدى:

— سەن مېنىڭ ناشايان ئىشلارنى قىلغىنىمنى كۆرگەنمىدىڭ؟
 قارچىغاچچى قىلچە ئۇيالماستىن «ھەئە، كۆرگەنمەن» دەپ، ئەمدىلا ئاغزىنى ئېچىشىغا، قولىدىكى تۇتلار بىردىنلا ئۇنىڭ ئىككى كۆزىنى چوقۇپ ئويۇۋالدى.
 بۇ ۋاقىتتا بەھارىيە خانىم دېدى:
 — مانا بۇ پاجىئە كۆرمىگەننى كۆردۈم دېگەننىڭ جازاسىدۇر.

ئىشككە بېقىپ دەم

ئەندىجاندا بىر سودىگەر بار ئىدى، ئۇ سەپەرگە چىقماقچى بولۇپ، ھويلىسىدىكى يۈز پاتمان تۆمۈرنى يېقىن قوشنىسى ۋە ئاغىنىسى سەئىدىباينىڭ ئۆيىگە ئامانەت قويۇپ قويدى. سودىگەر سەپەردىن قايتىپ كېلىپ سەئىدىباينىڭ ئۆيىگە كىرىپ ئامانەتنى سورىدى، سەئىدىباي ئۆكۈنگەن ھالدا ئۇنىڭغا جاۋاب بەردى:
 — ئەزىز بۇرادەر، مەن ئامانەتنى ئۆيىنىڭ بۇلۇڭىغا قويۇپ، خاتىرجەم يۈرۈۋېرىپتىمەن، بىلمەپتەن. مەنكى، ئەسلىدە ئۆيىنىڭ بۇلۇڭىدا چاشقان ئۇۋىسى بار ئىكەن، لەنەتتەگۈر چاشقانلار تۆمۈرۈڭنى قىرقىپ تاشلىشىپتۇ ئەمەسمۇ.

سودىگەر جاۋاب بەردى:
 — شۇنداقمۇ؟ دېگەنلىرىڭ راستۇر بەلكىم، مەنمۇ چاشقان تۆمۈرگە بەكلا ئۆچ دەپ ئاڭلىغانىدىم. سەئىدىباي سودىگەرنىڭ سۆزلىرىدىن سۆيۈنۈپ، ئۇنىڭغا تولىمۇ قىزغىن مۇئامىلە قىلىشقا باشلىدى ۋە ئۇزاق چىقىپ كېتىۋاتقان سودىگەرنى بىللە غىزالىنىشقا تەكلىپ قىلىپ تۇرۇۋالدى. سودىگەر تەۋەز-زۇمى بىلەن ئۆزى سوراپ چىقىپ كەتتى. كەچقۇرۇن سودىگەر خانىدانغا ئويىناپ كىرگەن سەئىدىباينىڭ ئەتىۋارلىق ئوغلىنى مەزىلىك يېمەكلىكلەر، تاتلىق سۆزلەر بىلەن ئاۋۇندۇرۇپ، ھويلىسىنىڭ چېتىدىكى قازناق ئۆيىگە باشلاپ كىرىپ، سولاپ قويدى. ئەتىسى تاڭ يورۇماستىنلا سەئىدىباي سودىگەرنىڭ دەرۋازىسىنى قاقىتى ۋە نالە - پەرياد قىلىپ ئوغلىنىڭ يوقاپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئوغلىنى كۆرگەن - كۆر-مىگەنلىكىنى سورىدى.

سودىگەر جاۋابەن دېدى:
 — تۈنۈگۈن سېنىڭ خانىدانىڭدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، بىر كىچىككەنە قۇرغۇينىڭ بىر كىچىك بالىنى قاماللاپ چاڭگىلىغا ئېلىپ، ئۇچۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەنمىدىم، شۇ سېنىڭ ئوغلۇڭ ئەمەستۇ، ھە؟

بۇ سۆزنى ئاڭلاپ جەھلى چىققان سەئىدىباي زەردە بىلەن دېدى:
 — ئەقلىڭدىن ئاداشقان ئوخشىماسەن؟ نېمىشقا ئەقىلگە سىغمايدىغان گەپلەرنى قىلىسەن؟ كىچىك-كىچىك قۇرغۇي بىر بالىنى تۈتۈپ ئۇچۇپ كېتەلگەننى ئاڭلاپ باققانمۇ، سەن؟

سودىگەر مەنىلىك كۈلۈپ جاۋاب بەردى:

— ئەزىز بۇرادەر ، بۇنچە ئەجەبلىنىشكە ھاجەتسىز ، يۈز پاتمان تۆمۈرنى قىسقىغىنا بىر قانچە كۈن ئىچىدە چاشقان قىرقىپ يەۋىتىدىغان بۇ يۇرتتا ، ئون پاتمان كېلىدىغان بالىنى قۇرغۇي كۆتۈرۈپ ئۈچۈپ كېتەلمەسمۇ؟

گەپنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىپ يەتكەن سەئىدىباي سودىگەرگە دەدى:

— چاشقان ھېچقاچان تۆمۈرلىرىڭنى يەپ كەتمىدى ، ئوغلۇمنى قايتۇرۇپ بېرىپ تۆمۈرلىرىڭنى ئا- چىقىپ كەت.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى دىن ئىشلىرى ئىدارىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى تەتقىقاتى ئىشخانىسىدا)

ئىمىر غىياس

«ئەنسىۋت - تالبىن» دىن «رەفقۇت - تالبىن» غىچە

مەن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىغا زىيادە قىزىقمەن، بولۇپمۇ ئۇنىڭدىكى خاس ئىسىملار (كىشى ئىسىملىرى، مىللەت، يەر ۋە ئەسەر ناملىرى) نى ئاڭلىغۇچى، ئاستىغا سىزىش، مۇتالىئە قىلىش، سېلىش-تۇرۇش، تەھسىل قىلىش ۋە ئېتىمولوگىيەسىنى ئېنىقلاشقا شۇ قەدەر ھېرىس. مانا شۇنداق كۈچلۈك قىزىقىشنىڭ تۈرتكىسىدە تەھرىرلىك قىلىپ يۈرۈپ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئېنىقلىۋەتمىسە بولمايدىغان مەسىلىلەرنىڭ ئاز ئەمەسلىكىنى بايقىدىم. شاھ مەھمۇد جوراس («چوراس» دەپمۇ ئېلىنىدۇ) ئەسەرلىرىنىڭ سانى ۋە نامى ھەققىدىكى زىددىيەتلىك نۇقتىلار مانا شۇ مەسىلىنىڭ بىر تامچىسىدۇر.

مېنىڭچە، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدا ئەسەرلىرىنىڭ ھەقىقىي نامى، سانى، مەنسۇبىيىتى، يېزىلغان ۋاقتى ۋە تىل تۈرى مۇرەككەپلىشىپ، ئىلىشىپ، غۇۋالىشىپ كەتكەن تارىخچىلاردىن بەل-كىم شاھ مەھمۇد جوراس (مىرزا شاھ مەھمۇد ئىبنى مىرفازىل جوراس) تەك يەنە بىرى بولمىسا كېرەك. مۇنداق دېيىشىمىدىكى سەۋەب شۇكى، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىللىق 1 - سانىدا شاھ مەھمۇد چوراسنىڭ نامىدا ئېلان قىلىنغان «ئالتە شەھەر تارىخىدىن بىر پارچە» ناملىق ئەسەرنىڭ كىملىكى - ھەقىقىي ئاپتورنىڭ مەنسۇبىيىتى گۇمانىمنى قوزغىغان (يېقىندا بۇ ئەسەر ھەققىدە شاھ مەھمۇد چوراسنىڭ ئەمەسلىكى ئىسپاتلاندى) دىن كېيىن، مەن 2013 - يىلى كۈزگە قەدەر شاھ مەھمۇد چوراسقا دائىر ئەسەرلەرنى ئۇچراتقىنىمچە ئوقۇدۇم. بۇنىڭ ئىچىدە شاھ مەھمۇد چوراسنىڭ ھازىرغىچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئېلان قىلىنغان «سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» ناملىق ئەسىرى بىلەن «رەفقۇت - تالبىن» ناملىق ئەسىرى ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ نامى ۋە ئاپتورلۇق مەنسۇبىيىتىدە ئېنىقلىۋەتمىسە بولمايدىغان مەسىلە مەۋجۇت ئىكەن. بولۇپمۇ شاھ مەھمۇد چوراسنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ سانى، نامى، مەنسۇبىيىتى، يېزىلغان ۋاقتى ۋە تىل تۈرى ھەققىدىكى كۆز قاراشلار بەكمۇ زىددىيەتلىك ئىكەن. شۇ سەۋەبتىن مەن «سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» بىلەن «رەفقۇت - تالبىن» نىڭ نامى ۋە ئاپتورلۇق مەنسۇبىيىتىدىكى زىددىيەتلىك نۇقتىلار ھەققىدە «ئالتە شەھەر تارىخىدىن بىر پارچە» نى شاھ مەھمۇد جوراس يازغانمۇ؟ ۋە «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدا مىللىي مەنسۇبىيىتى ۋە ئاپتورلۇق ھوقۇقى ئالمىشىپ قالغان ئەسەرلەر» ناملىق ماقالىلىرىمنى يېزىپ كۆز قاراشلىرىمنى بايان قىلغان بولساممۇ، لېكىن «رەفقۇت - تالبىن» ھەققىدە تەپسىلىي

توختالمىغانىدىم. ئەمدىلىكتە بۇ ئەسەرنىڭ نامى، تۈزۈلگەن ۋاقتى ۋە ئاپتورلۇق مەنسۇبىيىتى ھەققىدە تېخىمۇ كونكرېت توختىلىشقا توغرا كېلىۋاتىدۇ.

بۇ تېمىنى ياخشى يورۇتۇش ئۈچۈن، بۇ يەردە ئالدى بىلەن ئەسەرنىڭ نامى ھەققىدە ئېنىقلىما بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. ھەر قانداق نەرسىنىڭ نامى بولىدۇ، ئۇ شۇ نەرسىنىڭ مەنىسىنى ئىپادىلەشنىڭ ئاساسى قىلىنىدۇ، جۈملىدىن ئەسەرنىڭ نامىمۇ شۇنداق. ئەسەرنىڭ نامى شۇ ئەسەرنىڭ كىملىكىنى ئىپادىلەيدىغان ۋە ئۇنى باشقا ئەسەردىن روشەن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان مۇھىم بەلگە ھەمدە شۇ ئەسەرنىڭ قانداق ۋە نېمە ئەسەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان قىزىل تامغا. ئۇ بىر تىلنىڭ تۇراقلىق بىرىكمىلىرى كاتېگورىيەسىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى خۇددى كىشى ئىسىملىرى ۋە يەر ناملىرىدەك مۇقىم، تۇراقلىق، بىرلا خىل بولىدۇ، تەركىبىدىكى سۆزلەر (ئەلۋەتتە ئىككىدىن ئارتۇق سۆزدىن تۈزۈلگەن بولسا) نىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ قويۇشقا، قىسقارتىشقا، چۈشۈرۈپ قويۇشقا، باشقا بىرەر كەلىمىنى قوشۇپ قويۇشقا بولمايدۇ، ھەتتا ئىملا جەھەتتىنمۇ مۇتلەق توغرا يېزىش تەلپى قىلىنىدۇ. بۇ پىرىنسىپقا ئەمەل قىلىنماي يېزىلغان ئەسەرلەردە مۇقەررەر ھالدا خاتالىق يۈز بېرىدۇ، ھەتتا تۈگمەس دەتالاش كېلىپ چىقىدۇ. شاھ مەھمۇد جوراس ئەسەرلىرىنىڭ «ئۈچ پارچە» (بەزىلەر «شاھ مەھمۇد جوراس ئۈچ پارچە ئەسەر يازغان» دەپ قارايدۇ) گە كۆپىيىپ كېتىشى مۇشۇ پىرىنسىپقا ئەمەل قىلىنغانلىقتىن بولغان. مەسىلەن، بەزىلەرنىڭ ئۇنىڭ بىر پارچە ئەسەرنىڭ نامىنى ئىككى - ئۈچ خىل يېزىشى، بەزىلەرنىڭ ئۇنى يەنە باشقا سۆز بىلەن يېزىشى، جۈملىدە ھېلى مۇنداق، ھېلى ئانداق رەڭلەشتۈرۈپ قويۇشى شاھ مەھمۇد جوراس ئۈچ پارچە، ھەتتا تۆت - بەش پارچە ئەسەر يازغاندەك ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرۈپ قويغان. بۇ خۇددى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نى «دىۋانۇ لۇغاتىت ئۇيغۇر» غا ئۆزگەرتىپ قويغاندا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىن ئىبارەت بىر پارچە لۇغات «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت ئۇيغۇر» دىن ئىبارەت ئىككى پارچە لۇغاتكە ئايلىنىپ قالغاندەك ئىش؛ خۇددى يەنە «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى «تۈركىي تىللارنىڭ دىۋانى» دەپ يازغىلى بولمىغاندەك بىر ئىش. دېمەك، ئەسەرنىڭ نامى شۇ ئەسەرنىڭ كىملىكى، ئەگەر بۇ كىملىك سەللا ئۆزگەرتىپ قويۇلسا، ئۇ ئىپادىلىگەن مەنە تامامەن ئۆزگىرىپ كېتىدۇ، ھەتتا بىر خىل نۇسخا ئىككى خىل نۇسخىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ نامىنى يېزىشقا ناھايىتى قاتتىق تەلەپ قويۇلۇشى كېرەك.

ئادەتتە كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ نامى توغرا يازماسلىق خاھىشى ئىجادىيەتتە بىپەرۋالىق ياكى پۈتۈنچىلىق قىلغاندا، مۇھەررىرلەر «تاقاق» نى ھىم ئەتمىگەندە ياكى تۈزىتىشكە ئاجىزلىق قىلىپ قالغاندا يۈز بېرىدۇ. گەرچە «رەفىقۇت - تالىبىن» دېگەن نامدا يۇقىرىقى پىرىنسىپ ئەستايىدىل ئىجرا قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئەسەرنىڭ ئالاھىدىلىكى، يەنى ئۇنىڭ نامى، مەنسۇبىيىتى، تۈزۈلگەن ۋاقتى، تۈزگۈچىلەرنىڭ ئىسمى ۋە بەزىلەرنىڭ بايانلىرىدا گۇمانلىق نۇقتىلار مەۋجۇت. شۇڭا، بۇ ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ تۈگۈنلەرنى يېشىش كېرەك.

«رەفىقۇت - تالىبىن» (ئوقۇغۇچىلار دوستى) دېگەن بۇ رسالە كىلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتچىسى، تەلەپچان مۇھەررىر، مەسئۇلىيەتچان ژۇرنالىست مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت ئەپەندىنىڭ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2011 - يىللىق 6 -، 2012 - يىللىق 1 -، 2 - سانلىرىدا ئېلان قىلىندى. ناۋادا، مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت ئەپەندى بۇ رسالىنى نەشرگە تەييارلىمىغان بولسا، ئۇزاق يىللاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان شاھ مەھمۇد جوراس ئەسەرلىرىنىڭ نامى، سانى، مەنسۇبىيىتى، يېزىلغان ۋاقتى ۋە تىل تۈرى ھەققىدىكى گۇمانلىق نۇقتىلارنىڭ سىرى يېشىلمىگەن بولاتتى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت ئەپەندى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدا ئىنتايىن

تىپ ئىشلەنگەن نۇسخىنىڭ قانچىلىك ئۆزگەرتىلگەنلىكىنى بىلگىلى بولسىمۇ، لېكىن «رەفقۇت - تالد - بىن» نىڭ قانچىلىك ئۆزگەرتىپ - ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەنگەنلىكىنى پەرەز قىلىش بىر قىيىن مەسىلە. دۇر. چۈنكى، «رەفقۇت - تالبىن» نىڭ ئەسلى نۇسخىسى - «ئەنسۇت - تالبىن» تېخىچە تېپىلمىغان بولغاچقا، «رەفقۇت - تالبىن» غا ئۇنى ئۆزلەشتۈرگۈچىنىڭ ھېسسىياتى قانچىلىك سىڭگەنلىكىنى، «ئە - نسۇت - تالبىن» نى قانچىلىك ئۆزگەرتكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇنداق ئىلىش - مىقان ھادىسە شاھ مەھمۇد چۇراسنىڭ باشقا ئەسىرىگە بېرىلگەن تەبىردە تېخىمۇ مۇرەككەپ. چۈنكى، ئۇ - نىڭ ئەسەرلىرى ۋە ئۇنىڭ نامى ھەققىدە ئەسەر يازغانلار ئۇقۇمنى ئېنىق ئىپادىلىمىگەنلىكتىن، ئېنىق - راق ئېيتقاندا، ئۇنىڭ بىر پارچە ئەسىرىنىڭ نامى ھەر خىل كىشىلەر تەرىپىدىن ھەر خىل يېزىلغانلىقى - تىن، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۇنىڭ بىر پارچە ئەسىرىنىڭ بەش - ئالتە خىل نۇسخىلىق ۋارد - يانتى مەيدانغا كەلگەن. بۇنىڭغا «سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» نىڭ خاتىمە قىسمىغا تولۇقلىما يازغان موللا ئىۋەز ئوغلى دوست قۇلى ئاساسلىق سەۋەب بولۇپ قالغان. ئەلۋەتتە بۇ ئادەم شاھ مەھمۇد چۇراس بىلەن بىر دەۋردە ياشىغان ۋە «سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» غا تولۇق - لىما يازغان بولغاندىكىن، ئۇقۇملارنى ئېنىق يېزىشى، ئۇنىڭ ئاپتورىنىڭ كىملىكى ۋە مەنسۇبىيىتىنى غۇۋالاشتۇرۇپ قويماسلىقى، ئۆزىنىڭمۇ مەقسەت - مۇددىئاسىنى ئېنىق ئېيتىشى كېرەك ئىدى. ئەگەر، تەرەپلەر مۇناسىۋەتلىك دېتاللارنى ئەبۇ مەنسۇردەك ئوچۇق يازغان بولسا مۇنداق ئەھۋال يۈز بەرمىگەن بولاتتى. شۇڭا، «رەفقۇت - تالبىن» نىڭ ئاپتورلۇق مەنسۇبىيىتى ئەبۇ مەنسۇرغا تەئەللۇق بولۇشى كې - رەكمىكىن دەپ قارايمەن.

ھازىر قوللىمىزدا «رەفقۇت - تالبىن» نىڭ نۇسخىسى جىلۋە قىلىپ تۇرۇپتۇ. بىز بۇ نۇسخىنى كۆ - رۇپ تېخىمۇ ھەيران قالدۇقكى، «سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» غا سىڭگەن بىپەرۋالىق ۋە مەسئۇلىيەتسىزلىك «ئەنسۇت - تالبىن» نىڭ رەندىلەنگەن نۇسخىسى بولغان «رەفقۇت - تالبىن» ھەققىدىكى مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەرگىمۇ سىڭىپ قالغان. شۇ سەۋەبتىن «رەفقۇت - تالبىن» نىڭ ئاتال - مىش «نۇسخىلىرى» غا دائىر دېتالدىمۇ ئوخشاشلا مۇرەككەپلىشىپ كېتىش ۋەزىيىتى مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن، «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ 1056 - بېتىدە «رەفقۇت - تالد - بىن» نىڭ ھىجرىيە 1281 - يىلى (مىلادىيە 1864 - يىلى) موللا ئەخمەت ئىبنى موللا مۇھەممەد سۇفى ئىبنى قۇربان سۇفى باي تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن بىر قول يازما نۇسخىسى ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمى - يەسى ئەبۇرەيھان بىرۈنى نامىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقانلىقى ئېيتىلغان. بەلكىم مۇشۇ نۇسخا كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنىپ قالسا، «رەفقۇت - تالبىن» نىڭ ئاپتورلۇق مە - نسۇبىيىتى ئۈزۈل - كېسىل ئېنىقلىپ قالار.

تېخىمۇ ئىلىشىمىغان، كومپىدىيەلىك يېرى شۇكى، «رەفقۇت - تالبىن» نىڭ ئەڭ ئاخىرقى قۇرى «بەش ئارقى موللا ئەھمەد ئىبنى موللا مۇھەممەد سۇفى ئىبنى قۇربان سۇفى باي» دېگەن ئىسىم بىلەن ئاخىرلاشقان. ھالبۇكى، «رەفقۇت - تالبىن» نى ئاقسۇلۇق ئەبۇ مەنسۇر ھىجرىيە 1261 - يىلى (مىلادى - يە 1845 - يىلى) تۈزۈپ تاماملىغان. خۇددى «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» دا ئېيتىلغاندەك، بۇ كىتابنىڭ ھىجرىيە 1281 - يىلى (مىلادىيە 1864 - يىلى) موللا ئەخمەت ئىبنى موللا مۇھەممەد سۇفى ئىبنى قۇربان سۇفى باي دېگەن كىشى كۆچۈرگەن يەنە بىر نۇسخىسىمۇ بار، بۇغۇ راست قاراشتۇر. بى - راق، 1864 - يىلىدىن 19 يىل ئىلگىرى ئەبۇ مەنسۇر تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «رەفقۇت - تالبىن» غا «بەش ئارقى موللا ئەھمەد ئىبنى موللا مۇھەممەد سۇفى ئىبنى قۇربان سۇفى باي» دېگەن ئىسىم نېمە دەپ كى - رىپ قالدۇ؟ بۇ ھەيران قىلارلىق ئىش ئەمەسمۇ؟ ئەمەسە «بەش ئارقى موللا ئەھمەد ئىبنى موللا مۇھە -

مەد سۈفى ئىبنى قۇربان سۈفى باي» بىلەن «ئەبۇ مەنسۇر» بىر ئادەممۇ؟ «بەش ئارىق موللا ئەھمەد ئىبنى موللا مۇھەممەد سۈفى ئىبنى قۇربان سۈفى باي» دېگەن ئىسمىدىن بىز بۇ ئادەمنىڭ «بەش ئارىق»لىق ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. چۈنكى، بۇ يەردىكى «بەش ئارىق» ھازىرقى «بەشئېرىق»نىڭ ئەسلىي شەكلىدۇر. ھازىر قاغىلىقتىمۇ، ئاۋاتتىمۇ «بەشئېرىق» دەپ ئاتىلىدىغان يېزا بار. بىز بىلمەكچى بولغان «بەشئېرىق» ھەرگىزمۇ قاغىلىقتىكى «بەشئېرىق»نى كۆرسەتمەيدۇ، بەلكى ئاۋاتتىكى «بەشئېرىق»نى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، ئەبۇ مەنسۇر «رەفقۇت - تالىبىن»نى تاماملاپ بولغان ۋاقتى توغرىلىق «تارىخقا بىر مىڭ ئىككى يۈز ئاتمىش بىر ئاقسۇ ھېسابىدا قوي يىلى بارائەت ئاينىڭ بىرى سەيشەنبە تەمام بولدى» دېگەن جۈملىدە. نى تۈزگەن تۇرسا، بۇ جۈملىدىكى «ئاقسۇ ھېسابى» دېگەن سۆز ئۇنىڭ ئاقسۇلۇق، يەنى ئاقسۇ كونا شەھەر. لىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئەينى چاغدا، ھازىرقى ئاقسۇ شەھىرى تېخى قۇرۇلمىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى ئەسلىي ئاقسۇ كونا شەھەرگە قاراشلىق «ئاسۇق» ناملىق كەنت ئىدى. ئۇ چاغدا «بەشئېرىق»مۇ ئاقسۇ كونا شەھەرگە قارايدىغان كەنت ئىدى (بۇغۇ تالاشقۇدەك ئىش ئەمەس). مانا بۇ ئەمەلىيەت «بەش ئارىق موللا ئەھمەد ئىبنى موللا مۇھەممەد سۈفى ئىبنى قۇربان سۈفى باي» بىلەن «ئەبۇ مەنسۇر»نىڭ «بىر ئا. دەم» ئىكەنلىكىدىن دالالەت بېرىپ تۇرىدۇ. ئەپسۇسكى، «موللا ئەخمەت ئىبنى موللا مۇھەممەد سۈفى ئىبنى قۇربان سۈفى باي» بىلەن «ئەبۇ مەنسۇر»نىڭ «رەفقۇت - تالىبىن»نى تامام قىلغان ۋاقتى ئوخ. شىمايدىغان تۇرسا، يەنە كېلىپ «رەفقۇت - تالىبىن»نى مۇھەممەتتۇردى مىرزى ئەخمەت ئەپەندى نەشرگە تەييارلاشتا ئۇنىڭ سانكىت - پېتىربورگدا ساقلنىۋاتقان 771B نومۇرلۇق قول يازما نۇسخىسىنى ئاساس قىلغان تۇرسا، ئەمدى ئۇنىڭ موللا ئەخمەت ئىبنى موللا مۇھەممەد سۈفى ئىبنى قۇربان سۈفى باي تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن يەنە بىر قول يازما نۇسخىسىنىڭ ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئەبۇرەيھان بىر. رۈنى نامىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلنىۋاتقانلىقى قانداق گەپ؟ يەنە كېلىپ «رەفقۇت - تالىبىن»نىڭ ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئەبۇرەيھان بىرۈنى نامىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلنىۋاتقان نۇسخىسىنى كۆچۈرگەن ئادەمنىڭ ئىسمى ئۇنىڭ سانكىت - پېتىربورگدا ساقلنىۋاتقان 771B نومۇرلۇق قول يازما نۇسخىسىغا - قولمىزدا «كۈلۈپ تۇرغان» «رەفقۇت - تالىبىن»غا كىرىپ قېلىشى بەكمۇ غەلىتە ئەھۋال. بۇ سەۋەنلىك زادى كىمدە؟ ئەگەر بىز مۇنداق مەسىلىلەرنى موللا ئىۋەز ئوغلى دوست قولىنى تىپ قىلىپ تۇرۇپ ۋاقتىدا ئېنىقلىۋەتمەيدىغان بولساق، بايقىدەك ئوسال سوئاللار بىزنى بەكمۇ پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويدۇ.

ئېنىقلاشقا تېگىشلىك يەنە بىر مەسىلە شۇكى، «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»نىڭ 1055 - بې. تىدە شاھ مەھمۇد چۇراسنىڭ «ئەنىست تالىبىن»، يەنى «ئەنىسۇت - تالىبىن»نى مىلادىيە 1696 - يىلى يەكەن ھاكىمى ئالىم شاھ بەگنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يازغانلىقى ئېيتىلغان. ئەمدى «رەفقۇت - تالىبىن»دا بولسا بۇ رسالىنى ئەبۇ مەنسۇر نەسەب جەھەتتە يۇقىرى ۋە كاتتىلار ئەۋلادى دۆلەتشاھ بەگنىڭ ئوغلى، ئالىي مەرتىۋىلىك ئەمىر ئوسمانشاھ بەگنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن تۈزۈپ چىققانلىقى يېزىلغان. ئەلۋەتتە، بىز ئالىم شاھ بەگ بىلەن ئوسمانشاھ بەگنى بىر ئادەم دەپ قارىيالايمىز. ئۇلار پەقەت بىر نە. سەبىتىكى كىشىلەر بولۇشى مۇمكىن. ئاۋۋالقىسى 1690 - يىللىرى شاھ مەھمۇد چۇراس بىلەن يۇرتداش، زامانداش، قەلبداش ۋە تەقدىرداش بولۇپ ياشىغان؛ كېيىنكىسى بولسا 1845 - يىللىرى ئەبۇ مەنسۇر بىلەن زامانداش، قەلبداش ۋە تەقدىرداش بولۇپ ياشىغان. ئەبۇ مەنسۇر شائىر ۋە تەرجىمان (پارس تىلى تەرجىمان. نى) ئادەم بولغاچقا، ئەمىر ئوسمانشاھ بەگ ئۇنىڭغا «ئەنىسۇت - تالىبىن»دىن ئىبارەت بۇ رسالىنى تۈر. كىي سۆزلەر بىلەن ئوچۇق ۋە روشەن قىلىش مەسئۇلىيىتىنى يۈكلىگەن. شۇڭا، ئەبۇ مەنسۇرنىڭ مۇنداق بىر مۇھىم ۋەزىپىنى قولىنىڭ ئۈچىدا ئىشلەپ قويۇشى مۇمكىن ئەمەس. بۇنى بىز ئۇنىڭ «رەفقۇت - تا.

لىبىن»غا يازغان كىرىش سۆزىدىن تولمۇ روشەن ھېس قىلدۇق. بىراق، «ئەنسۇت - تالىبىن»نىڭ «قەشقەر شېۋىسىگە تەرجىمە قىلىنغان «رەفقۇل تالىبىن، ناملىق بىر نۇسخىسىمۇ بار» (يۇقىرىقى كىتاب 1056 - بەت) بولۇپ، بۇ نۇسخىنى ئەلۋەتتە قوللىمىزدىكى «رەفقۇت - تالىبىن» بىلەن بىر نۇسخا دەپ چۈشىنىپ تۇرايلى دېسەكمۇ، لېكىن بۇ نۇسخىنىڭ 1864 - يىلى يۇقىرىقى كىشى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن، ئۆزبېكىستاندا ساقلانغان بىر قول يازما نۇسخىسىمۇ بار. ئەمدى بۇ نۇسخىلار كۈنلەرنىڭ بىرىدە نەشر قىلىنىپ قالسا، يەنە قانداق «چاتاق»لار چىقار؟ ئۇلار يا ئاتالمىش نۇسخىلارمىدۇ؟ تەلىمىمىزگە بۇ نۇسخىلاردا ئۇنداق «چاتاق» چىقماي قالسا نېمە دېگەن ياخشى ئىش بولاتتى - ھە؟ بىراق، بىزنىڭ كىلاسسىك تەرجىمانلىرىمىز ۋە ئاپتورلىرىمىز موللا ئىۋەز ئوغلى دوست قولىغا ئوخشاش ئۇقۇم ۋە دېتاللارنى ئوچۇق يېزىشقا ئادەتلەنمىگەن تۇرسا، ئۇلاردىمۇ «چاتاق» چىقماي قالۇرمۇ؟ مۇھەممەتتۇردى مەرزىئەخمەت ئەپەندىنى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدا ناھايىتى كاتتا ئىشتىن بىرنى قىلدى دېگىنىمىزدە، يۇقىرىقىدەك ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلغان. ئويلاپ باقايلى، بىز «رەفقۇت - تالىبىن»نى كۆرمىگەن بولساق، يۇقىرىقىدەك زىددىيەتلەرنى ھەقىقەت دەپ يۈرۈۋېرەتتۇق. لېكىن سوئاللار ئالدىمىزغا قويۇلغاندا، نېمە قىلىش كېرەك؟! شۇڭا، كىچىككىنە تەشەببۇسۇم شۇكى، ئىلمىي تەتقىقاتتا ئىلمىي ئوبزورچىلىققا ئۆچلۈك قىلمايلى، ئوبزورچىغا قېيىدمايلى، ئىلمىي ئوبزورچىلىقنى قىزغىن قوللايلى، لىلا ئوبزورچىلارنى ھىمايە قىلايلى. ئۇنداق قىلمىساق، قەلەمنى بولۇشىغا تۇتۇپ ئەسەر يازدىغانلارنى چەكلىگىلى، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنى پۈچەكلەشتۈرۈشى ۋە بىزنى قىزارتىپ قويۇشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولمايدۇ. ئۇنداق قىلالمىساقمۇ، ھېچبولمىغاندا تەتقىقاتتا خاس ئىسىملار - كىشى ئىسىملىرى، مىللەت ناملىرى، يەر ۋە ئەسەر ناملىرىنى مۇتلەق توغرا يېزىپ ئادەتلەنەيلى، ئىملاغا يېتەرلىك كۆڭۈل بۆلەيلى؛ تارىختىكى كىشى ئىسىملىرى ۋە ئەسەر ناملىرىنى كەلسە - كەلمەس يېزىۋەر - مەيلى؛ ئۇقۇمنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنى دۇرۇس ئىپادىلەشنىڭ شەرتلىكلىكىنى بىلىپ قەلەم تەۋرە - تەيلى. مۇھەررىرلەرمۇ تېخىمۇ تەلەپچان بولايلى. ئەگەر بۇ جەھەتتە مۇناسىپ شەرت ھازىرلىيالمىساق، تاكى يېتەرلىك سەۋىيە يېتىلدۈرگۈچىلىك قەلەمنى يورغىسىدىن توختىتىپ تۇرۇپ ئىلىم تەھسىل قىلايلى، ھەقىقەتنى باغرىمىز يېرىلىپ كەتكۈچە چىڭ قۇچاقلايلى. بۇ بىزنىڭ يېزىقچىلىقتا خاتالىشىپ قالماسلىقىمىزنىڭ تۈپ كاپالىتى.

پايدىلانمىلار:

- ① شاھ مەھمۇد جوراس: «سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» [M] (ھەبىبۇللا ئېلى پارىسچىدىن تەرجىمە قىلغان)، قەشقەر، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىلى 9 - ئاي نەشرى.
- ② ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» [M]، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1991 - يىلى 11 - ئاي 1 - نەشرى، 1032 - 1036، 1050 - 1056 - بەتلەر.
- ③ ئابلىز مەمتىلى ئورخۇن: «مىرزا شاھ مەھمۇد جوراسنىڭ ئۈچ پارچە تارىخىي ئەسىرى ھەققىدە» [J]، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1993 - يىللىق 1 - سان.
- ④ ھاجى ئابدۇراخمان باقى: «ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىن تەرمىلەر» [M]، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2013 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى، 202 - بەت.

(ئاپتور - شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى ئىلمىي زۇرئىلىنىڭ كاندىدات ئالىي مۇھەررىرى)

قۇربانجان ئابدۇقادىر

«كۈللىياتى مەسنەۋىيى خەراباتى» ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى

«كۈللىياتى مەسنەۋىيى خەراباتى» نىڭ ھازىرغىچە بايقالغان
قول يازمىلىرىنىڭ تەۋسىيىسى

ھازىرغا قەدەر بىزگە «مەسنەۋىيى خەراباتى» ۋە «مەسنەۋىيى مەۋلانا خەراباتى» فەرزەندى مەۋلانايى رۇمىيىغا تەۋە بەش قول يازما بىلەن تاشكەنتتە ساقلانغان، چاپ قىلىنىپ ئىككى ئەسەر بىرلىكتە بېسىلغان بىر تاش باسما نۇسخا مەلۇم بولۇپ، بۇلارنىڭ تەۋسىيىلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. «مەسنەۋىيى خەراباتى»

A نۇسخا. بۇ نۇسخىنىڭ باش - ئاخىرى تولۇق، جەمئىي 512 بەت (تېكىست 500 بەت)، فەسىل ناملىرى قويۇلمىغان (يېزىلمىغان ئورۇنلار ئازراق بوش قالدۇرۇلغان)، قول يازما بېتىنىڭ چوڭلۇقى 19cm × 15cm، خەت چۈشكەن قىسمىنىڭ چوڭلۇقى 16cm × 10cm، ھەر بېتى ئىككى سىتوونغا بۆلۈنگەن. مەزكۇر نۇسخىنىڭ كۆچۈرگۈچىسى، كۆچۈرۈلگەن ۋاقىت ۋە قەيەردە كۆچۈرۈلگەنلىكى توغرىلىق قول يازما ئاخىرىدا ئېنىق مەلۇمات بېرىلگەن. كىتابنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بېتىغا ئۇلاپلا «ئىن كىتابەتتۇر پەنجشەنبە تەمام» دەپ يېزىلغاندىن كېيىن، يەنە بىر بەتتە مەخسۇس ئەبجەد ھېسابى ئۆگىتىلگەن بولۇپ، بىردىن ئونغىچە بولغان سانلارنىڭ، ئوندىن يۈزگىچە بولغان ئونلۇق پۈتۈن سانلارنىڭ ھەمدە يۈزدىن مىڭغىچە بولغان يۈزلۈك پۈتۈن سانلارنىڭ ئەبجەدە قايسى ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. شۇنىڭدىن كېيىنكى يەنە بىر بەتتە بولسا كىتابنىڭ كۆچۈرۈلۈش تارىخى ۋە كۆچۈرگۈچىسى ھەققىدە مۇنداق ئۇچۇر بېرىلگەن: «موللا ئىسھاق ئاخۇندنىڭ مەسنەۋى تۇرۇر، موللا ئىسھاق دۇستى موللا ئەھمەت يۈز بېگىنىڭ ئوغلىغا بەردى. تارىخقە بىر مىڭ ئۈچ يۈز يىگىرمە، ئات يىلى، ماھى سەفەر ئايىنىڭ ئون سەككىز كۈنى ئەردى، مەنكى يۇقىرىقى ئايماقدىن ئەھمەد يۈزنىڭ ئوغلى موللا سابىر ئاخۇند فۇتۇب تەمام قىلغان».

يۇقىرىقى ئۇچۇردىن مەزكۇر نۇسخىنى ئەھمەد يۈز بېگىنىڭ ئوغلى موللا سابىر ئاخۇندنىڭ ھىجرىيە 1320 - يىلى (مىلادىيە 1902 - يىلى) كۆچۈرۈپ تاماملىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئەمما يۇقىرىقى قۇرلار -

دىكى موللا ئىسھاقنىڭ مەسنەۋىسى قايسى؟ ئۇ قاچان بۇ مەسنەۋىنى ئەھمەت يۈز بېگىنىڭ ئوغلى (موللا سابىر)غا بەرگەن؟ بۇ سوئاللار شۇنىڭدىن كېيىنكى يەنە بىر بەتتە ئايدىڭلىشىدۇ. بىز يۇقىرىقى قۇرلارنى ئوقۇغاندىن كېيىن، يەنە بىر بەتنى ئۆرۈگىنىمىزدە: «موللا ئىسھاق ئاخۇنۇمنىڭ «مەسنەۋى شەرىفى، كىتاب-بى بۇ تۇرۇر، نەزمى مەسئەلە كىتاب، موللا ئىسھاق ئەلەم ئاخۇننىڭ «مەسنەۋى شەرىفى، كىتابى بۇ تۇرۇر، تارىخقە بىر مىڭ ئۈچ يۈز بەش، ئاقسۇ ھېسابىدا قوي يىلى دۇئا ئاينىڭ يىگىرمەسىدە قىلغان خەت بۇ تۇرۇر» دېگەن قۇرلارنى ئۇچرىتىمىز. بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى، موللا ئىسھاق ئاخۇنۇم دېگەن كىشى ھىجرىيە 1305 - يىلى (مىلادىيە 1887 - يىللىرى) ئۆزىنىڭ (ئۆزى شۇ چاغدا كۆچۈرۈپ تاماملىغانمۇ ياكى ساقلىغان نۇسخىمۇ بۇ نامەلۇم) كىتابىنى موللا ئىسھاققا بەرگەن، موللا ئىسھاق شۇ نۇسخا ئاساسىدا قوللىمىزدىكى A نۇسخىنى كۆچۈرۈپ تاماملىغان، يۇقىرىدىكى «ئاقسۇ ھېسابىدا قوي يىلى دۇئا ئاينىڭ يىگىرمىسى...» دېگەن قۇرلاردىن بۇ نۇسخىلارنىڭ ئاقسۇدا كۆچۈرۈلگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

مەزكۇر نۇسخىنىڭ ھەر بىر بېتىگە 13 بېيت كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، جەمئىي 13000 مىسرا ئەتراپىدا. بۇ نۇسخا ھازىر ئۈرۈمچى بەرمان ئۇيغۇر تېبابەت شىركىتىنىڭ مەسئۇلى ئابدۇسەمەت داموللىنىڭ خۇسۇسىي كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا.^①

B نۇسخا. بۇ نۇسخىنىڭ باش - ئاخىرى يوقالغان. كىتابىنىڭ كۆچۈرگۈچىسى، كۆچۈرۈلگەن ۋاقىت ۋە باشقا ئالاقىدار نۇقتىلار ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنى بىلىش مۇمكىنچىلىكى يوق. جەمئىي 240 بەت، ھەر بېتىگە 15 بېيت كۆچۈرۈلگەن (قول يازمىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا 10 بەتنىڭ ھاشىيەسىگىمۇ ئالتە بېيتتىن زىيادە كۆچۈرۈلگەن)، ھەر بىر بېتى ئىككى سىتونغا ئايرىلغان، قول يازما بېتىنىڭ چوڭلۇقى 23cm × 15cm، خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ چوڭلۇقى 19cm × 10cm، قەغىزى ئادەتتىكى خوتەن قەغەز. بۇ نۇسخا ھازىر ئۆز قوللىمىزدا ساقلانماقتا.

C نۇسخا. بۇ نۇسخىنىڭمۇ باش - ئاخىرى تولۇق ئەمەس، باشتىكى بىر قىسىم بەتلەرنىڭ پۈچىلدەن ئىش ئەھۋالىمۇ نىسبەتەن ئېغىر. كۆچۈرگۈچىسى، كۆچۈرۈلگەن ۋاقىت ۋە ئورۇن توغرىسىدىكى ئۇچۇرلارنى بىلىش مۇمكىنچىلىكى يوق. مەزكۇر قول يازمىنىڭ قەغىزى يىپەك قەغەز بولۇپ، سۈپىتى ئالاھىدە ياخشى. قول يازمىنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان باشتىكى بەتلەردىكى خەتلەر ئالاھىدە قىزىل قوش رامكىلارغا ئېلىنغانلىقىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ يوقالغان باش بېتىنىڭ ئالاھىدە نەقىشلىك ئىشلەنگەن بولۇشى مۇمكىنچىلىكى بار. قول يازمىنىڭ خېتى ئىنتايىن چىرايلىق، ئىملا خاتالىقلىرى ئاساسەن يوق دەپ يەرلىك. كىتابىنىڭ قەغىزى ۋە ساقلىنىش ئەھۋالىدىن قارىغاندىمۇ، نىسبەتەن قەدىمىيەك نۇسخا ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىش تەس ئەمەس. بۇلاردىن قارىغاندا، مەزكۇر نۇسخا ئەينى ۋاقىتتا ساپالىق كاتىبلار تەرىپىدىن ئالاھىدە ئىتتىبار بىلەن كۆچۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن.

مەزكۇر قول يازما جەمئىي 256 بەت (بەزى بەتلەرى پۇچىلانغان)، ھەر بىر بېتى تۆت سىتونغا ئايرىلغان، ھەر بەتكە 15 قۇر كۆچۈرۈلگەن (ھەر بەتتە 60 مىسرا)، بەت يۈزىنىڭ چوڭلۇقى 5.30cm × 22cm، خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ چوڭلۇقى 22cm × 16cm. بۇ نۇسخا ھازىر ئۆز قوللىمىزدا ساقلانماقتا.

D نۇسخا. بۇ نۇسخا تاش باسما بولۇپ، خەراباتىنىڭ «مەسنەۋى خەراباتى» ۋە «مەسنەۋى مەۋلانا خەراباتى» فەرزەندى مەۋلانايى رۇمىي «دىن ئىبارەت ئىككى ئەسىرى بىرلىكتە چاپ قىلىنغان نۇسخىدۇر. بۇ نۇسخا ھەققىدە ھۆرمەتجان ئابدۇرەھمان فىكرەتمۇ خېلى تەپسىلىي توختالغان. ئۇنىڭ بايانىچە، بىزنىڭ قوللىمىزدا ساقلىنىۋاتقان مەزكۇر نۇسخىنىڭ يەنە بىر نۇسخىسى 13816 دېگەن نومۇر بىلەن ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتى قول يازمىلار فوندىدىمۇ ساقلىنىۋاتقانلىقى مەلۇم. بۇ-

① ئابدۇسەمەت داموللىنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ بۇ نۇسخىنى ئاقسۇ چوغتالدىكى «ھاجى مۇھەممەت خەراباتى مەقبەرىسى» نىڭ شەيخىدىن ئالغانىكەن.

نىڭدىن باشقا بۇ نۇسخا ھەققىدە ئەزىز ساۋۇتمۇ ئۆز ماقالىسىدە خەۋەر بېرىپ، مۇشۇ نۇسخىلاردىن بىرىدە نىڭ ئاقسۇدا ۋە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ساقلانغانلىقىنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ خە- راباتىنىڭ كېيىنكى ئەسىرىنى تىلغا ئالمىغانلىقىدىن قارىغاندا، بۇ نۇسخىنى تولۇق كۆرمىگەن بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

بۇ نۇسخىنىڭ باش بېزەكلىك بېتىنىڭ ئوتتۇرىغا «بىللە، بىرلىكتە» مەنىسىدىكى «مع» دېگەن سۆز يېزىلغان. بۇنىڭدىنمۇ يۇقىرىقى ئىككى ئەسەرنىڭ بىرلىكتە كۆچۈرۈلگەنلىكىنى كۆزدە تۇتقانلىقى ئې- نىق. مەزكۇر بەتنىڭ ئاستى - ئۈستىگە يەنە بىر قۇردىن پارىچە خەت يېزىلغان بولۇپ، ئۈستىدىكى قۇردا «بۇ كىتاب ۋەلىيلىك ساھىبى دەپ ئاتالغان خەراباتىنىڭ «مەسنەۋىيى خەراباتى»دىكى ئەڭ رەڭدار ۋە چوڭقۇر مەنىلىك قىسىملاردىن تۈزۈلدى» دېگەن مەنىدىكى پارىچە سۆز، ئاستىنقى قۇرغا بولسا «ھەز- رىتى مەۋلانا رۇمىنىڭ ئەزىز ئوغللىدىن تەسنىق ئېتىلىگەن «مەسنەۋىيى خەراباتى»» دېگەن مەنىدىكى پارىچە سۆزلەر يېزىلغان.

مەزكۇر نۇسخىنىڭ قەيەردە كىم تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەنلىكى ھەققىدىكى مەلۇماتلار كىتاب ئاخىرىدە- دىكى «تارىخۇل كاتىب» ماۋزۇسىدىكى تۆۋەندىكى بېيىتلاردىن مەلۇم:

كىتابەتنى مۇھەممەد سەييىد ئېتىپ،
ئۆمىد ئەيلەر ئوقۇغاندىن دۇئانى.

ئىلاھا، سائىيۇ قارىيۇ كاتىب،
گۇناھىن مەغفىرەت قىلغايىسەن ئانى.

مۇنى تارىخى تەبئىن فىكر بىرلە،
خىرەد دېدى قۇلاقىمغا نىھانى.

زەماندىن بەلا باشىن كۆتەر دەپ،
دۇئا قىل نالەۋۇ ئەفغان زەمانى.

1335 - يىلى تەمام

بىئەۋنى ① سانىنى ② كەۋنۇ مەكانى ③،
بىغەزلى ④ خالىقى ⑤ ھەر دۇ ⑥ جەھانى.

قىلىپ ئىككى خەراباتىنى خەتمىن ⑦،
يېتىبدۇر مەقسەدىغە سائى جانى.

بىرىنى ساھىبى ئىشان خەرابات،
قاتار تال مەۋزە ئىمدەدۇر ⑧ نىشانى.

بىرىدۇر مەۋلەۋى رۇمىنىڭ ئوغلى،
ئاتى سۇلتان ۋەلەد جەننەت مەكانى.

ئايدى مەزكۇر سائى مىر مەخزۇم،
ئاتاسى شاھ يۇنۇس جايى جىنانى ⑨.

دېمەك، بۇ نۇسخا مەرھۇم شاھ يۇنۇسنىڭ ئوغلى مىر مەخزۇمنىڭ بۇيرۇتمىسى بىلەن مۇھەممەد سەييىد ئاتلىق كىشى تەرىپىدىن ھىجرىيە 1335 - يىلى (مىلادىيە 1917 - يىلى) كۆچۈرۈلگەن ⑩. ھۆر- مەتجان ئابدۇرەھمان فىكرەت بۇ ساننى خاتا ھالدا 1330 دەپ ئوقۇغان ۋە مىلادىيە 1911 - يىلى دەپ

① بىئەۋنى - ياردىمى بىلەن؛ ② سانىنى - ياراتقۇچى؛ ③ كەۋنۇ مەكانى - ئىككى ئالەم؛ ④ بىغەزلى - فەزلى بىلەن؛ ⑤ خالىقى - ياراتقۇچى؛ ⑥ دۇ - ئىككى؛ ⑦ خەتمىن - تاماملاش، تۈگىتىش؛ ⑧ مەۋزە ئىمدەدۇر - جاي، ئورۇن، ماكان؛ ⑨ جىنانى - جەننەت؛ ⑩ ھۆرەتجان ئابدۇرەھمان فىكرەت بۇ ساننى خاتا ھالدا 1330 دەپ ئوقۇغان ۋە مىلادىيە 1911 - يىلى دەپ كۆرسەتكەن. ئەمەلىيەتتە، ھىجرىيە 1330 بولغاندىمۇ 1912 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ، ئەمما باسىمىدىكى سان ئېنىق ھالدا ۱۳۳۵ (1335) دەپ يېزىلغان.

كۆرسەتكەن. ئەمەلىيەتتە ھىجرىيە 1330 بولغاندىمۇ 1912 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ. كىتابنىڭ يۇقىرىقى «تارىخۇل كاتىب» دىن كېيىنكى بىر نەچچە بەتلەرگە باشقىلارنىڭ شېئىرلىرى كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن، يېڭى بىر بېزەكلىك باش بەت قويۇلۇپ، بۇ بەتنىڭ ئوتتۇرىغا يۇمىلاق ھالەتتە ھۆسنخەتچىلەپ «مەسنەۋىي» مەۋلانا خەراباتىي فەرزەندى مەۋلانايى رۇمىي» دېگەن كىتاب ئىسمى يېزىلغان ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى بەتتە كىتاب مەزمۇنى باشلانغان.

كىتاب جەمئىي 171 بەت بولۇپ، ھەر بىر بەت ئىككى سىتونغا بۆلۈنگەن ھەمدە 24 — 27 گىچە (ئالدىنقى تەخمىنەن 80 بەتكە 24 بېيىت، قالغان 90 بەتكە 26 — 27 بېيىت كۆچۈرۈلگەن) بېيىت كۆچۈرۈلگەن، بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھەر بىر بەتنىڭ ھاشىيەسىگىمۇ يانتۇ ھالەتتە 12 بېيىت كۆچۈرۈلگەن. مەزكۇر كىتابتىكى ئومۇمىي مىسرا سانى تەخمىنەن 13000 مىسرا ئەتراپىدا. بەت يۈزىنىڭ چوڭ-لۇقى $5.26\text{cm} \times 15.5\text{cm}$ ، خەت چۈشكەن قىسمىنىڭ چوڭلۇقى $22\text{cm} \times 13\text{cm}$.

2. «مەسنەۋىي مەۋلانا خەراباتىي فەرزەندى مەۋلانايى رۇمىي»:

A نۇسخا. بۇ نۇسخىنىڭ بېشى تولۇق بولۇپ، «ئاڭلاغىل نەي نە ھېكايەتلەر قىلۇر، ئول جۇدالىقتىن شە-كايەتلەر قىلۇر» دېگەن بېيىتتىن باشلانغان. ئاخىرىدىن بىر نەچچە بەت يوقالغان، شۇڭلاشقا، كىمىنىڭ، قاچان كۆچۈرگەنلىكىنى بىلىش ئىمكانىيىتى يوق. بۇ قول يازمىنىڭ بەت يۈزىنىڭ چوڭلۇقى $21\text{cm} \times 14\text{cm}$ ، خەت چۈشكەن قىسمىنىڭ چوڭلۇقى $15\text{cm} \times 9\text{cm}$ بولۇپ، ھەر بىر بەتكە 11 بېيىت كۆچۈرۈلگەن، جەمئىي 236 بەت. كىتاب كۆن خۇرۇم بىلەن تاشلىنىپ ياخشى ساقلانغان، پەسىل ناملىرى قىزىل سىياھتا كۆ-چۈرۈلگەن. مەزكۇر نۇسخا ھازىر قوللىمىزدا ساقلانماقتا.

B نۇسخا. بۇ نۇسخىنىڭ ئاخىرىدىكى ئازراق قىسمى يوقالغان. كۆن خۇرۇم تاشلىق بولۇپ، خوتەن قەغىزىگە كۆچۈرۈلگەن. پەسىل ماۋزۇلىرى قىزىل رەڭدە يېزىلغان. ھەر بىر بەتكە 11 بېيىت كۆچۈرۈلگەن. جەمئىي 234 بەت. كىتاب بېتىنىڭ چوڭلۇقى $20\text{cm} \times 13.5\text{cm}$ ، خەت چۈشكەن قىسمىنىڭ چوڭ-لۇقى $14\text{cm} \times 8.5\text{cm}$. كۆچۈرگۈسى ۋە كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. بۇ نۇسخىنى خوتەن ۋىلايەت-لىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدىكى ھاجى مەمتىمىن تۇردى تەمىنلىگەن.

C نۇسخا. بۇ نۇسخا تاش باسما بولۇپ، يۇقىرىدا «مەسنەۋىي خەراباتىي» نى تەييارلاشتا ئاساسلانغان نۇسخىلار قاتارىدا تىلغا ئالغان D نۇسخىنىڭ ئاخىرىغا كۆچۈرۈلگەن. شۇڭلاشقا، بۇ نۇسخىنىڭ كۆچۈر-گۈچىسىمۇ «تارىخۇل كاتىب» تىكى ئۇچۇرغا ئاساسەن مۇھەممەد سەيىد دېگەن كىشى بولۇپ، ھىجرىيە 1335 (مىلادىيە 1917) - يىلى كۆچۈرۈپ تامام قىلغان. بۇ ھەقتىكى باشقا ئۇچۇرلار يۇقىرىدىكى نۇسخى-نىڭكى بىلەن ئوخشاش. مەزكۇر نۇسخىنىڭ ھەر بىر بېتى تۆت سىتونغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ھەر بېتىگە 50 بېيىت كۆچۈرۈلگەن. جەمئىي 61 بەت. بەت يۈزىنىڭ چوڭلۇقى $5.26\text{cm} \times 15.5\text{cm}$ ، خەت چۈشكەن قىسمىنىڭ چوڭلۇقى $5.22\text{cm} \times 13.5\text{cm}$.

ئەسەرنىڭ تىل، ۋەزىن ئالاھىدىلىكى ۋە تېماتىك ئىدىيەسى

1. تىل ئالاھىدىلىكى

مەلۇم بولغىنىدەك، خەراباتىي ۋە ئۇنىڭ يۇقىرىقى ئىككى پارچە ئەسىرى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدە-بىياتىغا مەنسۇپ. 17 - ئەسىرنىڭ بېشىدىن 20 - ئەسىرنىڭ بېشىغىچە بولغان 300 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كېيىنكى دەۋر چاغاتاي تىلى نەۋايى دەۋرىدە قېلىپلاشقان كىلاسسىك چاغاتاي تىلى بىلەن سېلىش-تۇرغاندا، ھەرقايسى تۈركىي خەلقلەرنىڭ يەرلىك تىل ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇنلاشقان ھالدا تەرەققىي قى-لغان.

لىش بىلەن خاراكتېرلەندى^①. بۇ دەۋر ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەرى ئۈچۈن ھەرقايسى جەھەتلەردىن بىر بۇرىلىش دەۋرى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرىنىڭ ئەدەبىي تىلى بولغان چاغاتاي تىلىمۇ بۇ دەۋردە بۇ تىلنى قوللانغۇچى خەلقلەرنىڭ جانلىق تىل ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇنلاشقان ھالدا، ھەرقايسى رايونلاردا ئۆزىگە خاس يۆنىلىش بويىچە تەرەققىي قىلدى. شۇڭلاشقا، «بۇ دەۋر ھەرقايسى تۈركىي تىللار بۆلۈنۈشكە باشلىغان ۋە بۇ بۆلۈنۈش تاماملانغان دەۋردۇر»^②.

ئەلۋەتتە، بۇ دەۋردە تۈركىي خەلقلەرنىڭ جۈملىسىدىن بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىمۇ يۇقىرىقىدەك ئومۇمىي يۈزلىنىشكە ماس ھالدا ئۆزىگە خاس تەرەققىيات يۆنىلىشىگە كىردى. ئەمما بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى ئالدىنقى دەۋردىكى كىلاسسىك چاغاتاي تىلىغا بولغان ئىزچىللىق ۋە ۋارىسلىق قىلىشتىن ھەم چەتلىمىدى. ئەكسىچە، بۇ دەۋر ئۇيغۇر تىلىدا كىلاسسىك دەۋر تىلىنىڭ، جۈملىدىن نەۋائىي ئەسەرلىرىدە ئىشلىتىلگەن تىلنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرى ئىزچىل ھالدا ئەكس ئەتتى. بىراق، كېيىنكى دەۋر چا-غاتاي تىلىنىڭ ئومۇمىي تىل ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىش مەزكۇر يازمىمىزنىڭ مەقسىتى بولمىغانلىقى-تىن، تۆۋەندە بىز مۇشۇ دەۋرگە مەنسۇپ بولمىش خەراباتىي ئەسەرلىرىنىڭ بىر نەچچە نۇقتىدىكى تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش بىلەن كۆپايلىنىمىز:

1) تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى شۇنداقلا نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىش ئەھۋالى ئاساسىي جەھەتتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى بى-لەن ئوخشاش. بۇ ھال نەۋائىي تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئارىسىدىكى خەراباتىي ئە-سەرلىرىنىڭ تىلىدىمۇ ئوخشاش ئەكس ئەتكەن. مەسىلەن:

شامى كۆڭلۈم سۈبھىدەك سادىق ئېمەس..

جۇدا قىلغاي ئوغۇللارنى ئاتادىن
ئەداۋەتلەر قوپار ئىككى ئارادىن.

خالقا خەلقىڭنى كۆردۈم بى ئەدەد،

ھېچنېمە يوقتۇر سېنىڭدەك بى مەدەد.

بولسا ھەق فەرمانغا ھەركىم ھورۇن،
تەگمەگەي جەننەت ئارا ھەرگىز ئورۇن،

دېدىڭكىم ئادەمدۇر ئەھسەنى خەلق،

بولۇپدۇر فىسقى ئىچرە ئادەمى غەرق.

ساڭا ھەمد ئايتماقغا مەن لايىق ئېمەس،

2) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a]، [ä] تاۋۇشلىرىنىڭ ئوچۇق بوغۇملىق ھالەتتە ئۆز ئورغۇسىنى يوقىتىپ [e]غا، كەينىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسىرى بىلەن بەزىدە [o] ۋە [ö] تاۋۇشلىرىغا ئايلىنىشىغا قارىتىلغان. تۈركىي تىللار ئىچىدە بۇ ھادىسە پەقەت ھازىر-قى زامان ئۇيغۇر تىلىدىلا بار بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بۇ ھادىسە ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن تار-تىپ باشلانغان. نەۋائىي ئەسەرلىرىدە بار بۇ ئالاھىدىلىك خەراباتىي ئەسەرلىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپ-قان. مەسىلەن:

① «چاغاتاي تىلى قوللانمىسى» نىڭ 8 - بېتىدە شېرىباكتىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل؛ مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «خەمىت تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى» دىن، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى، 300 - بەت.
② ئابدۇرېھىم راخمان: «چاغاتاي تىلى ھەققىدە يېڭى بايانلار»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2008 - يىللىق 2 - سان، 79 - بەت.

ئول بىرى ئاتى ۋە راسە تەتدۇر بىلىك،
ئاي تاي ئانىك ۋە سىغنى ئاڭلاپ ئېلىك.

بۇ مىسالدا «بىلىك» بىلەن «ئېلىك» نىڭ قاپىيە قىلىنىۋاتقانلىقىدىن قارىغاندا، «ئېلىك» سۆزىنى بۇ يەردە «ئالىك» دەپ ئوقۇش ئىمكانىيىتى يوق.

يوقتۇ فەرقىك جانى ھەيۋاندىن جېنىك،
بەلكى نەمرۇد بىرلە شەيتاندىن سېنىك.

بۇ مىسالدىكى «جېنىك» بىلەن «سېنىك» سۆزلىرىنىڭ ھەر ئىككىسىنى ئەسلىدىكى شەكلى بىلەن «جانىك» ۋە «سەنىك» دەپ ئوقۇغىنىمىزدا، يۇقىرىدىكى قاپىيە قۇرۇلمىمۇ ئىنتايىن ئاجىز بولىدۇ. بۇ نىڭدىن بۇ سۆزلەرنىڭ يۇقىرىقىدەك ئاجىزلاشقانلىقى مەلۇم (ئەلۋەتتە، بۇ ئومۇمىيۈزلۈك ئەمەس، ئا-جىزلاشمىغان ئەھۋاللارمۇ بار).

ئاڭلاغىل ئەسھابى كەھفنىڭكى ئىتى،
خاس بىرلە خاس بولۇپ ئۆچمەس ئېتى.
تىلىنى شەرىئەتتە مۇۋاپىق تۇتۇڭ،
دىلىنى تەرىقەت يولىدا يورۇتۇڭ.

يۇقىرىقى ئىككى مىسالدىمۇ ئەگەر «ئېتى» سۆزى «ئاتى» ئوقۇلسا؛ «يورۇتۇڭ» سۆزى «يارۇتۇڭ» ئو-قۇلسا قاپىيە يەنىلا ئاجىز بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە قول يازمىلاردا «يورۇتۇڭ» سۆزى «ياروتونك» شەكلىدە ئەمەس، بەلكى «يوروتونك» شەكلىدە يېزىلغان.

گەر كىشىنىڭ بولسا تائاتى ئوچۇق،
گۈيىيا نەقدىنەسەن قويىمىش ئوچۇق.

بۇ مىسالدىكى «ئوچۇق» سۆزىمۇ نۇسخىلاردىكى ئىملادا «اچوق» شەكلىدە ئەمەس، «اچوق» شەكلىدە يېزىلغان.

(3) خەراباتى ئەسەرلىرىنىڭ تىلىدىمۇ ئوخشاشلا تۆت لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى ئېنىق ئايرىلغان بولۇپ، بۇ ھەقتىكى پاكىتلارنى يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىن كۆرۈپ يېتىش مۇمكىن، شۇڭا ئارتۇق مىسال كەلتۈرمەيمىز.

(4) بىر سۆزنىڭ ئىككى خىل شەكلى
ئىلگىرىكى ئەسەرلەرنىڭ تىلىدىن پەرقلىق ھالدا، خەراباتى ئەسەرلىرىنىڭ تىلىدا ئەرەب - پارس تىلىدىن كىرگەن بەزى سۆزلەرنىڭ ئەسلىدىكى ئىملا ۋە تەلەپپۇز شەكلىدىن پەرقلىق ھالدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھازىرقى زامان تەلەپپۇزىغا ماسلاشقان شەكىللىرىمۇ ئەسلىدىكى شەكلى بىلەن پاراللېل قوللىنىلغان. مەسىلەن:

كىم نىجىس يەردە تەھارەتلەر قىلۇر،
بى گۇمان مىللەتنى غارەتلەر قىلۇر.
تارەتى باتىنىنى قىلساڭ، ئەي ئەمەك،
قويماغىل كۆڭلۈڭدە ئاللاھدىن بۆلەك.

(5) ئەرەب - پارس تىلىدىن كىرگەن بەزى سۆزلەر ئەسلىدىكى تەلەپپۇزدىن ئۆزگىرىپ، ھازىرقى زا-

مان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەلەپپۇز شەكلى بىلەن قوللىنىلغان. مەسىلەن:

سەن ئىبادەتتە شىرىكلىك خاھلاما،
ئۆشۈپ ئۆمۈرۈڭدا تىرىكلىك خاھلاما.

بۇيرۇدى ئانى شەھەرگە ئاشقا.
مۇھۇرسىز ھىيچ دەرم يوق رەسمى شاھ بۇ،
ۋە لېكىن بۇ دەرمەننىڭ نەقىشى يا ھۇ.
بىر كىچىك ئەردى ئارادا ياشقا،

يۇقىرىدىكى «شىرىك»، «شەھەر»، «مۇھۇر» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئەسلىي تەلەپپۇزى «شىرىك»، «شەھەر»، «مۇھۇر» بولۇپ، يۇقىرىقى بېيىتلاردا بۇ خىل تەلەپپۇزدا ئوقۇلسا، شۇ يەردىكى قاپىيە ياكى ۋە-زىنگە تەسىر يېتىدۇ.

(6) بەزى سۆزلەرنىڭ ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن بىر يېرىم بوغۇم ئوقۇلماسلىقى ئەسلىدە ئەرەب - پارس تىلىدىكى ئۇزۇن بوغۇملۇق سۆزلەر ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن بىر يېرىم بوغۇم ھالەتتە ئوقۇلىدىغان بولۇپ، نەۋايى ئەسەرلىرىنىڭ تىلىدىمۇ بۇ ئومۇميۈزلۈك ھادىسە ھېسابلىنىدۇ. نەۋايىدىن بۇرۇنقى كىلاسسىكلارنىڭ تىلىدا ئۇچرايدىغان ئۇزۇن بوغۇملارنىڭ ئاز ساندا بىر يېرىم بوغۇم ئوقۇلماسلىقتەك ھادىسىسى خەراباتىي ئەسەرلىرىنىڭ تىلىدا خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ:

مۇھۇرسىز ھىيچ دەرم يوق رەسمى شاھ بۇ،
ۋە لېكىن بۇ دەرمەننىڭ نەقىشى يا ھۇ.

ھەر كىشىكىم خانۇماندىن كېچەر،
ئول كىشى ئول بادەئى ئىشقىدىن كېچەر.

يۇقىرىقى مىساللاردىكى (1) ۋە (3) نۇقتىلار خەراباتىي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالدىنقى ۋە كېيىنكى دەۋرى بىلەن بولغان ئىزچىللىقىنى نامايان قىلسا، قالغان نۇقتىلار چاغاتاي تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋردە ھەرقايسى رايونلاردا جانلىق تىل ئالاھىدىلىكىگە يېقىنلاشقان ھالدا تەرەققىي قىلىش ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. 2. ۋەزىن ئالاھىدىلىكى

مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان بۇ ئىككى ئەسەر مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىياتىنىڭ، جۈملىدىن رۇمىنىڭ مەسنەۋىسىنىڭ تەسىرىدە چوڭ جەھەتتىن ئارۇزنىڭ ئىككى خىل بەھرىنىڭ ۋەزىنلىرىدە يېزىلغان بو-لۇپ، بۇلار رەمەل بەھرى بىلەن ھەزەج بەھرىدىن ئىبارەت. تەكشۈرۈشمىزچە، ئەسەردە رەمەلنىڭ قوللىنىلىشى چاستوتىسى ھەزەجىدىن كۆپرەك بولۇپ، ئاساسلىق قوللىنىلغان ۋەزىنلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) رەمەلى مۇسەددەسى مەھزۇق

خالىقا، خەلقىڭنى كۆردۈم بىئەدەد،

ھىيچ نېمە يوقتۇر سېنىڭدەك بىمەدەد.
(— √ — / — — √ — / — — √ —)

(2) رەمەلى مۇسەددەسى مەقسۇر

ئايتايىن ھەمدىڭنى، ئەي يەزدانى پاك،

ئىچتىلەر خۇنى جىگەر مەردانى پاك.
(~ V — / — — V — / — — V —)

(3) ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇف

سېنىڭ زاتىڭ تەسەۋۋۇردىن مۇنەززەھ،
سەماۋاتىڭ تەسەلسۇلدىن مۇنەززەھ.
(— — V / — — — V / — — — V)

(4) ھەزەجى مۇسەددەسى مەقسۇر

ئەناسىردىن قىلىپسەن ئادەمىزاد،
بىرەۋنى دىۋىدەك بىرنى پەرىزاد.
(~ — V / — — — V / — — — V)

يۇقىرىقى ۋەزىنلەردىن باشقا يەنە «مەسنەۋىيى خەراباتى» نىڭ «بۇ فەسىل خاتىمە ۋە تارىخىنى بەيان قىلىنۇر» ناملىق ماۋزۇسىدا خەفىق بەھرىنىڭ ۋەزىنلىرىمۇ ئۇچرايدۇ (خەفىقى مۇسەددەسى مەخبۇنى ئەسلىم (— — / — V — V / — — V —):

تەڭرى ئانى بېھىشتكە يەتكۈرگەي.

تا مۇنىڭسىز ئادا ئېمەس شەرئى،
ۋاجىبۇ فەرزۇ سۈننەتۇ نەفىلى.

نە ھېساب ئەيلەدىمكى تارىخقە،
مىڭۇ يۈز يەنە قىرىق ئالتىغە.

ئوقۇغاي ھەم بۇلارنى ياد ئالغاي،
ئىككى ئالەمدە ئانچە شاد ئولغاي.

قىلغۇلۇق شەرئىنى كىتاب ئەتتىم،
بىلمەگەنلەرگە مەن خىتاب ئەتتىم.

چۈنكى ئىسلامنى ئول بىنا قىلغاي،
ماڭا بىر فاتىھە دۇئا قىلغاي.

گەر خەتا ئۆتسە مەندىن، ئەي ئالىم،
رەھم ئىلە لۇتقى قىل كۆرۈپ ھالىم.

بىل بۇ خەت مەئىنەسىدە يوق نۇقسان،
نۇقس گەر بولسا ئەيلەگىل ئاسان.

تا كەرەم بەخشى تەڭرىدۇر غەم يوق،
ھەر نە قۇدرەت ئانىڭدا كۆڭلۈم توق.

كىم بۇ شەرئىنى ئەلگە كەلتۈرگەي،

خەراباتى مەسنەۋىسىدە خەفىق بەھرى ۋەزىنلىرى مۇشۇ ماۋزۇدىن باشقا يەردە ئۇچرىمايدۇ:

بىل بۇ خەت مەئىنەسىدە يوق نۇقسان،
نۇقس گەر بولسا، ئەيلەگىل ئاسان.

دېگەن بىرلا بېيىت «خەفىقى مۇسەددەسى مەخبۇنى ئەسلىمى مۇسەببەغ (— — / — V — V / — — V —)

ۋەزىنىدە يېزىلغان، قالغان بېيىتلار «خەففى مۇسەددەسى مەخپۇنى ئەسلىم» ۋەزىنىدەدۇر. 3. تېماتىك ئىدىيەسى

چاغاتاي ئەدەبىياتى قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزىدىن بۇرۇنقى ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان ھالدا، ئۆزىگە خاس يول بىلەن تەرەققىي قىلدى. بۇ دەۋردىكى ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ مەزمۇن، شەكىل، ژانر، نىر، ئۇسلۇب جەھەتتە بېيىپ، ئۆزىگە خاس بىر ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ^①. تېماتىك جەھەتتە تىن قارايدىغان بولساق، چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىق تېماتىكلىرى بولسا تەۋھىد، ئىلىم - مەرىپەت، ئەخلاق، ئىشقى، ئىنسانپەرۋەرلىك، خەلقچىللىق ۋە كامىل ئىنسان قاتارلىق نۇقتىلاردا ئىپادىلىنىدۇ. قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەر ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيەسى تارىخىنى، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇتەپەككۈر ئەدىبلەرنىڭ دۇنيا قارىشىنى شۇ دەۋردىكى دىنىي غايىلەردىن چەتلەپ تەتقىق قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، ئۇلار ئۈچۈن دىن بەدىئىي غايىلەرنىڭ مەنبەسى ئىدى^②. شۇڭلاشقا، چاغاتاي ئەدەبىياتىدىكى ئاساسىي تېماتىكلىرى، جۈملىدىن خەراباتى ئەسەرلىرىنىڭ تېماتىك ئىدىيەسى ھەققىدە سۆز قىلغىنىمىزدا، بۇ نۇقتىدىن ئۆزىمىزنى قاچۇرۇپ بولغىلى بولمايدۇ. بىزگە شائىر خەراباتىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىمىزدىكى خوجىلار زامانىدىن ئىبارەت مۇرەككەپ بىر دەۋرنىڭ بىر ئەسىرلىك جەريانغا شاھىد بولغانلىقى مەلۇم. بۇ دەۋرنىڭ رېئال ئەھۋالى ۋە سىياسىي، ئىجتىمائىي قىياپىتى ھەققىدە خېلى كۆپ ئىزدىنىشلەر بولدى. ھۆرمەتجان ئابدۇرەھمان فىكىرەتمۇ «خەرا - باتى ئىجادىيىتىنىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئاساسىي يۆنىلىشى»^③ دېگەن تېمىدا بۇ ھەقتە مەخسۇس توختالدى. ئەلۋەتتە، بۇ دەۋرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي رېئاللىقى توغرىسىدا باشقىچە پىكىرلەرمۇ ئوتتۇرىغا چىققاقتا. مەيلى قانداق بولسۇن، خەراباتى ئىجادىيىتىنىڭ ئومۇمىي تېماتىكلىرى شىدىن قارىغىنىمىزدا، مەزكۇر دەۋرنىڭ ئۈچە كۆڭۈللۈك ئىلىم دەۋرى بولمىغانلىقىنى قىياس قىلىش تامامەن مۇمكىن. شائىرنىڭ:

بىر بىرىلەرگە قىلۇر دەردۇ ئەلەم،
ھەم قىلۇر جەۋرۇ جەفا زۇلمۇ سىتەم.

ھىيچكىمدە يوقتۇرۇر ئىنساقلار،
قايدادۇر بۇ ۋەقتدە ئىمان ساقلار.

بىر بىرىلەرنىڭ ھەمە قەسدىدەدۇر،
تىغى زەھر ئالۇد ھەم دەستىدەدۇر.

تۈنۈ كۈن ئوغلى ئاتاغا مۇددەئى،

ھەم قاياش دۇختەر ئاناغا مۇددەئى.

ھىيچكىم قورقماس كىشىنىڭ ھەققىدىن،
يادىغا كەلمەيدۇ ھەقنىڭ قەھرىدىن.

خاھ غەنىيۇ خاھ گەداۋۇ شاھ ھەمە،
خاھى شەيخۇ سۇفىيۇ موللا ھەمە.

خاھ قازى مۇفتى خاھى مۇھتەسەب،
ئىستەمەس ھەرگىز ھەلالىدىن نەسەب.

دېگەن قۇرلىرى بۇنىڭ دەلىلى. دېمەك شائىر ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەتتىكى ئەخلاقىي چۈشكۈنلۈك ۋە

① ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، بىرىنچى كىتاب 2 - قىسىم، قەشقەر شەھەرلىك مەدەنىي - مائارىپ بۆلۈمى ئوقۇتۇش تەتقىقات ئىشخانىسى باستۇرغان، 1983 - يىلى، 386 - بەت.
② ئىمىن تۇرسۇن: «نەۋائى ھەققىدە» [M]، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى، 305 - بەت.
③ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2007 - يىللىق 1 - سان.

بۇنىڭ يىلتىزى بولغان ئېتىقاد سۇسلۇقى، شۇنداقلا مەنىۋى كورلۇق ئۈستىدىن قاتتىق شىكايەت قىلدۇ. بۇ خىل رېئاللىقنىڭ سەۋەبچىسى بولغان سىياسىي ماجرالار، گۇرۇھۋازلىقلار، ئۆزئارا قەستلەشلەر، زۇلۇملارنى پاش قىلىدۇ.

يۇقىرىقىدەك رېئاللىق ۋە ئۇنىڭ قارشىسىدىكى بەدىئىي غايە تۈرتكىسىدە ئىجادىيەت بىلەن شۇ-غۇللانغان خەراباتى 200 دىن ئارتۇق ماۋزۇدا قەلەم تەۋرەتكەن بولۇپ، مەسنەۋى ئومۇمەن تەۋھىد، شەرىئەت ئەھكاملىرى، تەسەۋۋۇپ قائىدىلىرى، ئىلىم - مەرىپەت، ئەخلاق، ئىلاھىي ئىشقى، كامىل ئىنسان، ئىنسانپەرۋەرلىك، خەلقچىللىق قاتارلىق تېمىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

خەراباتى ئۆز ئەسىرىنى مۇسۇلمان شەرقىنىڭ ئەنئەنىسى ۋە ئەينى دەۋر ئەدەبىي ئىجادىيەت ئۆلچىمى بويىچە ئاللاغا، پەيغەمبەرگە ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرىغا دۇرۇت، سالاملارنى يوللاش بىلەن باشلايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شەرىئەتنىڭ ناماز، روزا، زاكاتقا ئوخشاش ئەھكاملىرى شۇنداقلا تاھارەت، ھالال - ھارام، نەھىي - مۇنكىرلارغا مۇناسىۋەتلىك فىقھىلىرىدە قەلەم تەۋرىتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنكى مۇھىم بىر تېمىدا تۈرلۈك تەسەۋۋۇپىي ئىدىيەلەردە بولۇپ، شائىر پىرى كامىل، ھەقىقىي سۇفى، نەفسنى ئۆلتۈرۈش، سىدىقىدىل مۇرت، ئىشقى... دېگەنگە ئوخشاش تەسەۋۋۇپىي ماۋزۇلاردا چوڭقۇرلاپ، «ئىشنى ئاۋامغا ئىمان ۋە ئېتىقادنىڭ ئەسلىي مەنە ۋە ماھىيىتىنى، شەرىئەت تەلەپلىرى ۋە تەرىقەت ئەدەبىلىرى، تەسەۋۋۇپ غايىلىرى ۋە مەرىپەت سىرلىرى، ئادىمىيلىك بەلگىلىرى ۋە ئىلىم خاسىيەتلىرىنى توغرا يەتكۈزۈش، چۈشەندۈرۈش ۋە شۇ ئاساستا ئاۋامنى توغرا يولغا يېتەكلەشتىن باشلىغان»^①.

خەراباتى مەسنەۋىسىدىكى يەنە بىر مۇھىم تېمىدا ئەخلاق تېمىسى بولۇپ، شائىر بۇھەقىتىكى بايانلىرىدا ئەخلاقنى ئىنسانىي قەدەر - قىممەت، مەنىۋى كامالەت، بىلىم ۋە بەختكە ئېرىشىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى دەپ قارايدۇ. ئۇ ئېتىكىدىكى ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ كاتېگورىيەنى «سەۋەب» ۋە «ئۇرۇق» ئورنىدا، ئۇنىڭ نەتىجىسىنى «ئاقىۋەت»، «ھوسۇل» ئورنىدا تەسەۋۋۇر قىلىپ، ھەق بىلەن باتىل، ئادالەت بىلەن زۇلۇم، ئىلىم بىلەن جاھالەت قاتارلىق ئېتىكىلىق ئۆلچەملەر ئۈستىدە توختالغان.

تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىدا، جۈملىدىن خەراباتى قەلىمىدە چوڭ تېمىلاردىن يەنە بىرى ئىشقى تېمىسى بولۇپ، ئىشقى ئىنسانغا ئۆزىنى تونۇش ئىمكانىيىتىنى بەرگۈچى ۋە ئىنساننى ئۆز ئەسلى ھەقىقىدە پىكىرگە ئۈندەپ، ئۆز ئىگىسىنى تونۇش ۋە بارلىق سۆيگۈسىنى ھەقىقە بېغىشلاشقا يېتەكلىگۈچى كۈچتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، خەراباتى ئىشقىنى زەۋق بىلەن كۈيلەيدۇ ۋە ئۇنىڭ رەمىزى بولغان مەينى يۈكسەك ئورۇنغا قويدۇ. خەراباتىنىڭ قارشىچە، ئىنساننىڭ كامالىتىمۇ ئىشقى ئاساسىدا ئەمەلگە ئاشىدىغان بولغاچقا، ئىنسان ھەرقانداق پىكىر ۋە پائالىيىتىدە ھەقىقەتنىڭ ۋەسلىنى مەقسەت قىلىشى ۋە ئۆزىنى ئاتىشى كېرەك. مۇشۇ خىل قاراشنىڭ تۈرتكىسىدە ئۇنىڭ مەسنەۋىسىدە مەي، بادە، يار، ساقىي، مەيخانە... دېگەنگە ئوخشاش تېمىلار ۋە كۆپلىگەن بەدىئىي سەنئەتلەر قوللىنىلغان.

خەراباتى مەسنەۋىسىدە زەۋق بىلەن مۇتالىئە قىلىنغان يەنە بىر تېمىدا ئىلىم - مەرىپەت تېمىسى بولۇپ، خەراباتى «مەئرىفەت» دېگەندە، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ تەسەۋۋۇپىي مەنىسىنى كۆزدە تۇتقان. ئۇنىڭچە، مەرىپەت - بىلىمەك، چۈشەنمەك، يەنى بىر نەرسىنىڭ ئۆزىنى ۋە سۈپەتلىرىنى، ئەسلىنى، ئاساسىنى بىلىمەك، ئىدراك قىلماقتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ بىلىشنىڭ مەركىزىدە ھەقىقىي بىلىش تۇرىدۇ:

مەئرىفەتلىك ئادەمى خەيرۇل بەشەر،

① ھۆرمەتجان ئابدۇرەھمان فېكرەت: «خەراباتى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي مىراسى»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى،

مەئرىفەتسىز ئادەمى ئىتىدىن بەتەر.

ھەقىقىي بىلگەن مەئرىفەت، ئەي زۇ فۇنۇن،
ئۆزگە ئىلىملەر ھىيلەيۇ مىكرۇ فۇسۇن.

ئۇنىڭ نەزەرىدە ئىلىم ئىنساننى توغرا يولغا، ھىدايەتكە يېتەكلەشنىڭ، ئىنسانىي قەدىر - قىممەت تىكلەشنىڭ ۋاسىتىسى، شۇڭلاشقا ئىلىم ئەھلىلىرى پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋارىسلىرى بولۇپ، ئۇلارنى ھۆر - مەتلەش تولمۇ زۆرۈر. ئىلىمگە ئەمەل قىلىش ئىنسانىي كامىللىقنىڭ شەرتى، بۇنىڭ ئۈچۈن نەفسىدىن غالىب كەلمەك كېرەك. شائىرنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكىرلىرىنى مەسنەۋىدىكى «فەزىلەتى ئۆلەما»، «ئۆلەمايى بىئەمەللەرنى ئايتۇر»، «ئىلىمى لەدۇن»... قاتارلىق ماۋزۇلاردىكى پىكىرلەردىن كۆرۈپ يېتىش مۇمكىن. بۇنىڭدىن باشقا، مەسنەۋىدىكى يارقىن نۇقتىلار ئىنسانىي كامىل، ئىنسانپەرۋەرلىك، خەلقچىللىق... قا - تارلىق تېمىلاردا بولۇپ، مەزكۇر ئەسەرنى ئۆگىنىش جەريانىدا بۇ نۇقتىلارغا ئېتىبار بېرىش زۆرۈر. ئو - مۇمەن، بۇلار مەسنەۋىدىكى مۇھىم تېمىلار ھەققىدىكى ئۇچۇرلاردىن ئىبارەت خالاس.

تەكىتلەپ قويۇشقا تېگىشلىك بىر نۇقتا شۇكى، چوڭ جەھەتتىن «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىۋاتقان ئالتە ئەسىرلىك ئەدەبىياتىمىزدا، تەسەۋۋۇپ ئىدىيەلىرى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتۇدۇ. شۇنىڭ جۈملىسىدىن بولغان مەزكۇر ئەسەردىمۇ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھەر بىر تېما تەسەۋۋۇپنىڭ بەدىئىي غايىسى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. گەرچە تارىختىن بۇيان، تەسەۋۋۇپقا شۇنداقلا ئۇنىڭ دىيارىمىزدىكى تەدبىقلىنىشى ۋە ئىستېمالدىكى (ئايرىم شەخسلەر بۇنىڭ سىرتىدا) بەزىبىر مەسىلەلەرگە قارىتا ئوخشاشمىغان قاراشلار مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما بۇنىڭلىق بىلەن كونكرېت ئەسەرلەرنى بىراقلا ئىنكار قىلىشنى توغرا دەپ قارىمايمىز. چۈنكى، بۇ ئالتە ئەسىردىن ئارتۇق جەرياندىكى تىل، ئە - دەبىيات، مەدەنىيەت ۋە تارىخىمىزنىڭ ماددىي پاكىتلىرىغا بولغان ئىنكارچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭلاشقا، ئوخشاشمىغان قاراشلىقلارنىڭ مەسىلىنى كەڭرەك ئويلاپ، ئىلمىيلىك ۋە پايدىلىنىش ئې - گىنى چىقىش قىلىشنى تەۋسىيە قىلىمىز. بۇنىڭدىن باشقا، خەرباتىنىڭ مەسنەۋىسىدە يۇقىرىدا كۆر - سىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بىر قاتار ئىلغار تېمىلار ۋە بەدىئىي غايىلەر بولۇش بىلەن بىللە يەنە بەزىبىر زىددىيەتلىك پىكىرلەر^① شۇنداقلا چەكتىن ئېشىپ كەتكەن قاراشلارمۇ^② مەۋجۇت. بۇ نۇقتىلاردا تەنقىدىي مۇئامىلە تۇتۇش زۆرۈر.

(ئاپتور — جۇڭگو ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتىدە)

① شائىر بەزىدە دۇنيادىن قول ئۈزۈش، بىر دىنارمۇ پۇل - مال ساقلىماسلىقنى تەشەببۇس قىلسا، بەزىدە زاكات بېرىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ؛ يەنە بەزىدە جەمئىيەتتىن ئايرىلىپ، پىنھاندا يالغۇز بولۇشنى تەشەببۇس قىلسا، بەزىدە مېھماننى ئوبدان كۈتۈشكە ئوخشاش ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى تەكىتلەيدۇ.
② شائىر بىر قىسىم جايلاردا تەسەۋۋۇپىي پىكىرلەرنى ئىپادىلەش غەرىزىدە ھەتتا رىزىق ئىزدەپ ئىشكىتىن چىقىشنى ئازغۇنلۇق، دۇنياغا بېرىلىش دەپ يازسا، يەنە بەزى جايلاردا ناماز ئوقۇشنىمۇ رىيا ۋە شەكىلۋازلىققا تەئەللۇق دەپ تەسۋىرلەيدۇ. ۋاھالەنكى تەسەۋۋۇپمۇ ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ بىر تارمىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ خىل ئاشۇرما پىكىرنى «قۇرئان» ۋە «ھەدىس»تىكى ئېنىق كۆرسەتمىلەر بىلەن رەت قىلىدۇ.

ئەرافات ھەسەن مۇسابايېف

كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى «ئەمىرى» تەخەللۇسلۇق ئىككى شائىر ھەققىدە مۇلاھىزە

چاغاتاي ئەدەبىياتىدا ئەمىرى (ياكى ئەمىر) تەخەللۇسلۇق مەشھۇر شائىردىن ئىككىسى بولۇپ، بۇلار - دىن بىرسى 14 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 15 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىغىچە ياشاپ ئىجاد ئەتكەن، «دەھنامە»، «بەك ۋە چاغىر» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى مەۋلانا يۈسۈف ئەمىرى، يەنە بىرسى 1810 - 1822 - يىللاردا قوقەند خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان ئەمىر ئۆمەر خانىدۇر. يۈسۈف ئەمىرى ھەققىدە ئەلىشىر نەۋائىي ئۇنىڭ تۈركىي ئىكەنلىكىنى، تۈركىي شېئىرلىرى كۆپ بولسىمۇ، ئەمما شۆھرەت قازىنالمىغانلىقىنى، پارسچە شېئىرلىرىدا شەيخ كەمال خوجەندىگە ئىزداشلىقىنى، قەبرىسىنىڭ بەدەخشان تەرەپتىكى ئەرھەڭ سارايدا ئىكەنلىكىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتدۇ^①. شائىرىمىزنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان يىللىرى ھازىرچە مەلۇم ئەمەس. يۈسۈف ئەمىرىنىڭ ۋاپات بولغان يىلى ھەققىدە پىروفېسسور ئوسمان فىكىرى سەرتقايا پىروفېسسور كەمال ئارسلاننىڭ «نەۋائىغا تايىنىپ» ئېيتقان «ئەمىرى 1433 - يىلى ھېراتتا ۋاپات بولغان»^② دېگەن سۆزلىرىنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى، چۈنكى نەۋائىنىڭ ھېچبىر ئەسىرىدە بۇنداق تارىخنىڭ قەيت قىلىنمىغانلىقىنى، كەمال ئارسلاننىڭ بۇ يىلنامىنى يانۇش ئېكماننىڭ «چاغاتاي ئەدەبىياتى» (Die tschaghataische Literatur) ناملىق ماقالىسىدىن ئالغانلىقىنى، لېكىن يانۇش ئېكماننىڭ بۇ يىلنامىنى شاھرۇخنىڭ ئوغلى بايسۇنغۇر مىرزا (1397 - 1433) نىڭ ۋاپات يىلى دەپ بەرگەنلىكىنى تىلغا ئالغان^③. ئېيتىش كېرەككى، پىروفېسسور كەمال ئارسلان يۈسۈف ئەمىرىنىڭ ۋاپات يىلى دەپ كۆرسەتكەن بۇ يىلنامىنىڭ تەسىرى زور بولغان. مەلۇمكى، مەۋلانا يۈسۈف ئەمىرى «مەجالسۇن - نەفايس» نىڭ بىرىنچى مەجلىسىدە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، نەۋائى بىرىنچى مەجلىستە ئېيتقان كىشى - لەرنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالمىغان. بەلكىم يۈسۈف ئەمىرى نەۋائى تۇغۇلغۇچە ياكى نەۋائىنىڭ بىر - ئىككى ياش ۋاقتلىرىدا ئالەمدىن ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن. شائىرىمىزنىڭ نەۋائى ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنغانلىقىدىن سىرت، ئەسەرلىرىنىڭ ئىملا ۋە تىل ئالاھىدىلىكىگە، شۇنداقلا «دەھنامە» مەسئەۋىسىنىڭ

① ئەلىشىر نەۋائى: «مەجالسۇن نەفايس» (ئابدۇرېشىت ئىسلام قاتارلىقلار تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىلى نەشرى، 23 - بەت.

② كەمال ئارسلان: «چاغاتاي ئەدەبىياتى»، «دىيانەت ئىسلام ئېنىسكلوپېدىيەسى»، سەككىزىنچى توم، ئىستانبۇل، 1993 - يىلى نەشرى، 171 - بەت.

③ ئوسمان فىكىرى سەرتقايا: «ئەمىرىنىڭ ئەلىشىر نەۋائى غەزەللىرىگە تەخمىنلىرى»، بۇ ماقالە 2011 - يىلى ئۈرۈمچىدە ئېچىلغان «ئەلىشىر نەۋائى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىنى خاتىرىلەش خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئوقۇلغان، 5 - بەت.

ھىجرىيە 833 - يىلى (مىلادىيە 1429 - يىلى) تاماملانغانلىقى ۋە ئۇنىڭدا شاھرۇخنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى بايسۇنغۇر مىرزىنىڭ تىلغا ئېلىنغانلىقىغا، مەۋلانا يەقىنىنىڭ «ئوق ۋە يا» مۇنازىرىسىدە شائىرىمىزنى مەۋلانا سەككاكى ۋە مەۋلانا ئاتاي بىلەن بىر قاتاردا كۆرسەتكەنلىكىگە، شۇنداقلا، دەۋلەتشاھ سەمەرقەند - دىيىنىڭ «تەزكىرە تۇش - شۇئەرا» تەزكىرىسىدە يۈسۈف ئەمىرىنىڭ بايسۇنغۇر مىرزىغا بېغىشلىغان پارس - چەقەسىدىكى بارلىقىنى ئېيتقانلىقىغا^① قاراپ، ئۇنىڭ 14 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 15 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىغىچە ياشىغانلىقىنى ۋە بايسۇنغۇر مىرزىنىڭ ساراي شائىرلىرىدىن بولغانلىقىنى تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ. تۈركىيە ئالىملىرىدىن مۇھەممەد فۇئاد كۆپرۇلۇزادە بىلەن كەمال ئارسلان شائىرىمىزنىڭ ئىجادىيەتتە ھەتتا پارسچىنى تۈركىيەگە قارىغاندا خېلىلا مۇۋەپپەقىيەتلىك قوللانغانلىقىنى مۇتلەق ئېلىشىدۇ^②. ئېرگەش رۇستەموفمۇ دەۋلەتشاھ سەمەرقەندىنىڭ مەلۇماتىغا تايىنىپ، يۈسۈف ئەمىرىنىڭ پارسى شېئىرنىڭ كاتتا ماھىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ^③.

شائىرىمىزنىڭ بىزگىچە بايسۇنغۇر مىرزىغا تەقدىم قىلغان «دەھنامە» مەسئەۋىسىدىن سىرت، «بەك ۋە چاغىر» مۇنازىرىسى بىلەن پارسچە شېئىرلاردىن تۈزۈلگەن بىر دىۋانى يېتىپ كەلگەن^④. قىزىق يېرى، يۈسۈف ئەمىرىنىڭ پارسچە دىۋانىنىڭ ساقلانغانلىقىنى ئورنى توغرىسىدا ئوسمان فىكىرى سەرتقايا بىلەن ئۇ - زەپەر ئارسلاننىڭ مەلۇماتى بىردەك ئەمەس، يەنى ئاۋۋالقىسى ئىستانبۇل ئۈنۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدا 3883 رەقەم بىلەن دېسە، كېيىنكىسى سۇلايمانىيە كۈتۈپخانىسى ئاياسوفىيە بۆلۈمىدە 3883 رەقەم ئاستىدا ساقلانغانلىقىنى، قول يازما 68 ۋاراق دەپ كۆرسىتىدۇ. لېكىن، كۆپ مەنبەلەردە شائىرىمىزنىڭ «تۈركىي ۋە پارسى شېئىرلاردىن تۈزۈلگەن دىۋانى» نىڭمۇ بارلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ^⑤. پىروفېسسور ئوسمان فىكىرى سەرتقايا بۇ ھەقتە: «يۈسۈف ئەمىرى بەلكىم تۈركىي دىۋان تۈزۈمىگە بولۇشى مۇمكىن ياكى تۈزگەن بول - سىمۇ بىزگىچە يېتىپ كەلمىگەن بولۇشى مۇمكىن. قىسقىسى، يۈسۈف ئەمىرىنىڭ تۈركىي دىۋانى بىزگە مەلۇم ئەمەستۇر»^⑥ دەپ ئېيتىدۇ.

ئەمدى ئەمىر ئۆمەر خان (1787 - 1822) غا كەلسەك، بۇ خان شائىر ئىلىم - مەرىپەتكە ھېرىسمەن بولۇپ، ئۆز سارىيىغا زامانىسىنىڭ كاتتا شائىرلىرىنى توپلىغانىدى. بۇ ھەقتە يانۇش ئېكىمان: «ئۆزىنىڭ ئەمىر تەخەللۇسى بىلەن نەۋائىي ئۇسلۇبىدا يازغان ناھايىتى كۆپ شېئىرلىرى بار. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭ ئايالى نادىرە ۋە ئوغلى مۇھەممەد ئەلىمۇ ئەدەبىياتقا ھېرىسمەن ۋە شېئىرلار يازغان كىشىلەر بولۇپ، ئۆز دەۋرىدىلا ئۆمەر خان زامانى ھۈسەين بايقارا دەۋرى بىلەن سېلىشتۇرۇلغانىدى» دەپ كېلىپ، ئۆمەر خاننىڭ ساراي شائىرلىرىدىن بولغان سەمەرقەنتلىك ئەدا تەخەللۇسلۇق شائىرنىڭ:

گەر نەۋائىدىن ئەدا سۆزىنى ئۆتكەرسە، نە تاڭ،
شاھ ئۆمەر ئەفزەلمۇ يا سۇلتان ھۈسەينى بايقارا؟

① ئېرگەش رۇستەموف: «15 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى ئۆزبېك شېئىرىيىتى»، موسكۋا، 1963 - يىلى نەشرى، 29 - بەت.
② مۇھەممەد فۇئاد كۆپرۇلۇزادە: «چاغاتاي ئەدەبىياتى» (تۈركچىدىن تۈرۈن ھوشۇر ئىدىقۇتى تەرجىمىسى)، بۇلاق، 2001 - يىللىق 3 - سان، 70 - بەت؛ كەمال ئارسلان: «چاغاتاي شېئىرى»، «تۈرك تىلى» مەجمۇئەسى، 1986 - يىلى 7، 8 - ئايلىق قوش سان، 599 - 600 - بەتلەر.
③ ئېرگەش رۇستەموف: «15 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى ئۆزبېك شېئىرىيىتى»، موسكۋا، 1963 - يىلى نەشرى، 29 - بەت.
④ ئوسمان فىكىرى سەرتقايا: «ئەمىرىنىڭ ئەلىشىر نەۋائىي غەزەللىرىگە تەخمىنلىرى»، بۇ ماقالە 2011 - يىلى ئۈرۈمچىدە ئېچىلغان «ئەلىشىر نەۋائىي تۈ - غۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىنى خاتىرىلەش خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئوقۇلغان، 6 - بەت؛ ئۆزبېك ئاسلان: «خان شائىرى ئەمىرىنىڭ مۇسەممەتلە - رى»، «مودېرن تۈركلۈك تەتقىقاتلىرى» ژۇرنىلى، 8 - جىلد، 2011 - يىللىق 1 - سان 50 - بەت.
⑤ ئا. ن. سامايىلوۋچىنىڭ يېڭىلىشى بىلەن ئىلىم ساھەسىدە داۋاملاشقان بۇ پىكىر خېلى كۆپ چەت ئەل ۋە ئېلىمىز ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ھازىر - غىچە تىلغا ئېلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.
⑥ ئوسمان فىكىرى سەرتقايا: «ئەمىرىنىڭ ئەلىشىر نەۋائىي غەزەللىرىگە تەخمىنلىرى»، بۇ ماقالە 2011 - يىلى ئۈرۈمچىدە ئېچىلغان «ئەلىشىر نەۋائىي تۈغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىنى خاتىرىلەش خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئوقۇلغان، 6 - بەت..

دېگەن بېيىتىنى كۆرسىتىپ ئۆتدۇ^①. دەرۋەقە، ئۇمەرخان 19 - ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى بولۇپ، تۈركىي ۋە فارسىي غەزەللىرىدىن سىرت، مەۋلانا لۇتفىي (1367 - 1463)، ئەلىشىر نەۋائىي (1441 - 1501)، مۇھەممەد فۇزۇلىي (1498 - 1556)، نابىي (1640 - 1712) ۋە مۇھەممەد سىددىق زەلىلىي (1676 - 1756) غەزەللىرىگە يازغان بىر مۇنچە تەخمىنسىز زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن.

كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى، يۇقىرىقى ئىككى «ئەمىرىي» ياشىغان دەۋرنىڭ شۇنچە يىراقلىقىغا، ئەسەرلىرىنىڭ تىل پەرقلىرىگە، ھەتتا بەزىبىر مۇسەممەتلەردىكى بېشارەتلەرگە قارىماستىن، بۇلارنىڭ دەۋرلىرى ئىلىم ساھەسىدە ئۇزاقتىن بۇيان ئارىلىشىپ كەتكەن.

ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، دوكتور ئوسمان فىكىرى سەرتقايا 2011 - يىلى 11 - ئايدا ئۈرۈمچىدە ئېچىلغان «ئەلىشىر نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىنى خاتىرىلەش خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئوقۇغان «ئەمىرىي نەۋائىي غەزەللىرىگە تەخمىنسىز» ناملىق ماقالىسىدە دە يۇقىرىقى ئىككى شائىر دىۋانلىرىنىڭ ئالمىشىپ قالغانلىقىنى، ئا. ن. سامايلوۋىچنىڭ يۈسۈف ئەمىرىي تۈيۈقلىرى دەپ بەرگەنلىرىنىڭ ئەمەلىيەتتە ئەمىر ئۇمەرخانغا مەنسۇپلۇقىنى، مۇھەممەد فۇئاد كۆپرۈلۈزا - دە، خ. ف. خوفمان، ئى. ھ. ئەرتايلان، يىلدىز كوجاساۋاش ۋە كازىم كۆكتېكىن قاتارلىقلارنىڭ «ئەمىرىي دىۋانى» نىڭ مەنسۇبىيىتى توغرىسىدىكى پىكىرلىرىنىڭ ناتوغرىلىقىنى ھەم بۇ قاراشنىڭ تۈركىيە ۋە ئۆزبېكىستاندا ھازىرغىچە داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى تىلغا ئالغان^②.

بىز بۇ يىلنىڭ بېشىدا يۈسۈف ئەمىرىي نىڭ ھاياتى ۋە ئەدەبىي مىراسلىرىنى ئۆگىنىش جەريانىدا دوكتور كازىم كۆكتېكىن تەرىپىدىن تەييارلانغان، 2007 - يىلى تۈركىيە ئەر زۇرۇمدا نەشر قىلىنغان «يۈسۈف ئەمىرىي دىۋانى» نى تەپسىلىي كۆرۈپ چىقتۇق. ھەيران قالدۇقكى، نەۋائىي كۆرۈشكە ئۈلگۈرمىگەن شائىر يۈسۈف ئەمىرىي «دىۋانى» دا نەۋائىي، فۇزۇلىي، نابىي ۋە مۇھەممەد سىددىق زەلىلىي غەزەللىرىگە يېزىلغان تەخمىنسىز تۇرىدۇ. بۇ يەردە بىزنى پروفېسسور ئوسمان فىكىرى سەرتقايانىڭ: «بۇنىڭدا بىر چوڭ مەسىلە بار، 1400 - يىللاردا، يەنى 15 - ئەسىردە ياشىغان بىر چاغاتاي شائىرى (يۈسۈف ئەمىرىي) 16 - ئەسىردە ياشىغان ئوسمانلى شائىرى مۇھەممەد فۇزۇلىينىڭ، ھەتتا 17 - ئەسىردە ياشىغان ئوسمانلى شائىرى نابىينىڭ غەزەللىرىگە قانداق تەخمىن يازدۇ؟»^③ دېگەن سۆزلىرىگە ياندېشىپ، نەۋائىي بۇرۇن ياشىغان بىر شائىر 18 - ئەسىردە ياشىغان شائىرىمىز مۇھەممەد سىددىق زەلىلىي غەزەللىرىگە قانداق تەخمىن باغلايدۇ؟ دېگەن سوئاللار چىرمىۋالدى. دوكتور كازىم كۆكتېكىن «يۈسۈف ئەمىرىي دىۋانى» نى تەييارلاشتا ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدا 2850 ۋە 5452 رەقەملەر ئاستىدا ساقلىنىۋاتقان ئىككى قول يازمىغا ئاساسلانغان بولۇپ، بۇلاردىن 5452 نومۇرلۇق قول يازما مىلادىيە 1816 - 1817 - يىللىرى كۆچۈرۈلگەن^④. بۇ ئىككى قول يازما دەل ئا. ن. سامايلوۋىچ، مۇھەممەد فۇئاد كۆپرۈلۈزا، خ. ف. خوفمان، ئى. ھ. ئەرتايلان ۋە يىلدىز كوجاساۋاشلار ئاساسلانغان نۇسخىلاردۇر. كازىم كۆكتېكىن «يۈسۈف ئەمىرىي دىۋانى» نىڭ تىلى، قوللىنىلغان ۋەزىنلىرى توغرىسىدا خېلى ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بارغان ھەمدە

① يانۇش ئېكىمان: «چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ كېيىنكى دەۋرى» (بۇ ماقالە ئاپتورنىڭ پروفېسسور ئوسمان فىكىرى سەرتقايا نەشرىگە تەييارلىغان «خارەزم، قىپچاق ۋە چاغاتاي تۈركچىسى ھەققىدە تەتقىقاتلار، ناملىق توپلىمغا كىرگۈزۈلگەن)، ئەنقەرە، 2003 - يىلى نەشرى، 217 - بەت.
 ② ئوسمان فىكىرى سەرتقايا: «ئەمىرىي نەۋائىي غەزەللىرىگە تەخمىنسىز»، بۇ ماقالە 2011 - يىلى ئۈرۈمچىدە ئېچىلغان «ئەلىشىر نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىنى خاتىرىلەش خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئوقۇلغان، 3 - ، 4 - بەتلەر.
 ③ ئوسمان فىكىرى سەرتقايا: «ئەمىرىي نەۋائىي غەزەللىرىگە تەخمىنسىز»، بۇ ماقالە 2011 - يىلى ئۈرۈمچىدە ئېچىلغان «ئەلىشىر نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىنى خاتىرىلەش خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئوقۇلغان، 3 - بەت.
 ④ «يۈسۈف ئەمىرىي دىۋانى» (كازىم كۆكتېكىن تەييارلىغان)، ئەر زۇرۇم، 2007 - يىلى نەشرى، 6 - ، 7 - بەتلەر.

ئىندېكىسى بىلەن فاكسىمىلىنى قوشۇپ نەشر قىلدۇرغان بولسىمۇ، بۇ دىۋاننىڭ تىل ئالاھىدىلىكى بىلەن «دەھنامە»، «بەك ۋە چاغىر» ئەسەرلىرىنىڭ تىل پەرقىگە ئانچە دىققەت قىلمىغان. «يۈسۈف ئەمىرىي دىۋان-نى» دا ئۇچرىغان «نەۋايى، فۇزۇلىي، ناپىي، زەلىلىي» تەخەللۇسلىرىنى سەزمىگەن، يەنە كېلىپ دىۋاندىكى بەش پارچە شېئىرنىڭ ۋەزنىنى ئېنىقلىيالمىي، مىسرالارنىڭ بوغۇم سانىنى زورلاپ تەڭلەشتۈرۈپ، ئۇلارنى 14 بوغۇملۇق بارماق ۋەزنى دەپ كۆرسەتكەن. دوكتور كازىم كۆكتېكىن بارماق ۋەزنى دەپ كۆرسەتكەنلەر 34 -، 83 -، 90 -، 211 -، 296 - نومۇرلۇق شېئىرلار بولۇپ، بۇلارنىڭ مەتلەئى ۋە كونكرېت ۋەزىن ئايرىمىسى تۆۋەندىكىچە:

34 - نومۇرلۇق:

ھەزەجى مۇسەممەنى ئەشتەر

ئەي كۆڭۈل، بۇ دەپىر ئىچرە رىندلەرغە ئۇلغەت تۇت،
مۇغبەچە ئاياغىن ئۆپ، دەپىر پىرىن ئىززەت تۇت،
بادە نۇش ئېتىپ جانان جىلۋەسىن غەنىمەت تۇت،
بىر نەزەر كۆرۈپ ئاشىق جان بېرۈرنى مىننەت تۇت،
ئاستانەئى مەئشۇق ياستانۇرنى دەۋلەت تۇت.

— — — — — V / — V — / — — — — V / — V —
فائىلۇن مەفائىلۇن فائىلۇن مەفائىلۇن

83 - نومۇرلۇق:

ھەزەجى مۇسەممەنى ئەشتەر

لەبلىرىڭ تەكەللۇمدا تۆكتى نېچە گەۋھەرلەر،
تەرماغىغا ئاجىزدۇر بارچە نۆكتە پەرۋەرلەر.

— — — — — V / — V — / — — — — V / — V —
فائىلۇن مەفائىلۇن فائىلۇن مەفائىلۇن

90 - نومۇرلۇق:

ھەزەجى مۇسەممەنى ئەشتەر

كۆردى نازەننىلەردىن تۈگمەئى گىرىبانلار،

تۆكتى مەردۇمى چەشمىم قەترە - قەترە مەرجانلار.

— — — — — V / — V — / — — — — V / — V —
فائىلۇن مەفائىلۇن فائىلۇن مەفائىلۇن

211 - نومۇرلۇق:

ھەزەجى مۇسەممەنى ئەشتەر

لەب ئۇيۇر تەكەللۇمغا زۇلفىنى پەرىشان قىل،

قەند قىيمەتىن سىندۇر نەرخى ئەنبەر ئەرزان قىل.

— — — V / — V — / — — — V / — V —
 فائىلۇن مەفائىلۇن فائىلۇن مەفائىلۇن

296 - نومۇرلۇق:

ھەزەجى مۇسەممەنى ئەشتەر

شەئى ئارەزىك ھەردەم مەھفىلى خىيال ئىچرە،
 جان قۇشى چۇ پەرۋانە ئۆرتەدى ۋىسال ئىچرە.

— — — V / — V — / — — — V / — V —
 فائىلۇن مەفائىلۇن فائىلۇن مەفائىلۇن

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ بەش پارچە شېئىر بىرلا خىل ۋەزىندە يېزىلغان بولۇپ، بۇ ۋەزىن ئەدەبىيا-
 تىمىزدا زەھىرىدىن بابۇرغىچە ئىجادىيەتتە قوللىنىلغان بولۇپ، 18، -، 19 - ئەسىرلەردە بىر قەدەر
 كۆپ ئۇچرايدۇ^①. كازىم كۆكتېكىنىڭ بۇ سەۋەنلىكلىرى تۈركىيە تەتقىقاتچىلىرىغا خېلى كۈچلۈك تەسىر
 كۆرسەتكەن. بۇلاردىن پەقەت تۈركىيەدە 2013 - يىلى نەشر قىلىنغان، مۇستافا ئارغۇنشاھنىڭ «چاغاتاي
 تۈركچىسى» بىلەن يەنە شۇ يىلى نەشر قىلىنغان، ئەرسىن تەرەسنىڭ «چاغاتاي تۈركچىسى» ناملىق ئەس-
 ىرىنى مىسال ئېلىشلا كۇپايە^②. پىروفېسسور مۇستافا ئارغۇنشاھ «يۇسۇف ئەمىرى دىۋانى» نىڭ ئىستانبۇل
 ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدا ساقلنىۋاتقان ئىككى قول يازمىسىنىڭ بارلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ كازىم
 كۆكتېكىن تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغانلىقىنى تىلغا ئالغان. ئۇ يەنە دىۋاندا قوللىنىلغان ۋەزىنلەر توغ-
 رىسىدىمۇ مەلۇمات بەرگەن بولۇپ، بەش پارچە شېئىرنىڭ بارماق ۋەزىندە، قالغانلىرىنىڭ ئارۇز ۋەزىندە
 يېزىلغانلىقىنى دەپ كېلىپ، ھەتتا شائىرنىڭ ئارۇزغا ماھىر ئىكەنلىكىنىمۇ ئېيتقان. ئېنىقكى، پىرو-
 فېسسور مۇستافا ئارغۇنشاھ بۇلارنى تەكشۈرۈپ باقمايلا، كازىم كۆكتېكىندىن ئەينەن ئالغان. بىزنى ھەيران
 قالدۇرغىنى، دوكتور كازىم كۆكتېكىن نەشرگە تەييارلىغان، تۈرك تىلى تەتقىقات جەمئىيىتى (TDK)
 2013 - يىلى نەشر قىلغان «دەھنامە» نىڭ كىرىش سۆزىدە يۇسۇف ئەمىرىنىڭ پارىسى ۋە تۈركىي شېئىر-
 لىرىدىن تۈزۈلگەن دىۋاننىڭ بىرلا قول يازمىسىنىڭ ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدا 2753
 رەقەم ئاستىدا ساقلنىۋاتقانلىقى تىلغا ئېلىنغان^③. بۇ يازما ھەققىدە پىروفېسسور ئوسمان فىكرى سەرت-
 قايا: «دىۋانلارنىڭ بىرىنچىسى كونا نومۇردا تۈركچە يازمىلار 5452، يېڭى نومۇردا بولسا تۈركچە يازمىلار
 2753» دەپ مەلۇمات بېرىدۇ^④. كازىم كۆكتېكىن دىۋانغا قوشۇمچە قىلغان نۇسخا دەل شۇ 2753 نومۇرلۇق
 قول يازما بولۇپ، مۇھەممەد سىددىق زەلىلى غەزىلىگە يېزىلغان ئۈچ تەخمىسنىڭ ھەممىسى بۇ نۇسخىدا
 مەۋجۇت. دېمەك، دوكتور كازىم كۆكتېكىنمۇ بۇ دىۋاننىڭ زادى كىمگە تەئەللۇقلىقىنى تېخى بىلمە-
 گەن.

① بۇ بەش شېئىرنىڭ بىرىنچىسى دەل ئەمىر ئۆمەر خاننىڭ مۇھەممەد سىددىق زەلىلى غەزىلىگە يازغان تەخمىسى بولۇپ، زەلىلىنىڭ بۇ غەزىلىنىڭ
 ۋەزىنى توغرىسىدا ئىلگىرى مەلۇمات بەرگەندۇق. ئەرافات ھەسەن مۇسابايېف: «زەلىلى شېئىرلىرىنىڭ ۋەزىنلىرى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»،
 2013 - يىللىق 6 - سان، 47، -، 48 - بەتلەر.
 ② مۇستافا ئارغۇنشاھ: «چاغاتاي تۈركچىسى»، ئىستانبۇل، 2013 - يىلى نەشرى، 34 - بەت؛ ئەرسىن تەرەس: «چاغاتاي تۈركچىسى»، ئىزمىر، 2013 -
 يىلى نەشرى، 22 - بەت.
 ③ يۇسۇف ئەمىرى: «دەھنامە» (كازىم كۆكتېكىن تەييارلىغان)، ئەنقەرە، 2013 - يىلى نەشرى، 18 - بەت.
 ④ ئوسمان فىكرى سەرتقايا: «ئەمىرىنىڭ ئەللىرى نەۋائى غەزەللىرىگە تەخمىسلىرى»، بۇ ماقالە 2011 - يىلى ئۈرۈمچىدە ئېچىلغان «ئەللىرى نەۋائى
 تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىنى خاتىرىلەش خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئوقۇلغان، 3 - بەت.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا 1926 - يىلى ئاكادېمىك ئا. ن. سامايلوۋىچ يۇسۇف ئەمىرىنىڭ 11 تۈيۈ - قىنى ئېلان قىلغان^①. ھادى زەرىنى تەرىپىدىن تەييارلانغان، 1948 - يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «نە - ۋايى زامانداشلىرى» ناملىق توپلامدا «يۇسۇف ئەمىرىنىڭ تۈركىي شېئىرلار دىۋانىنىڭ تۈركىيە ئۈنۋېر - سىتېتى كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغانلىقى»^② دىن ئۈچۈر بېرىلگەن ھەم «يۇسۇف ئەمىرى دىۋانى» دىن ئۈچ غەزەل، توققۇز تۈيۈك، بىر تەرجىمە كەلتۈرۈلگەن بولسا، 1959 - يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «ئۆزبېك ئەدەبىياتى» ناملىق ئانتولوگىيەگىمۇ ھادى زەرىنى كۆرسەتكەن شېئىرلار كىرگۈزۈلگەن^③. ئا. م. شېرباكىمۇ ئۆزىنىڭ «كونا ئۆزبېك تىلى گىرامماتىكىسى» ناملىق ئەسىرىدە يۇسۇف ئەمىرىنى سۆزلەپ كېلىپ، ئۇنىڭ 24 تۈيۈك كىرگۈزۈلگەن دىۋانىنىڭ ئىستانبۇل ئۈنۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدا 2753 رە - قەم بىلەن ساقلانغانلىقىنى ئېيتىدۇ^④. ئەمەلىيەتتە، بۇ شېئىرلارنىڭ ھەممىسى ئەمىر ئۆمەرخاننىڭ بولۇپ، ئا. ن. سامايلوۋىچ ۋە مۇھەممەد فۇئاد كۆپرۈلۈزادىلەرنىڭ يېڭىلىشى ھادى زەرىنى، ئېرگەش رۇستەموف ۋە ئا. م. شېرباك قاتارلىق سوۋېت ئالىملىرىنىمۇ قايمۇقتۇرۇپ قويغان. ئۆزبېكىستاندا يۇقىرىقى ئىككى توپلامنىڭ رولى كاتتا بولغان، شۇنىڭدىن كېيىن تۈزۈلگەن توپلاملار، تەتقىقاتلار ۋە دەرس - لىكلەردە بۇلاردىن پايدىلىنىلغان^⑤.

ئېيتىش كېرەككى، ئېلىمىزدە تۈزۈلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخلىرىدا يۇسۇف ئەمىرى توغرىسىدا كۆپ مەلۇمات يوق، بولغانلىرىدا پەقەت «دەھنامە» مەسئەۋىسى بىلەن «بەك ۋە چاغىر» مۇنازىرىسىدىن سىرت، تۈركىي ۋە پارىسى شېئىرلىرىدىن تەركىب تاپقان دىۋانىنىڭ تۈركىيەدە ساقلانغانلىقى ھەم ئۇنىڭدا غەزەل، تەرجىمە، تۈيۈكلەرنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ^⑥. تەتقىقاتچى قادىر ئەكبەر «بۇلاق» ژۇر - نىلىنىڭ 1992 - يىللىق 2 - ساندا ئېلان قىلغان «يۇسۇف ئەمىرى شېئىرلىرىدىن» مۇ ئەمەلىيەتتە ئە - مىر ئۆمەرخاننىڭ شېئىرلىرىدۇر. يەنە نۆۋىتىدە شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، بىزنىڭ تەييارلىشىمىز بىلەن «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2014 - يىللىق 1 - سانغا بېسىلغان «بەك ۋە چاغىر» مۇنازىرىسىنىڭ كىرىش سۆ - زىدە يۇسۇف ئەمىرىنىڭ تۈركىي - پارىسى دىۋانى ھەققىدە دوكتور كازىم كۆكتېكىننىڭ مەلۇماتىدىن پايدىلانغاندۇق^⑦.

كىشىنى تېخىمۇ ئەجەبلەندۈرىدىغىنى، 1997 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «باياز - 2» دە بېرىلگەن «تېمۇر كوراگان ئەۋلادىدىن بولۇپ، يەركەن خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخان ۋە «تارىخىي رەشىدىي» نىڭ يازغۇچىسى مىرزا ھەيدەر بىلەن ئانا تەرەپتىن بىر نەۋرە زەھىرىدىن مۇھەممەد بابۇر (1483 - 1530) نىڭ نەسەبلىرىدىن، يەنى 16 - ئەسىردە ياشاپ ئىجادىي پائالىيەت ئېلىپ بارغان مەشھۇر دۆلەت ئەربابى شائىر سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ تۇغقانلىرىدىن» بولغان ئاتالمىش «ئەمە - رىي خوتەنى» مۇ بىزنىڭچە تارىختا بولمىغان ياكى ئەسەرلىرى بىزگە تېخى مەلۇم ئەمەس شائىردۇر. بىزنى

① ئا. م. شېرباك: «كونا ئۆزبېك تىلى گىرامماتىكىسى»، موسكۋا - لېنىنگراد، 1962 - يىلى نەشرى، 30 - بەت.

② ھادى زەرىنى: «نەۋايى زامانداشلىرى»، تاشكەنت، 1948 - يىلى نەشرى، 51 - بەت.

③ «ئۆزبېك ئەدەبىياتى» (تۆت توملۇق)، بىرىنچى توم (يۇسۇف ئەمىرى ئەسەرلىرىنى تەييارلىغان)، تاشكەنت، 1959 - يىلى نەش - رى، 215 - 223 - بەتلەر.

④ ئا. م. شېرباك: «كونا ئۆزبېك تىلى گىرامماتىكىسى»، موسكۋا - لېنىنگراد، 1962 - يىلى نەشرى، 30 - بەت.

⑤ «نەۋايىنىڭ نىگامى چۈشكەن»، تاشكەنت، 1987 - يىلى نەشرى، 133 - 140 - بەتلەر؛ مەئمۇرە جامالوۋا: «ئۆزبېك ئەدەبىياتىدا نامە زانىرى»، تاش - كەنت، 1992 - يىلى نەشرى، 41 - 42 - بەتلەر؛ نۇرغالى سىزدىقبايىق: «ئۆزبېك ئەدەبىياتى تارىخى» (رۇسچە)، تاشكەنت، 2006 - يىلى، 32 - بەت.

⑥ ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، بىرىنچى كىتاب، 2 - قىسىم، قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش بۆلۈمى باستۇرغان، 1982 - يىلى، 77 - 79 - بەتلەر.

⑦ يۇسۇف ئەمىرى: «بەك ۋە چاغىر» (ئىراقات ھەسەن مۇسابايىق، تۇرسۇنجان مەخمۇت تەييارلىغان)، «بۇلاق»، 2014 - يىللىق 1 - سان، 5 - 6 - بەتلەر. ئوقۇرمەنلەرنىڭ تۈزىتىپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

چۆچۈتكىنى بۇ «ئەمىرىي» نامىغا بېرىلگەن شېئىرلارنىڭ ھەممىسى قوقەند خانى ئەمىر ئۆمەر خان دىۋانىدىن ئېلىنغان. «باياز - 2» دىكى دىباچە ئۆمەر خان دىۋانىنىڭ تۈركىيە نەشرىدە يوق، لېكىن تاشكەنت نەشرىدىكى بىلەن ئوخشاش^①. شېئىرلاردىن تۆتىنچى مۇخەممەس ئۆمەر خاننىڭ مۇھەممەد سىددىق زەلىلىنىڭ زەھىرىدىن بابۇرنىڭ شۇ ۋەزىنىلىك «تۇت» رادىفلىق غەزىلىگە يازغان نەزىرىسىگە باغلىغان تەخمىسى بو-لۇپ، «زەلىلىي» تەخەللۇسى «دەلىل» قىلىپ ئېلىنغان^②. نەشرگە تەييارلىغۇچىلار تېخى ئاتالمىش «ئەمىرىي خوتەنىي» نىڭ خوتەندە تۇغۇلۇپ، بالىلىق دەۋرلىرىنى شۇ جايدا ئۆتكۈزگەنلىكىنى، كېيىن بەدەخشان ۋە خوجەندىگە ئەمىرلىككە تەيىنلىنىپ، سەلتەنەتكە ئېرىشىشىمۇ، «يۇرتى خوتەن» نى تەشەنلىق بىلەن سې-غىنغانلىقىنى ۋە ھەر بىر غەزىلىدە خوتەننى ئەسلىمەي ئۆتمىگەنلىكىنى يازغان. لېكىن ئەستايىدىل قارايدىغان بولساق، مۇشۇ سۆزلەرگە ئېلىنغان مىساللارنىڭ پۈتۈنلەي ئۆمەر خان دىۋانىدىن كەلتۈرۈلگەنلىكىنى بايقايمىز. مەسىلەن، شائىرنىڭ «خوتەندىن ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلايدىغان»:

خەتى زۇلفۇڭنى سەۋداسىدا دەرمىش ناتەۋان كۆڭلۈم،
خىتا بىرلە خوتەندە خانۇ سۇلتانىمنى ساغىنىدىم.

دېگەن بېيىت ئۆمەر خان دىۋانى تۈركىيە نەشرىنىڭ 230 - غەزەلىنىڭ يەتتىنچى بېيىتىدۇر. «ئەمىرىي خو-تەنىي» توغرىسىدا باشقا يازما مەنبە بارمۇ ياكى «باياز - 2» دىكى ساختا ئۇچۇر سەۋەبىدىنمۇ بەزى تەتقىقات-چىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ شائىر تىلغا ئېلىنىپ كەلدى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوختىپىتى، دوكتور تۇرسۇن قۇربان تۈركەش ئۆزىنىڭ «ئون ئىككى مۇقام» دىكى زەلىلىي غەزەللىرى توغرىسىدا «ناملىق ماقا-لىسىدە ئەمىر ئۆمەر خان توغرىسىدا سۆزلەپ كېلىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ پەرقلىنىدۇرۇشىگە قولاي بولۇشى ئۈچۈن «ئەمىر تۆمۈر نەسەبىگە مەنسۇپ خوتەندە تۇغۇلۇپ، بەدەخشاندا مەنسەپ ئىگىسى بولغان شائىر ئە-مىرى ئەمەس» دەپ ئالاھىدە ئەسكەرتىش بەرگەن^③.

ئەمدى بىز «دەھنامە»^④، «بەك ۋە چاغىر»^⑤ ئەسەرلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى بىلەن «ئەمىر ئۆمەر خان دىۋا-نى» نىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە دىققەت بىلەن قارايدىغان بولساق، چاغاتاي تىلىنىڭ ئىككى دەۋرىدە ياشىغان بۇ ئوخشاش تەخەللۇسلۇق شائىرلارنىڭ تىلىدىمۇ خېلى پەرق بارلىقىنى بايقايمىز. بۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىچە:
فونېتىكا جەھەتتە:

(1) «دەھنامە» دە «ئۆسۈرۈك» (اوسروك) شەكلىدىن سىرت «ئەسۈرۈك» (اسروك) مۇ قوللىنىلغان. خۇددى زامان-داشلىرىدىن مەۋلانا سەككاكىي، مەۋلانا لۇتقىي ۋە مەۋلانا گەدايي ئەسەرلىرىنىڭ تىلىغا ئوخشاشلا يۈسۈف ئەمىرىي ئەسەرلىرىنىڭ تىلىدىمۇ بۇ شەكىل ساقلانغان. نەۋائىي ئەسەرلىرىدە بۇ «ئۆسۈرۈك» (مەست) شەكلىدىلا بولۇپ، يې-پىق بوغۇمىدىكى «ئە» نىڭ «ئۆ» لىشىش ئەھۋالى چاغاتاي تىلىنىڭ كىلاسسىك دەۋرىنىڭ بىر خۇسۇسىيىتىدۇر^⑦.

① ئەمىرىي: «دىۋان» (مەھبۇبە قادىروۋا تەييارلىغان)، تاشكەنت، 1972 - يىلى نەشرى، 19 - 22 - بەتلەر.
② «باياز - 2»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997 - يىلى نەشرى، 63 - بەت. زەلىلىنىڭ بۇ غەزىلى مەرھۇم ھاجى ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى تەييارلىغان «زەلىلىي دىۋانى» غىمۇ كىرگۈزۈلگەن. قارال: شۇ كىتاب 41 - ، 42 - بەتلەر.
③ تۇرسۇن قۇربان تۈركەش: «ئون ئىككى مۇقام» دىكى زەلىلىي غەزەللىرى توغرىسىدا، «بۇلاق»، 2012 - يىللىق 2 - سان، 43 - بەت.
④ يۈسۈف ئەمىرىي: «دەھنامە» (كازىم كۆكتېكىن تەييارلىغان)، ئەنقەرە، 2013 - يىلى نەشرى؛ بىرپەتلىك مۇزېيىدا 7914 رەقەملىك مەجمۇدە ساقلاندى. ۋاتقان قول يازمىنىڭ فاكسىمىلى.
⑤ يۈسۈف ئەمىرىي: «بەك ۋە چاغىر» (ئىراقات ھەسەن مۇسابايىق، تۇرسۇنجان مەخمۇت تەييارلىغان)، «بۇلاق»، 2014 - يىللىق 1 - سان؛ بىرپەتلىك مۇزېيىدا 7914 رەقەملىك مەجمۇدە ساقلانغان قول يازمىنىڭ فاكسىمىلى.
⑥ «يۈسۈف ئەمىرىي دىۋانى» (كازىم كۆكتېكىن تەييارلىغان)، ئەرزۇرۇم، 2007 - يىلى نەشرى؛ ئەمىرىي: «دىۋان» (مەھبۇبە قادىروۋا تەييارلىغان)، تاش-كەنت، 1972 - يىلى نەشرى؛ «باياز - 2»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997 - يىلى نەشرى.
⑦ مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز» («خەمىت تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى» گە كىرگۈزۈلگەن)، مىللەت-لەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى نەشرى، 332 - بەت.

(2) ت،د، «بەك ۋە چاغىر» دا «تېدى» شەكلى كۆپرەك، «دېدى» شەكلى ئازراق قوللىنىلغان بولسا، «دەھ- نامە» دە «دېدى» شەكلى كۆپ قوللىنىلغان. «تەك، -دەك» قوشۇمچىلىرىدىن ھەر ئىككى ئەسەردە «تەك» كۆپ قوللىنىلغان، يەنى يۈسۈف ئەمىرىدە بۇلارنىڭ قەدىمىي شەكلى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. پىروفېسسور يانۇش ئېكمانىمۇ «تەك» نىڭ نەۋايىدىن ئىلگىرىكى دەۋردە ناھايىتى كۆپ قوللىنىلغانلىقىنى تىلغا ئالسا، ئۇمەرخاندا «تەپ، تېدى»، «تەك» لەر قوللىنىلمىغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئورنىدا «دەپ، دېدى»، «دەك» شەكىللىرى ئىشلىتىلگەن.

(3) يۈسۈف ئەمىرى تىلىدا كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدىكى «ق، غ، ك» تاۋۇشلىرى ساقلازغان. مەسىلەن، «بەك ۋە چاغىر» دا «ياۋۇق» (يېقىن) بولۇپ، «ياۋۇ» ياكى «ياۋى» ئەمەس. ئۇمەرخاندا بۇ تاۋۇشلار ئاساسەن چۈشۈپ قالغان، يەنى «قامۇق، قامۇغ» (بارچە) ئەمەس، بەلكى «قامۇ» دۇر. مەسىلەن، «ئارەز ئولغاندەك قامۇ مىر ئاتى رۇخسارىغا زەنگ» دېگەن مىسرادا «قامۇ» شەكلى كۆرۈلگەن بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى قىسقا بوغۇمنى شەرت قىلمىغان شارائىتتا قوللىنىلىشى ھەرگىزمۇ ۋەزىن ئېھتىياجىدىن ئەمەس. مورفولوگىيە جەھەتتە:

(1) ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى يۈسۈف ئەمىرى تىلىدا «-نىڭ»، بەزىدە لەۋلەشكەن شەكلى «-نۇڭ» مۇ ئۇچرايدۇ. بۇلاردىن «بەك ۋە چاغىر» دا پۈتۈنلەي «-نىڭ» قوللىنىلغان. چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «-نى» ئىگىلىك كېلىش رولىدا كەلمىگەن. ئۇمەرخاندا ئىگىلىك كېلىش ئۈچۈن «-نىڭ» قوللىنىلغاندىن سىرت، ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدىكىدەك چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «-نى» نى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى ئورنىدا ئىشلىتىش مەۋجۇت. لەۋلەشكەن شەكلى «-نۇڭ، -نۇڭ» ئۇچرىمايدۇ. مەسىلەن:

خەتى زۇلفۇڭنى سەۋداسىدا دەرمىش ناتەۋان كۆڭلۈم،
خىتا بىرلە خوتەندە خانۇ خاقانىمنى ساغىندىم.^②

دېگەن بېيىتنى مىسال قىلساق، «زۇلفۇڭنى سەۋداسىدا» دېگەن بىرىكمىدىكى «-نى» دەل ئىگىلىك كېلىش رولىدا كەلگەن. ئەپسۇس، بۇ يەردىكى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى ئورنىدا قوللىنىلغان «-نى» نىڭ ۋەزىنىدە قىسقا بوغۇمنى شەرت قىلغانلىقىغا دىققەت قىلماي، «ئەمىرى خوتەنى» نى تەييارلىغۇچىلار كىرىش سۆزدە بۇ قوشۇمچىنى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ، «نىڭ» قىلىۋەتكەن.^③

(2) يۈسۈف ئەمىرىدە «-لىق، -لوق، -لىغ، -لوغ، -لىك، -لوك» قوشۇمچىلىرى كەڭ قوللىنىلغان، ئوغۇز - قىپچاقچە «-لى، -لو، -لى، -لۇ، -لۇ، -لۇ» لاردىن «-لۇ» ناھايىتى ئاز قوللىنىلغان، «-لى، -لۇ» قوللىنىلمىغان. بۇلاردىن «-لىق، -لوق، -لىغ، -لوغ، -لىك، -لوك» لەر «بەك ۋە چاغىر» دا خاراكتېرلىك. مەسىلەن «دەھنامە» دىكى:

سەۋۈنۈپ يەتتى ئول شۇخ سۆزلۈ قاسىد،
كى قىلدى مەنتىقى شەرھى مەقاسىد.

دېگەن مىسرادا «سۆزلۈ» سۆزى ئۇچرايدۇ. بىزنىڭچە بۇ يەردىكى «-لۇ» قوشۇمچىسى ۋەزىن ئېھتىياجىدىن

① يانۇش ئېكمان: «چاغاتاي تىلى قوللانمىسى» (گۈنەي قاراڭغۇ نەرسىسى)، ئىستانبۇل، 1988 - يىلى نەشرى، 24 -، 25 - بەتلەر.
② «يۈسۈف ئەمىرى دىۋانى» (كازىم كۆكتېكىن تەييارلىغان)، ئىززۇرۇم، 2007 - يىلى نەشرى، 245 - بەت.
③ «باياز - 2»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997 - يىلى نەشرى، 2 - بەت.

قوللىنىلغان. چۈنكى «سۆزلۈك» قىلسا كېيىنكى بوغۇمى قىسقا بوغۇمغا توغرا كەلگەنلىكتىن، شائىرىمىز قىسقا شەكىل «-لۇ» نى ئىشلەتكەن.

ئۆمەر خاندا «-لىق، -لوق، -ليخ، -لوغ» لاردىن سىرت، «-لى، -لو» «-لى، -لۇ، -لۇ» لارمۇ خېلى قوللىنىلغان. پىروفېسسور مۇستافا ئارغۇنشاھ سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قاتارىدا «-لى، -لۇ، -لۇ» لارنى سۆزلەپ كېلىپ، كىلاسسىك دەۋردىن كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى مەتىنلەردە سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «-لىك» نىڭ ئا-خىرىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئېيتىدۇ ھەمدە مىسال ئۈچۈن «يۈسۈف ئەمىرى دىۋانى» دىن «قانلۇ كۆڭلۈمنى پەرىشان ئەتتى تا كۆردۈم ئەمىر» دېگەن مىسرادىكى «قانلۇ» سۆزىنى كۆرسىتىدۇ^①. ئەپسۇس، بۇ دوكتور كازىم كۆكتېكىن نەشرگە تەييارلىغان «يۈسۈف ئەمىرى دىۋانى» دىكى 168 - غەزەلنىڭ يەتتىنچى بېيىت بىرىنچى مىسراسى بولۇپ، ئەمەلىيەتتە كەلتۈرۈلگەن مىسال ئەمىر ئۆمەر خاننىڭ بولۇپ قالغان.

(3) پۈتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى يۈسۈف ئەمىرىدە پۈتۈنلەي «-غان، -قان، -گەن، -كەن» بولۇپ، ئوغۇز - قىپچاقچە «-ان، -ەن» قوللىنىلمىغان. ئۆمەر خاندا «-غان، -قان، -گەن، -كەن» دىن سىرت، «-ان، -ەن» شەكىللىرى مەۋجۇت. مەسىلەن:

خۇش ئول سائەتكى ئول نەۋرەس نىھالىڭنى كۆرەن چاغدا،
كۆرۈپ ھەيران بولۇپ رۇھى رەۋانم بولسا قۇربانىڭ^②.

دېگەن بېيىتتا «كۆرەن» قوللىنىلغان. بۇنىڭدىن سىرت، ئۆمەر خان ئەسەردىكى سۆزلەردە سوزۇق تاۋۇشلار - نىڭ ماسلىشىشى بەزىدە بۇزۇلغان. مەسىلەن، «قەدەم ئۈرگەن مۇھەببەت كۈيىغا ئەفسانە بولماسمۇ»^③ دېگەن مىسرادىكى «ئۈرگەن» (ئەسلىي «ئۇرغان، بولۇشى كېرەك ئىدى) سۆزىدە بۇ خىل ئەھۋال كۆرۈلگەن.

(4) يۈسۈف ئەمىرى ئەسەرلىرىنىڭ تىلىدا كەلگۈسى زامان خەۋەر پېئىلى بولۇشىمىزلىق ئۈچىنچى شەخستە تۈپ پېئىللارغا، ياسالما پېئىللارغا ۋە پېئىلنىڭ دەرىجە ئۆزگەرتىلگەن «-ماس، -مەس» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان، «-ماز، -مەز» قوللىنىلمىغان. ئۆمەر خاندا «-ماس، -مەس» تىن سىرت، ئاز ساندا «-ماز، -مەز» مۇ قوللىنىلغان. مەسىلەن:

تازە قىلدىم ناخۇنى غەم بىرلە كۆكسۈم داغىنى،
ياد قىلماز سەن، گۈلىستانىڭ كېرەكمەزمۇ ساڭا^④.

(5) يۈسۈف ئەمىرى تىلىدا ئۈچىنچى شەخس بۇيرۇق رايى قوشۇمچىسى «-سۇن» بولغاندىن سىرت، «-تېك» شەكىلمۇ قوللىنىلغان. مەسىلەن «دەھنامە» دىكى:

بىتتېك ئەمدى تارىخنى كاتىب،

① مۇستافا ئارغۇنشاھ: «چاغاتاي تۈركچىسى»، ئىستانبۇل، 2013 - يىلى نەشرى، 105 - بەت.
② «يۈسۈف ئەمىرى دىۋانى» (كازىم كۆكتېكىن تەييارلىغان)، ئەر زۇرۇم، 2007 - يىلى نەشرى، 222 - بەت؛ ئەمىرى: «دىۋان» (مەھبۇبە قادىروۋا تەييارلىغان)، تاشكەنت، 1972 - يىلى نەشرى، 142 - بەت.
③ «يۈسۈف ئەمىرى دىۋانى» (كازىم كۆكتېكىن تەييارلىغان)، ئەر زۇرۇم، 2007 - يىلى نەشرى، 95 - بەت؛ ئەمىرى: «دىۋان» (مەھبۇبە قادىروۋا تەييارلىغان)، تاشكەنت، 1972 - يىلى نەشرى، 344 - بەت؛ ئۆمەر خان دىۋانىنىڭ ئىستانبۇل ئۈنۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدا TY 5452 رەقەم ئاستىدا ساقلانغان قول يازمىسىنىڭ فاكسىمىلى، 367b بەت.
④ «يۈسۈف ئەمىرى دىۋانى» (كازىم كۆكتېكىن تەييارلىغان)، ئەر زۇرۇم، 2007 - يىلى نەشرى، 49 - بەت؛ ئەمىرى: «دىۋان» (مەھبۇبە قادىروۋا تەييارلىغان)، تاشكەنت، 1972 - يىلى نەشرى، 31 - بەت. دىۋاننىڭ تاشكەنت نەشرىدە «قىلماس، كېرەكمەس» ئېلىنغان.

ئېرۇر تارىخى ئۈچۈن زەبىتى ۋاجىب.

دېگەن بېيىتتا بۇ شەكىل ئىشلىتىلگەن. ئەمىر ئۆمەر خاندا ئۈچىنچى شەخس بۇيرۇق رايىدىكى بۇ ئالاھىدە. لىك كۆرۈلمەيدۇ.

بۇلاردىن سىرت، ئۆمەر خان دىۋانىدا كۆرۈلگەن تەخمىنلەردە نەۋائى ۋە زەلىلىلەرنىڭ تىلى ئۆزبېك-چىلەشتۈرۈلگەن ياكى بىراقلا بۇزۇۋېتىلگەن. بۇلار بەلكىم 18 -، 19 - ئەسىرلەردىكى يەرلىك كاتىپلارنىڭ سەۋەنلىكلىرىدىن بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، نەۋائى غەزىلىگە يېزىلغان:

يا رەب، ئول ئاينى نەسىمى سۇبھى فەراشمىدۇر،
يا بۇ غەۋغالار فىراق ئەھلىنى خار خاشمىدۇر،
بارگاہى تەگرەسىدە فىتنەئى ئەۋباشمىدۇر،
قەسرنىڭ ھەر كۈنگۈرى ئۈزرە بەلا تاشمىدۇر،
يوقسا باتىل ئىشقا دەۋا قىلغان ئەل باشمىدۇر.^①

دەپ باشلانغان تەخمىنەن قاپىيەلەرگە قوشۇلغان قوشۇمچىلار «-مىدۇر» شەكىلدە كەلگەن. نەۋائى دىۋانىنىڭ مەيلى بېيىجىڭ، ئەنقەرە ۋە تاشكەنت نەشرلىرىگە قارىمايلى، ھەممىسىدە بىردەك «-مىدۇر» شەكىلدە ئېلىندىغان.^② مەلۇمكى، سوراق قوشۇمچىسى «-مۇ» نىڭ «-مى» لىشىشى مەلۇك قىپچاقچىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىدە. بىردىن بىرىدۇر.^③ يەنە مۇشۇ تەخمىننىڭ ئۈچىنچى بەندىدىكى نەۋائى بېيىتىنىڭ ئىككىنچى مىسراسىدا «ئەسرۈك» سۆزى ئۇچرايدۇ. نەۋائى دىۋانىغا قارىساق، ئەسلى «ئۆسرۈك» ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز. ئايانكى، «ئەسرۈك» نىڭ «ئۆسرۈك» بولۇشى نەۋائى تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى. ئەمىر ئۆمەر خاننىڭ تەخ-مىسلىرىدىكى لۇتقىي ۋە زەلىلى غەزەللىرىدە كۆرۈلگەن ئاساسلىق مەسىلە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «نىڭ» ئورنىغا «نى» نىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى، «-تەك» قوشۇمچىسىنىڭ ئورنىغا «-دەك» نىڭ يېزىلىشى قاتارلىق بىر قىسىم تېكىستولوگىيەلىك پەرقلەردۇر.

ئەمىر ئۆمەر خان دىۋانىدىكى بىزنىڭ دىققىتىمىزنى تارتقان يەنە بىر مۇھىم نۇقتا دەل ئۇيغۇر شېئىرىيەتىنىڭ نەۋائى ۋە بابۇردىن كېيىنكى پەخرى، 18 - ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيەتنىڭ مەشھۇر نامايەندىسى مەۋلانا مۇھەممەد سىددىق زەلىلى غەزەللىرىگە يېزىلغان تەخمىنلەردۇر. مەلۇمكى، 16 - ئەسىردىن 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە دىيارىمىزدا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن شائىرلىرىمىز ۋە ئەسەرلىرى چەت ئەل تەتقىقاتچىلىرى ئۈچۈن قاراڭغۇ بىر دۇنيا. مۇھەممەد فۇئاد كۆپرۈلۈزادە، يانۇش ئېكمان ۋە كەمال ئارسلان كەبى چاغاتايشۇناس ئالىملارمۇ چاغاتاي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ كېيىنكى دەۋرى توغرىسىدا سۆز ئاچقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نامايەندىلەرنىلا كۆرسىتىپ، بۇ دەۋرلەردە شىنجاڭ رايونىدا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن يۈزلىگەن شائىر - ئەدىبلەرنى

① «يۈسۈف ئەسرىي دىۋانى» (كازىم كۆكتېكىن تەييارلىغان)، ئەرzurۇم، 2007 - يىلى نەشرى، 97 - بەت.

ئەلىشىر نەۋائى: «بەدايىئۇل ۋەسەت» (ئىسرائىل يۈسۈپ قاتارلىقلار تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 318 - بەت؛ «بەدايىئۇل ۋەسەت» (كايا تۈركاي تەييارلىغان)، ئەنقەرە، 2002 - يىلى نەشرى، 134 -، 135 - بەتلەر؛ «بەدايىئۇل ۋەسەت» (ھەمىد سۇلايمان تەييارلىغان)، تاشكەنت، 1990 - يىلى نەشرى، 128 - بەت.

② يانۇش ئېكمان: «مەلۇك قىپچاق ئەدەبىياتى» (بۇ ماقالە ئاپتورنىڭ پىروفېسسور ئوسمان فىكرى سەرتقايا نەشرىگە تەييارلىغان «خارەزم، قىپچاق ۋە چاغاتاي تۈركچىسى ھەققىدە تەتقىقاتلار، ناملىق توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن)، ئەنقەرە، 2003 - يىلى نەشرى، 53 - بەت؛ ئالات تېكىن، مەھمەت ئۆلمەز: «تۈركىي تىللىرىغا كىرىش»، ئىستانبۇل، 2003 - يىلى نەشرى، 45 - بەت.

③ ئەلىشىر نەۋائى: «بەدايىئۇل ۋەسەت» (ئىسرائىل يۈسۈپ قاتارلىقلار تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 318 - بەت؛ «بەدايىئۇل ۋەسەت» (كايا تۈركاي تەييارلىغان)، ئەنقەرە، 2002 - يىلى نەشرى، 134 -، 135 - بەتلەر؛ «بەدايىئۇل ۋەسەت» (ھەمىد سۇلايمان تەييارلىغان)، تاشكەنت، 1990 - يىلى نەشرى، 128 - بەت.

تىلغىمۇ ئالمىغان. شۇڭا، 18 - ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرى مۇھەممەد سىددىق زەلىلى ھەققىدە ياۋروپا ۋە تۈركىيە ئالىملىرى ھېچقانچە تونۇشقا ئىگە بولالمىغان. دوكتور كازىم كۆكتېكىنمۇ ئۆزى تەييارلاۋاتقان دىۋاندا ئۇچرىغان «يۈزۈڭنى كۆرمەگەچ، ئەي گۈلئۇزارىم، يۈز فىغانىم بار» سەتىرلىك «يىقىلدى دەپ زەلىلىنى ئە. دۇ شاد ئولماغىل ھەرگىز، مەدەدكارى ئانىڭ سۇلتان ساتۇقى بۇغراخاننىم بار» مەقتەئلىك مەشھۇر غەزەلنى ۋە ئۇنىڭدىكى زەلىلى تەخەللۇسىنى تۇيىمىغان. پەقەت يېقىندا تۈركىيە نەۋشەھىر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇدىرى پىروفېسسور، دوكتور فىلىز قىلىچ مۇھەممەد سىددىق زەلىلى ھەققىدە تونۇشتۇرۇش خاراكتېرلىك ماقالە يېزىپ، زەلىلى ئەسەرلىرىدىن نەمۇنىلەر بەرگەنلىكى مەلۇم. ئەلۋەتتە ئۇشبۇ ماقالىنىڭ رولىغا سەل قارىغىلى بولمايدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، دوكتور كازىم كۆكتېكىن نەشرگە تەييارلىغان «يۈسۈف ئەمىرى دىۋانى»، شۇنىڭدەك خېلى كۆپ مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنىپ كېلىۋاتقان «يۈسۈف ئەمىرىنىڭ تۈركىي دىۋانى» ئەمەلىيەتتە 15 - ئەسىر - دىكى يۈسۈف ئەمىرىنىڭ ئەمەس، بەلكى 19 - ئەسىردە ئۆتكەن قوقەند خانى ئەمىر ئۈمەر خاننىڭدۇر. نەۋائىنىڭ مەلۇماتىدىمۇ يۈسۈف ئەمىرىنىڭ تۈركىي شېئىرلىرىنىڭ شۆھرەت تاپمىغانلىقى كۆرسىتىلگىنىگە قارىغاندا، شائىرىمىز بۇلارنى يىغىپ رەتلەپ بىر دىۋان ھالىتىگە كەلتۈرمىگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن، خۇددى پىروفېسسور ئوسمان فىكىرى سەرتقايا ئېيتقاندەك: «قىسقىسى يۈسۈف ئەمىرىنىڭ تۈركىي دىۋانى بىزگە مەلۇم ئەمەس».

پايدىلانمىلار:

1. «يۈسۈف ئەمىرى دىۋانى» (كازىم كۆكتېكىن تەييارلىغان)، ئىززۇرۇم، 2007 - يىلى نەشرى.
2. «ئەمىر ئۈمەر خان دىۋانى»، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدا 5452 TY رەقەم ئاستىدا ساقلىنىۋاتقان قول يازمىنىڭ فاكسىمىلى.
3. ئەمىرى: «دىۋان» (مەھبۇبە قادىروۋا تەييارلىغان)، تاشكەنت، 1972 - يىلى نەشرى.
4. يۈسۈف ئەمىرى: «دەھنامە» (كازىم كۆكتېكىن تەييارلىغان)، ئەتقەرە، 2013 - يىلى نەشرى.
5. يۈسۈف ئەمىرى: «بەگ ۋە چاغىر» (ئىرافات ھەسەن مۇسابايېف، تۇرسۇنجان مەخمۇت تەييارلىغان)، «بۇلاق»، 2014 - يىللىق 1 - سان.
6. «باياز - 2» (مەمتىمىن يۈسۈپ، مۇھەممەت ئوسمان، بارات رەجەپ تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997 - يىلى نەشرى.
7. ئەلىشىر نەۋائى: «مەجالسۇن نەفايس» (ئابدۇرېشىت ئىسلام، ئابدۇمىجىت قۇربان تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - نەشرى.
8. ئوسمان فىكىرى سەرتقايا: «ئەمىرىنىڭ ئەلىشىر نەۋائى غەزەللىرىگە تەخمىنلىرى»، بۇ ماقالە 2011 - يىلى ئۈرۈمچىدە ئېچىلغان «ئەلىشىر نەۋائى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىنى خاتىرىلەش خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئوقۇلغان.
9. مۇھەممەد فۇئاد كۆپرۈلۈزادە: «چاغاتاي ئەدەبىياتى» (تۈركچىدىن تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى تەرجىمىسى)، بۇلاق، 2001 - يىللىق 3 - سان.
10. كەمال ئەراسلان: «چاغاتاي شېئىرى»، «تۈرك تىلى» مەجمۇئەسى، 1986 - يىلى 7 -، 8 - ئايلىق قوش سان.
11. زۇھال ئۆلمەز: «چاغاتاي ئەدەبىياتى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى توغرىسىدا تەتقىقاتلار»، «تۈركىيە تەتقىقاتلىرى» (ئەدەبىيات) «ژۇرنىلى»، 2007 - يىللىق 9 - سان.
12. ئېرگەش رۇستەموۋىچ رۇستەموۋ: «15 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى ئۆزبېك شېئىرىيىتى»، موسكۋا، 1963 - يىلى نەشرى.
13. ئۈزەيىر ئاسلان: «خان شائىرى ئەمىرىنىڭ مۇسەممەتلىرى»، «مودېرن تۈركلۈك تەتقىقاتلىرى» ژۇرنىلى، 8 - جىلد، 2011 - يىللىق، 1 - سان.
14. يانۇش ئېكىمان: «خارەزم، قىپچاق ۋە چاغاتاي تۈركچىسى ھەققىدە تەتقىقاتلار» (ئوسمان فىكىرى سەرتقايا نەشرگە

- تەييارلىغان)، ئەنقەرە، 2003 - يىلى نەشرى.
15. يانۇش ئېكىمان: «چاغاتاي تىلى قوللانمىسى» (گۈناي قاراڭغاچ تەرجىمىسى)، ئىستانبۇل، 1988 - يىلى نەشرى.
16. مەرسۇلتان ئوسمانوف، خەمەت تۆمۈر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز» (خەمەت تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى) گە كىرگۈزۈلگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى نەشرى.
17. كەمال ئەراسلان: «چاغاتاي ئەدەبىياتى»، «دىئانەت ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى»، سەككىزىنچى توم، ئىستانبۇل، 1993 - يىلى نەشرى، 168 - 176 - بەتلەر.
18. تالات تېكىن، مەھمەت ئۆلمەز: «تۈركىي تىللارغا كىرىش»، ئىستانبۇل، 2003 - يىلى نەشرى.
19. ھ. بېكتېمىروف: «يۈسۈف ئەمىرى ئەسەرلىرى تىلىدا پېئىل فورمىلىرى» (ئۆزبېك تىلى تارىخى مەسىلىلىرى ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلگەن)، تاشكەنت، 1977 - يىلى نەشرى.
20. مۇستافا ئارغۇنشاھ: «چاغاتاي تۈركچىسى»، ئىستانبۇل، 2013 - يىلى نەشرى.
21. ئەرسىن تەرەس: «چاغاتاي تۈركچىسى»، ئىزمىر، 2013 - يىلى نەشرى.
22. ھادى زەرىف: «نەۋائىي زامانداشلىرى»، تاشكەنت، 1948 - يىلى نەشرى.
23. «ئۆزبېك ئەدەبىياتى» (تۆت توملۇق)، بىرىنچى توم (يۈسۈف ئەمىرى ئەسەرلىرىنى ئېرگەش رۇستەموف تەييارلىغان)، تاشكەنت، 1959 - يىلى نەشرى.
24. ئا. م. شېرباك: «كونا ئۆزبېك تىلى گىرامماتىكىسى»، موسكۋا - لېنىنگراد، 1962 - يىلى نەشرى.
25. «نەۋائىي نىگاھى چۈشكەن»، تاشكەنت، 1987 - يىلى نەشرى.
26. مەئمۇرە جامالوۋا: «ئۆزبېك ئەدەبىياتىدا نامە ژانىرى»، تاشكەنت، 1992 - يىلى نەشرى.
27. نۇرغالى سىزدىقبايېف: «ئۆزبېك ئەدەبىياتى تارىخى» (رۇسچە)، تاشكەنت، 2006 - يىلى.
28. ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، بىرىنچى كىتاب، 2 - قىسىم، قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش بۆلۈمى باستۇرغان، 1982 - يىلى.
29. غەيرەتجان ئوسمان باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى.
30. تۇرسۇن قۇربان تۈركەش: «ئون ئىككى مۇقام، دىكى زەلىلى غەزەللىرى توغرىسىدا»، «بۇلاق»، 2012 - يىللىق 2 - سان.
31. ئەرافات ھەسەن مۇسابايېف: «زەلىلى شېئىرلىرىنىڭ ۋەزىنلىرى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، 2013 - يىللىق 6 - سان.

(ئاپتور — شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ماگىستىرانتى)

مۇقەددەس ئابدۇكېرىم

«ئۈچ يالغاندا قىرىق يالغان» چۆچىكىدىكى يالغان بايانلار توغرىسىدا قىسقىچە تەھلىل

ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىزگە قالدۇرغان قىممەتلىك مىراسلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ھەجۋى چۆچەكلەر مۇھىم سالماقنى ئىگىلىگەيدۇ، بۇ چۆچەكلەردىكى يالغان بايانلار كىشىنى ئالاھىدە قىزىقتۇرىدۇ. جۈملىدىن، «ئۈچ يالغاندا قىرىق يالغان»^① چۆچىكىدىكى يالغان بايان بىلەن مۇناسىۋەتلىك بايانلارمۇ ھەم شۇنداق.

چۆچەك باشلىنىشىدىكى تۇنجى بايان: «بار ئىكەن ئۇ يوق ئىكەن، ئاچ ئىكەن ئۇ توق ئىكەن، تۈلكە ياساۋۇل ئىكەن، بۆرە ھاكاۋۇر ئىكەن، غاز كانايچى ئىكەن، ئۆردەك سۇنايچى ئىكەن، قاغا قاراچى ئىكەن، سېغىزخان يالاقچى ئىكەن، پاقا پوستەكچى ئىكەن، يىلان تۈگمەنچى ئىكەن» بولۇپ، بۇ باياندا چۆچەك ئىجادچىلىرى سىمۋول قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق تۈلكە، بۆرە، غاز، ئۆردەك، قاغا، سېغىزخان، پاقا ۋە يىلان قاتارلىق ھايۋاناتلارنىڭ فىزىيولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئادەملەرنىڭ چۈشەنچىسىدە بىر قەدەر ئومۇملاشقان خاراكتېر - خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ئۇلارغا پۈتۈنلەي ئادەملەرنىڭ خاراكتېر - خۇسۇسىيەتلىرىنى يۈكلەپ، قىزىقارلىق مەزمۇن ھاسىل قىلغان. بۇنىڭدىن سىرت، يۇقىرىقى جۈملىدە تەكرارلانغان «ئىكەن» سۆزى شېئىرىي رىتم ۋە كۈچلۈك ئاھاڭدارلىق ھاسىل قىلغان.

بۇ باشلىنىشتىن كېيىن، بىر پادىشاھنىڭ قىزى ئۆزىگە لايىق تاللاش ئۈچۈن ئۈچ يالغاندا قىرىق يالغان ئېيتىش شەرتىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى، نۇرغۇنلىغان شاھزادە، خانزادە ۋە بەردەم يىگىتلەر مەلىكىنىڭ شەرتىنى ئادا قىلالماي جېنىدىن ئايرىلغانلىقى، لېكىن، مەلىكە بولسا دادىسىغا چوقۇم بىر كىشىنىڭ بۇ شەرتىنى ئادا قىلالايدىغانلىقىنى ئېيتىپ، كۈتۈشنى قارار قىلغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىشنىڭ تەرەپ - تەرەپكە تارقالغانلىقى بايان قىلىنىدۇ.

بۇ ئىككى بايان بىرلىكتە چۆچەك باش قەھرىماننىڭ سەھنىگە چىقىشى ئۈچۈن تەييارلىق ھازىرلاش رولىنى ئويناپ، چۆچەكتىكى پېرسوناژلارنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرىنىڭ ھەقىقىي يوسۇندا قانات يېيىشىنى مۇكەممەل ئارقا كۆرۈنۈش بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

ئارقىدىنلا، چۆچەك باش قەھرىمانى گال ئاتلىق يىگىت بىر كەمبەغەل موماينىڭ ئوغلى سالاھىيىتى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئىنتايىن ئۈستىلىق قىلىپ، پادىشاھ ۋە مەلىكە بىلەن كۆرۈشۈش پۇرسىتىگە ئېرىشىپ، ئۈچ يالغاندا قىرىق يالغان ئېيتىش شەرتىنى ئورۇنلاشقا تەمىشلىدۇ. گال يالغانلىرىنى شەرت بويىچە ئۈچ چوڭ بۆلەككە پارچىلاپ ئېيتىشنى باشلايدۇ.

بىرىنچى چوڭ بۆلەك يالغان بايان
 «دادامدىن يالغۇز قالغان يېتىممەن. لېكىن، مەن ناھايىتى ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرۈپ، ئۆلە - ئۆلە، ئا - خىر ئاكا - ئۇكا بولۇپ ئۈچىمىز قالدۇق، مەن بۇنىڭغا ھەيرانمەن، لېكىن ئەجەبلەنمەيمەن. بىز ئۈچ بولغاندىن كېيىن ئارىمىزدا دوستلۇق، بۇرادەرلىك پەيدا بولدى، بىراق بىر - بىرىمىزنىڭ كىملىكىنى بىل - مەيتتۇق ھەم تونۇشمايتتۇق. شۇ چاغدا ئۈچىمىزغا قارساق، كىيگەن كىيىملىرىمىزنىڭ گۈزەللىكىگە ئەقلىمىز ھەيران قالدى: بىرىمىزنىڭ ياقىسى يوق، بىرىمىزنىڭ ئېتىكى يوق، يەنە بىرىمىزنىڭ غولى يوق. بىز شۇنداق قىلىپ، ئىككى ئەمازۇلمەتتە ئۇچرىشار، دېگەندەك، بىر چۆلدىكى سايدا بىر - بىرىمىز بىلەن مۇڭداشساقمۇ ئاڭلىماستىن، بىللە ماڭساقمۇ كۆرمەستىن، يولدا يۈرمەي، چەتكە چىقماي، ئوتتۇرىدا مېڭىپ كېتىۋەردۇق. خېلى يول ماڭغاندىن كېيىن، يول ئۈستىدە ئۈچ تەڭگە ئۇچراپ قالدى. كۆزىمىزنى يۇمۇپ قارساق، بىرىمىزنىڭ تامغىسى يوق، بىرىمىزنىڭ رەڭگى يوق، يەنە بىرىمىزنىڭ ئېغىرلىقى يوق ئىكەن. بۇ ئۈچ تەڭگىنى مۇشتلاشساقمۇ ئەرز قىلىشماي، تەڭ بولمىسىمۇ ياخشى - يامىنىنى سۈرۈشتۈر - مەي، ئادالەت بىلەن بۆلۈشۈۋالدۇق، يەنە مېڭىۋەردۇق، مېڭىۋەردۇق، يول ماڭساقمۇ مىدىرلىماي، سۈيى يوق كۆلى بار بىر سايغا چۈشتۇق...

سۈيى يوق كۆلدە ئۈچ بېلىق ئويناقلاپ ئۈزۈپ يۈرۈپتۇ. بۇ بېلىقلارنىڭ ئىككىسى ئۆلۈك، بىرىمىزنىڭ جېنى يوق ئىكەن. بىز ھېلىقى بېلىقلارنى ئېلىپ، ئېتىكى يوقنىڭ ئېتىكىگە سېلىپ، سايدىن چىقىپ يولغا چۈشتۇق، يولدا ماڭماي، يولدىن چىقماي كېتىۋەردۇق، كېتىۋەردۇق. قارساق، ئالدىمىزدا ئۈچ ئۆي كۆرۈندى. بىز شۇ ئۆيلەرگە كەلدۇق. ئىككى ئۆينىڭ تېمى يوق، بىرىمىزنىڭ ئورنى يوق. بىز ئورنى يوق ئۆيگە كىرسەك، ئۈچ قازان تۇرۇپتۇ. قازانلارنىڭ ئىككىسى تۆشۈك، بىرىمىزنىڭ تۈۋى يوق. ئېتىكى يوق ئا - كام ئېتىكىدىكى جېنى يوق بېلىقنى ئېلىپ، تۈۋى يوق قازانغا سالدى. بىز ئۇنى پىشۇرماقچى بولۇشتۇق. قارساق، ئوتۇن يوق، شۇنىڭ ئۈچۈن ئوت ياقماي، ئوتۇننى ئايىماي قالاۋەرسەك، قازان قاينىماي گۆش پىشىپ، سۆڭىكى مىلىق - مىلىق بولۇپ كېتىپتۇ. يەپ باقساق، ئىسسىقمۇ ئۆتمەپتۇ، نېمە بولسا بول - سۇن دەپ، ئۈچىمىز راسا يېدۇق، يېگەندىمۇ بىر - بىرىمىزنى تەكلىپ قىلىشماستىن يەۋەردۇق. بىراق، يېگەن گۆش قورسىقىمىزنىڭ بىر بۇرجىكىمۇ كەلمەپتۇ. ئويلانساق، قورسىقىمىز راسا تويۇپ كېتىپ - تۇ. كەتمەكچى بولدۇق. ئۆيدىن چىقايلى دېۋىدۇق، ئىشىكتىن پاتىمدۇق. ئامالنىڭ يوقلۇقىدىن، ئىلاجنىڭ تولىلىقىدىن تام تۆشۈكىدىن چىقىپ كەتتۇق.

يەنە يول يۈردۈق، يول يۈرگەندىمۇ مول يۈردۈق، يۈرۈۋېرىپ بىر ئېتىزغا چىقىپ قالدۇق. قارساق، ئۈنمىگەن چىغ تۈۋىدە تۆرەلمىگەن توشقان يېتىپتۇ. شېخى يوق دەرەختىن پۈتمىغان چوماقنى ئېلىپ، ھېلىقى توشقاننى راسا بىر ئۇرۇۋىدۇق، توشقان جىم يېتىپ، يۈگۈرگەن پېتى كولىمىغان ئورغا چۈشۈپ جان بەردى. توشقانغا پىچاق سالماي، قول تەگكۈزمەي سويساق، چىقتى ئون پاتمان گۆش، يىگىرمە پاتمان چاۋىسى، ئالتە ئايدىن بېرى يەۋاتىمىز، ھېلىمۇ بار تەڭ - يارتىسى. شۇنىڭدىن بۇيان بىز ئاچ قېلىپ، ئاكام مەندىن خاپا بولۇپ، ئۆزى بىلگەن يەرگە كەتتى. يىگىرمە پاتمان چاۋا ياغ ماڭا قالدى. بۇ ياغنىڭ ھەممىسىدە چورۇقۇمنى ياغلىدىم، ياغ چورۇقۇمنىڭ بىرىگە يەتمىدى. خەير، شۇنداق بولدى. ھېرىپتە - كەنمەن، ئۇخلاۋاتسام بىر چاغدا جاھان زىلزىلىگە كېلىپ غوۋغا كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. ئويغانسام، چورۇقلى -

رىم: «ساڭا ياغ تەگدى، ماڭا يوق» دەپ گالاجلىتىپ مۇشتلىشىپ، قاپاقلارنى يېرىشىپتۇ. سۆزۈمگە كۆنىدى، مەسلىھەتكە كىرمىدى. ئىلاج يوق، ئاخىر چورۇقلىرىمنىڭ ئىككى قولىدىن تۇتۇۋېلىپ ھەر بىرىنى ئۈچ شاپىلاقىدىن ئۈرۈپ: «جىم تۇرۇش، ئەمدى ئۈرۈش» دەپ، يەنە ئۇيقۇغا كەتتىم. بىر ۋاقتىدا ئويغىنىپ قارىسام، ياغلانغان چورۇقۇم، غولى يوق چاپنىمنى سالدۇرۇۋېلىپ، ئۆزى يېپىنىپ راسا ئۇخلاۋېتىپتۇ، ياغ تەگمىگىنى خاپا بولۇپ قېچىپ كېتىپتۇ. ياغلانغان چورۇقۇمنى ئويغىتىپ، بىر كەس- لەنچۈكنى ھارۋىغا قېتىپ يولغا راۋان بولدۇق. چورۇقۇم ھارۋىنى ھەيدىدى، مەن يول كۆرسەتتىم، شۇنداق قىلىپ مېڭا بىر مۇشەققەتتە ئۆيگە ئاسانلا يېتىپ كەلدىم.

مەن ئۆيدىن چىقىش ۋاقتىدا ئۆيدە بىر موماي، بىر خوراز بار ئىدى، قايتىپ كەلسەم ئۆي يوق، ئۆي بولسىمۇ ئورنى يوق، تېمى بولسىمۇ لېيى يوق، ئەتراپقا قارىسام، ھېچنەمە يوق. ماڭا بۇ تارتقۇلۇق بولدى، ئەمدى ئۆيىنى، موماينى، خورازنى نەدىن تاپاي، پادىشاھىم؟!»

بۇ بايانلار مۇبالىغە، سىمۋول بىلەن ئەركىن ۋە مول تەسەۋۋۇر ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىپ، فانتازىيە بىلەن رېئاللىقنى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن بىرلەشتۈرگەن. ئادەتتە، مۇبالىغە قىلىش ئۇسۇلىدا، مەلۇم نەرسە ياكى ئادەمنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى چەكتىن ئاشۇرۇلۇپ، ۋە ياكى مەلۇم بىر ئىش - ھەرىدە - كەتنىڭ دەرىجىسى، سانى ۋە تۈسى سۈپەتلىنىپ، مۇبالىغە ئۈنۈمىگە ئېرىشىلىدۇ. مەسىلەن: «دادامدىن يال - غۇز قالغان يېتىممەن. لېكىن، مەن ناھايىتى ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرۈپ، ئۆلە - ئۆلە، ئاخىر ئاكا - ئۇكا بو - لۇپ ئۈچمىز قالدۇق، مەن بۇنىڭغا ھەيرانمەن، لېكىن ئەجەبلەنمەيمەن.»

بۇ جۈملىدە ئىنساننىڭ تۇغۇلۇشى، قانداشلىق مۇناسىۋىتى، ئائىلە قۇرۇشى ۋە ئۆلۈشىدىن ئىبارەت تەبىئىي قانۇنىيىتى، قانداشلىق مۇناسىۋەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شەكلى ۋە ئىنسانىي ھېسسىيات - نىڭ ئىپادىلىنىشى قاتارلىقلار ئەپچىللىك بىلەن مۇبالىغە قىلىنغان. شۇنداقلا، بۇ مۇبالىغىلەر يوشۇرۇن ھالدا كىشىلىك تۇرمۇشتىكى قېرىنداشلىق ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئىچكى ماھىيەتلىرى بىلەن ئىنساننىڭ تۇغۇلۇش ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش توغرىسىدىكى ئارزۇ - ئۈمىدلىرىنى ئىپادىلەپ بەرگەن. «سىمۋول دائىم سەنئەتكارلارنىڭ مەلۇم مەسىلە ياكى ئىش - ھەرىكەتلەرگە بولغان تونۇشى ۋە چۈشەنچە - سىنى ئومۇملاشتۇرىدۇ. ئۇ ئوخشىتىش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، سىمۋوللۇق ئوبرازلار ئارقىلىق مەسە - لىنىڭ ماھىيىتىنى ئىپادىلەيدۇ. سىمۋولنىڭ شەكلى بەكرەك يوشۇرۇنلۇق، تۈگەللىك ۋە ئابىستىراكت - لىققا ئىگە بولۇپ، تەسەۋۋۇرغا باي مەزمۇنلارنى ئىپادىلەشكە بەكرەك ماس كېلىدۇ.»^② مەسىلەن، سىمۋول قىلىش ئۇسۇلىدا بولسا، ھەر خىل شەيئىلەرگە ئادەملەرنىڭ خاراكتېر - خۇسۇسىيەتلىرى يۈكلەنىپ، ئۇلارنى ئىنسانىي ئوي - پىكىر ۋە قابىلىيەتكە ئىگە قىلدۇرۇپ، ئىنسانلارغا ئوخشاش ئۆزئارا مۇناسىۋەت قىلدۇرۇش ئارقىلىق قىزىقارلىق فانتازىيە ھاسىل قىلىنىدۇ.^③ تۆۋەندىكى جۈملە بۇنىڭ روشەن مىسالى بولالايدۇ. «ئويغانسام چورۇقلىرىم: «ساڭا ياغ تەگدى، ماڭا يوق، دەپ گالاجلىتىپ مۇشتلىشىپ، قاپاقلار - رىنى يېرىشىپتۇ، سۆزۈمگە كۆنىدى، مەسلىھەتكە كىرمىدى.» بۇ جۈملىدە، «مەن» نىڭ چورۇقلىرى ئىنسانلارغا ئوخشاش سۆزلەش، ئاڭلاش بىلەن ھېسسىيە ۋە ئەقلىي چۈشىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ، ئۆزئارا مۇناسىۋەتتە بولسا ئىنسانلارغا ئوخشاش ماددىي بۇيۇم تالىشىپ ئۇرۇشقان، ھەتتا ئۈچىنچى شەخسنىڭ ئارىغا كىرىپ ماجرانى توختىتىشقا ئۇرۇنىشىمۇ ماددىي مەنپەئەتنىڭ ئازدۇرۇشى ئالدىدا ھېچ كارغا كەلمىگەن. بۇ سىمۋول يوشۇرۇن ھالدا «مەن» نىڭ كىشىلىك تۇرمۇشتىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ رەزىل ئىچكى ماھىيىتىگە بولغان تونۇشى ۋە چۈشەنچىسىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ۋە ئابىستىراكتلاشتۇرۇپ ئېچىپ بەرگەن.

سۆزىت پېرسوناژلار خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشنىڭ، پېرسوناژلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىدىكى بىر

قاتار تۇرمۇش ۋە قەلىكلەرنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ جەريانى بولۇپ، يۇقىرىقى بۆلەك باياننىڭ سۆزىتىدا، ۋەقەلىك بىر لىنىيە بويىچە ئۈدۈل تەرەققىي قىلىپ ماڭىدىغان ھەمدە ۋەقەلىكلەر ۋاقتىنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىپىگە بويسۇنغان ھالدا، ئۆز ئارا سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋەت ھاسىل قىلىپ تەكشى قانات يايدىغان زەنجىرسىمان شەكىل قوللىنىلغان⁴. مەسىلەن، «مەن» نىڭ دادىسىدىن يېتىم قېلىشى، «مەن» قاتارلىق ئۈچ ئاكا - ئۈكىنىڭ سەپەرگە چىقىشى، يولدا تەڭگە تېپىۋېلىشى، بېلىق تۇتۇپ يېيىشى، توشقان ئوۋلاپ يېيىشى، ئۈچ ئاكا - ئۈكىنىڭ ئايرىلىشى، «مەن» نىڭ چورۇقلىرىنىڭ ئۇرۇشى ۋە «مەن» نىڭ ئۆيگە قايتىشى قاتارلىق ۋەقەلەر زەنجىرسىمان شەكىلدە قانات يايدىغان.

يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، يۇقىرىقى ۋەقەلىكلەرنىڭ سۆزىتى كىرىشتۈرمە شەكىلنى قوللانغان دېسەكمۇ بولىدۇ. يەنى، بۇ ۋەقەلىكلەر «مەن» قاتارلىق ئۈچ ئاكا - ئۈكىنىڭ سەپەرگە چىقىشىدىن ئىبارەت بىر ئالاھىدە مۇھىم لىنىيەدىن باشقا يەنە يولدا تەڭگە تېپىۋېلىشى، بېلىق تۇتۇپ يېيىشى، توشقان ئوۋلاپ يېيىشى، ئۈچ ئاكا - ئۈكىنىڭ ئايرىلىشى، «مەن» نىڭ چورۇقلىرىنىڭ ئۇرۇشى ۋە «مەن» نىڭ ئۆيگە قايتىشى قاتارلىق قوشۇمچە لىنىيەلەرگە ئىگە بولۇپ، بىر پۈتۈن ۋەقەلىك ئاجايىپ - غارايىپ ۋە ئەگرى - توقاي تۈسنى ئالغان. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، بۇ ۋەقەلىكلەر ئۆز ئىچىگە ئالغان تۇرمۇش مەزمۇنىمۇ ئىنتايىن مول ۋە مۇرەككەپ بولغان⁵.

بۇ باياندىكى ۋەقەلىك بىرىنچى شەخس تىلىدا بايان قىلىنغان بولۇپ، بايان قىلغۇچى دەل باش پىر - سوناژ گالنىڭ ئۆزى بولغاچقا، ئۇنىڭ چىن يۈرەك ساداسىنى ئەكس ئەتكۈزۈشكە مۇۋەپپەق بولغان. بۇ بايانلارنىڭ تىلى ئاددىي، جانلىق ۋە ئىخچام بولۇپ، شۇنداقلا يەنە كۈچلۈك ھېسسىيات ۋە شېئىرىي ئاھاڭغا ئىگە. بۇ تىل خەلقنىڭ ئاغراكى تىلى بولۇپ، ئۇ ئەمەلىي تۇرمۇشتىن كەلگەچكە، «مەن» نىڭ ھېسسىياتىنى دەل جايىدا ئىپادىلەپ بەرگەن. گەرچە، بۇنىڭدا ئاغراكى تىلنىڭ سادىلىقى ۋە ئېنىقلىقى روشەن ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئاغراكى تىلنىڭ بەزى قوپال تەركىبلىرىنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ تىل ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تەلپىگە ئۇيغۇن كەلگەن ئىپادىلەش كۈچىگە ئىگە ھەقىقىي ئەدەبىي تىل⁶. بۇنىڭدىن سىرت، بۇ بايان تىلى يەنە مول شېئىرىي پۇراققا ئىگە. بايان تىلىدىكى شېئىرىي رىتىم، بىر - بىرىگە ماسلىشىپ كەلگەن تۈرلۈك قاپىيەلىك سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى، مۇبالىغە قىلىنغان ۋە تەكرارلانغان ھەر خىل سۈپەت ۋە ھالەتلەر كۈچلۈك ئاھاڭدارلىق ھاسىل قىلغان بولۇپ، بايان قىلغۇچىنىڭ تولۇپ تاشقان لىرىك ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن ھەمدە تىلدىكى بۇ خىل شېئىرىي كەيپىيات ۋە توسقۇنسىز ھېسسىيات، ئاڭلىغۇچىنى ئىختىيارسىز ھالدا «مەن» نىڭ ئىچكى كەچۈرمىشلىرىگە ئېلىپ كىرگەن.

ئىككىنچى چوڭ بۆلەك يالغان بايان

«تەقسىر ئاڭلاۋاتىلا، موماي يوق، خورازمۇ يوق، چورۇقۇمنىڭ بىرى تېخى يوق. بۇلارسىز ياشىماق تېخى تەس. شۇڭا، دېمىم ئىچىمگە چۈشتى، كۆڭلۈم بۇزۇلدى. خەير دېدىم، موماي، خوراز، چورۇقنى يەنە بىر ئىزدىدىم. ماڭدىم، مېڭىۋەردىم، ئورنۇمدا قېلىۋەردىم. شۇنداق قىلىپ، بىر قىشلاققا يەتتىم. خوراز - زىم شۇ قىشلاقتا بىر بايغا ئىشلەۋېتىپتۇ. باينىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرى پەقەت شۇ خوراز بىلەن مېڭە - ۋېتىپتۇ. خورازىم بىلەن كۆرۈشتۈم، قۇچاقلىشىپ سۆيۈشتۈم. بىر - بىرىمىزنى شۇنچىلىك سېغىنىپ كېتىپتۇكى، كۆرۈشە كۆرۈشمەي يىغلىشىپ كېتىپتۇق. خورازىم بايغا ئالتە ئاي كېچە - كۈندۈز ئىشلەپتۇ. خورازنى ئەكېتىش ئۈچۈن باي بىلەن سۆزلەشتىم، بولمىدى، سوقۇشتۇم، بولمىدى. بايغا بۇ ئىشلار ئەرمەك بولدى، ئاخىر ھەقىقىي بىر جۇۋالدۇرۇز بەرمەك بولدى. باي بۇنىڭغىمۇ ئاسان كۆنمىدى. جۇۋالدۇرۇزنى ئالغىنىمغا خۇش بولدۇم، خۇش بولۇپ، يەنە يولغا چىققام بولدۇم، لېكىن خورازىم ئۈندە -

مدى، ئۇ يەنە ئۈچ ئاي ئىشلەپ، ئاندىن ھەققىنى تولۇق ئېلىپ قايتماق بولدى. مەن جۇۋالدۇرۇزنى ئېلىپ خۇرجۇنۇمغا سېلىپ، خوريزمغا خەير دەپ، ئارقامدىن تېز كەل دەپ، يەنە يولغا راۋان بولدۇم. موماي بىلەن بىر پاي چورۇقنى ئىزدەپ كېتىۋەردىم، كېتىۋەردىم، ھېچ يەردىن تاپالمىدىم. ئېگىز تاغلارنىڭ ئۈستىگە چىقىپ پۈتۈن ئالەمگە قارىدىم، كۆرۈنمىدى. ئاخىر بىر قېلىن جاڭگالنىڭ ئىچىدىكى چوڭقۇر ھاڭغا چۈشۈپ قارىسام، يەتتە تاغنىڭ ئۈستىدە، يەتتە دەريانىڭ بۇ تەرىپىدە، بىر كىچىك ئۆستەڭ بو. يىدا موماي كىر يۈيۈپ ئولتۇرۇپتۇ، بېرىپ يىغلاپ كۆرۈشۈپ: «كېتەيلى ئانا، يۈر» دېسەم، «بايغا ئىشلىدىم. مەن ئالتە ئاي بولدى، توققۇز ئاي بولغاندا ھەق بەرمەكچى، ھەققىمنى ئالماي كەتمەيمەن» دەپ ئۈنمىدى. مەن قايتىپ كېتىشكە تەمشىلىۋىدىم، ئۈسسەپ كەتكىنىمگە ئۈچ كۈن بولغانلىقى ئېسىمگە چۈشتى. ھاۋا ناھايىتى ئىسسىق قايىناپ تۇرغان بىر چاغ ئىدى. مەن دەريا بويىغا بارسام، سۈيى غاچچىدە توڭلاپ كېتىپتۇ، مۇزنى چېقىشقا تاش تاپالماي، بېشىمنى قولىقىمدىن تۈتۈپ بىر قويغاندىم، مۇز يېرىلدى، سۈيى راسا ئىچتىم، ئۈسسۈزلۈقۇم قېنىپ، يەنە يولغا چۈشتۈم. بىر يەرلەرگە بارغاندىن كېيىن قارىسام، بېشىمنىڭ تېڭى يوق، ئويلىسام دەريادا قايتۇ، جۇۋالدۇرۇزغا قارىسام، ئۇنىڭ بېسى يوق. شۇنىڭ بىلەن «ئاپلا» دېدىم - دە، بېشىمنى تېپىشنى ئۈنۈپ موماينى ئالغىلى باردىم. ۋاقىت ئۈچ ئايغا توشقاندى. موماي يوق، سۈرۈشتۈرسەم، ئىش ھەققىنى ئالماقچى بولغىنىدا باي مومايغا تۆھمەت توقۇپ، ئۇنى دەسسەپ ئۈرۈپ ئولتۇرۇپ قويۇپتۇ.

بۇ بايان ھەرخىل تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى سەنئەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش ئارقىلىق، يوشۇرۇن ھالدا «مەن»نىڭ ئۆز ئانا يۇرتىغا بولغان چوڭقۇر سېغىنىش ھېسسىياتى ۋە مېھىر - مۇھەببىتىنى ئىپادىلەگەن. يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، باياندىكى ۋەقەلىكلەر مەقسەتلىك ھالدا كىشىلەرنىڭ كەڭ تەبىئەت قوينىدا بىر - بىرى بىلەن ئىناق - ئىتتىپاق ياشاشقا ئوخشاش ئارزۇسىنى ئىپادىلەپ بەرگەن. دېمەك، بۇ ئۈچ چوڭ بۆلەك يالغان باياندا ئوتتۇرىغا چىققان بايانلار بىزگە «مەن» ياشىغان زامان ۋە ماكاندىكى ئىنسانىي تۇرمۇشنىڭ يارقىن كارتىنىسىنى سىزىپ بېرىش بىلەن بىللە، يەنە بىزنى شۇ ئەنئەنىۋى جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا قىممەتلىك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

بۇ باياندا، «مەن»نىڭ موماي، خوراز ۋە چورۇقنى ئىزدىشى ۋەقەلىكىنىڭ غول لىنىيەسى بولۇپ، «مەن» بۇ جەرياندا دەسلەپ بايغا ئىشلەۋاتقان خوراز بىلەن كۆرۈشۈپ خوشلىشىش، ئارقىدىن يەنە زالىم بايغا ياللانغان موماينى ئىزدەپ تېپىش، ئاندىن موماي بىلەن ئىش ھەققىنى ئالدىغان ۋاقىت توشقۇچە ۋاقىتلىق ئايرىلىش، كېيىن باينىڭ موماينى ئولتۇرۇپ قويۇشىدەك ۋەقەلىكلەرنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇپ، بۇ ئەگرى توقاي ۋەقەلىكلەر قەدەممۇ قەدەم «مەن»، خوراز، موماي بىلەن باي ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئۆتكۈرلەشتۈرۈپ، ئاخىر زالىم باينىڭ موماينىڭ جېنىغا زامىن بولۇشىدىن ئىبارەت ۋەقەلىك بىلەن ئاياغلاشقان.

بۇ باياندا ئاساسلىقى، «مەن»، «مەن»نىڭ ئانىسى، «مەن»نىڭ خورىزى ۋە باي ئوتتۇرىسىدىكى ئىش - پائالىيەتلەر ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان بولۇپ، «مەن» بىلەن «مەن»نىڭ ئانىسى ۋە خورىزى ئارىسىدىكى چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ھەمدە ئاچ كۆز، زالىم ۋە قانخور باينىڭ «مەن»نىڭ ئانىسى ۋە خورىزىنى بەدكارغا ئات - ئېشەكتەك ئىشلىتىپ، ھەققىنى بېرىش تۈگۈل يەنە ئانىسىنىڭ جېنىغا زامىن بولغانلىقى سۆزلەنگەن. بۇ ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى ئاچ كۆز بايلارنىڭ ئاجىز - كەمبەغەل كىشىلەرنى بوزەك قىلىپ بايلىق توپلايدىغانلىقى، ھەتتا مال - دۇنيا ئۈچۈن قان تۆكۈشتىن يانمايدىغانلىقىدىن ئىبارەت رەزىل قىلمىشلىرى پاش قىلىنىپ، قاتتىق سۆكۈلگەن ھەمدە بۇ قەبىھ ئىش - ھەرىكەتلەرگە بولغان قاتتىق غەزەپ - نەپرەتنى ئىپادىلەنگەن.

ئۈچىنچى چوڭ بۆلەك يالغان بايان

«مومايىنىڭ خۇن قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن بايىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ياقىسىدىن سۆرەپ، شەرىئەتكە ئېلىپ باردىم. شەرىئەت ئۇنداق دەپ، مۇنداق دەپ، مومايىنىڭ خۇنىغا بىر ئېشەك بۇيرۇپ، «شەرىئەتنىڭ ھۆكۈمى قەرز، ئادا قىلىش پەرز، دەپ يولغا سالدى. موماي ئۈچۈن يىغلاپ، نائىلاج ئېشەكنى مىنىدىم - دە، يولغا چىقتىم. كەڭ دەشت - باياۋاندا كېتىۋاتسام، قىرىق كارۋان ئۇچراشتى. ئۇلارنىڭ بىرى ماڭا قاراپ: «ھەي گال، ئېشەكنىڭ يېغىر بولۇپ قاپتۇ، باشقىدىن توقۇۋال، دېدى. ئېشەكتىن چۈشۈپ قارىسام، راستلا ئېشەكنىڭ دۈمبىسىنى يېغىر بېسىپ كېتىپتۇ. بۇنى قانداقمۇ ساقايتارمەن دەپ، كارۋانلاردىن سورىسام، كۆيدۈرۈپ باسقۇن دەپ، بىر دانە ياڭاق بەردى. ياڭاقنى كۆيدۈرۈپ بېسىۋىدىم، بىردىنلا ئېشەكنىڭ دۈمبىسىدىن بىر تۈپ ياڭاق دەرىخى ئۈنۈپ چىقتى، ھەش - پەش دېگۈچە كۆكلەپ، چېچەكلەپ كەتتى، ياڭاق - لىمى پىشىپ قالدى. ئېشەك ياڭاقنى كۆتۈرەلمەي بېلى ئېگىلىپ، قورسىقى يەرگە يەتتى. مەن ياڭاقلارنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئېشەكنى يېتىلەپ شۈبگىگەلىككە ئېلىپ باردىم. كۈچۈمنىڭ بارىچە ياڭاققا چالما ئې - تىشقا باشلىدىم، لېكىن بىر تالمۇ ياڭاق چۈشمىدى. شۇنچىۋالا ياڭاقتىن بىرەرى چۈشمىگىنىگە ئىچىم پۈشۈپ، ئاستا ئاۋايلاپ ياڭاقنىڭ تۆپىسىگە چىقتىم. قارىسام، ياڭاقنىڭ ھەممىسىنى شور باغلاپ كېتىپ - تۇ. شاختىن - شاخقا چىقىپ كۆزدىن كەچۈرسەم، ياڭاق دەرىخىنىڭ ئۈستى ئېتىزغا ئايلىنىپ قاپتۇ، بىر تەرىپىدە بىر ئۆستەڭ سۇ شارقىراپ ئېقىۋېتىپتۇ، بىر تەرىپىدە تاۋۇز تېرىلغان ئېتىز تۇرۇپتۇ. مەن تاۋۇزنى پەرۋىش قىلىپ ئۆستۈردۈم. پېلەكلەردىن ھەر يوغان تاۋۇزلار چۈشكىلى تۇردى، نېمىسىنى دەيلا، بىر دەمدە ھەممىسى شالاقلاپ پىشتى. مەن بىر كۈنى پىچىپ يەي دەپ، بىر تاۋۇزنى ئۈزدۈم، پىچاقنى شۇنداق سېلىشىمغا تاۋۇز تاراسلاپ يېرىلىپ، پىچاق تاۋۇزنىڭ ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى. پىچاقنى ئالاي دەپ، تاۋۇزنىڭ ئىچىگە چۈشتۈم. قارىسام، پىچاق ئاقتىمۇ يوق، كۆكتىمۇ يوق، ئىزدەپ تاپالماي يۈرسەم، بىر ئادەم ئۇچراشتى. ئۇنىڭدىن:

— ئاكا، پىچاق كۆردىڭىزمۇ؟ — دېسەم، ئۇ ئادەم:

— ئاۋۋال سەن ماڭا جاۋاب بەر، ئەسلىدە بىز قىرىق كارۋان ئىدۇق، ھەر بىرىمىزدە قىرىقتىن ئۇلاغ

بار ئىدى، يوقىتىپ قويۇپ تاپالمايۋاتىمىز، كۆردۈڭمۇ؟ — دەپ مېنىڭدىن سورىدى.»

بۇ بايانلاردا ئاساسلىقى «مەن» نىڭ مومايىنىڭ خۇن قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن بايىنى شەرىئەتكە سۆرەپ بارغانلىقى، لېكىن شەرىئەتنىڭ ئادىل ھۆكۈم چىقارمىغانلىقىدىن ئىبارەت بايانلار ئارقىلىق، شۇ دەۋردە - كى بەزى ئادالەتسىز بەگلەر ئۈستىدىن قاتتىق شىكايەت قىلىنغان.

بۇ چۆچەك گال ئاتلىق يىگىتنىڭ ئوڭۇشلۇق ھالدا ئۈچ يالغاندا قىرىق يالغان ئېيتىش شەرتىنى ئادا قىلىپ، مەلىكىنىڭ ۋىسالىغا يەتكەنلىكىدىن ئىبارەت نەتىجە بىلەن ئاخىرلاشقان. دېمەك، چۆچەك ئىجاد - چىلىرى ئاخىرىدا تىپىك كەمبەغەل يىگىتنىڭ قورقماس جاسارەت ۋە ئەقىل - پاراسەتكە تايىنىپ، مەلە - كىگە ئېرىشكەنلىكىدىن ئىبارەت ۋەقەلىك ئارقىلىق، ئادالەت تۇغىنى ئېگىز تىكلەنگەن.

بۇ ئۈچ بۆلەك يالغان بايان بولغانلىقى ئۈچۈنلا، بۇ چۆچەك ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى ئىچىدە ئۆز - گىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان. ئەگەر بۇ يالغان بايانلار چۆچەكتىن چىقىرىپ تاشلانسا، ئۇ چاغدا چۆ - چەك ئۆزىنىڭ ئەسلىي جەلپكارلىقىنى پۈتۈنلەي يوقىتىدۇ.

يىغىنچاقلىغاندا، بۇ يالغان بايانلار مۇبالىغە ۋە سىمۋول قىلىش ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىپ، فانتازىيە بىلەن رېئاللىقنى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئەپچىل بىرلەشتۈرگەن. بۇ بايانلارنىڭ تىلى ئاددىي، جان - لىق ۋە ئىخچام، شۇنداقلا يەنە كۈچلۈك شېئىرىي ئاھاڭغا ئىگە. بايانلارنىڭ مەزمۇنى بولسا ئىنتايىن مول بولۇپ، ئەينى دەۋرنىڭ ئادالەتسىزلىك، ئاچ كۆزلۈك، زالىملىق ۋە شەخسىيەتچىلىك بىلەن تولغان تەرىپى

ئۈستىدىن چوڭقۇر شىكايەت قىلغان. بۇ يالغان بايانلار پۈتۈن چۆچەككە بىر قەۋەت ھەم قىزىقارلىق ھەم كىنايە تۈسىنى قوشۇش ئارقىلىق، بۇ چۆچەكنى ئالاھىدە جەلپكارلىققا ئىگە قىلغان ھەمدە خەلقنىڭ چىن ئىنسانىي ھېسسىياتلىرى ۋە ئاھۇزارىنى ۋاسىتىلىك ھالدا مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىپادىلەپ بەرگەن. شۇ سەۋەبتىن، بۇ بايانلارنىڭ كۆڭۈلگە ئۆزگىچە ھۇزۇر بېغىشلاش رولىدىن باشقا، يەنە زور تەربىيەۋى ئەھمىد-يەتكە ئىگە.

ئىزاھاتلار:

- ① «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» (20 - قىسىم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008 - يىلى نەشرى، 39 - ، 50 - بەتلەرگە قاراڭ.
- ② لى چى: «سەنئەتنىڭ ئۆزگىرىشى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «ئەدەبىيات - سەنئەت تەتقىقاتى»، 1980 - يىللىق 3 - سانغا قاراڭ.
- ③ ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009 - يىلى، 329 - بەتكە قاراڭ.
- ④ ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009 - يىلى، 332 - بەتكە قاراڭ.
- ⑤ ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009 - يىلى، 334 - بەتكە قاراڭ.
- ⑥ ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009 - يىلى، 339 - ، 340 - بەتلەرگە قاراڭ.

(ئاپتور شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇغۇچىسى)

ئابلز مۇھەممەت سايرامى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى «سارماچۇق»^① قا دائىر بايانلار

«سارماچۇق»، يەنى قۇشقاچ تىلى ئاش — ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى مەشھۇر تائاملىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ئىچىشلىكلىكى، سىڭىشلىكلىكى، قۇۋۋەتلىكلىكى، ھېرىپ — چارچىغاندا ھاردۇق چىقىرىدۇ. خانلىقى ۋە كېسەللەرگە ئېتىپ بېرىلىدىغان ئەنئەنىۋىلىكى بىلەن خەلقىمىز تۇرمۇشىدا تاكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن. «سارماچۇق» يەنى قۇشقاچ تىلى ئاش قەدىمدە ياكى ھازىرقى دەۋردە بولسۇن، ئۇ ئۇي-غۇر خەلقىنىڭ غىزا — تائام جەھەتتىكى ئاناتومىيەلىك تەلىپىنى قاندۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇزاق تا-رىخى تەرەققىيات جەريانىدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى، ئىقتىسادىي تۇرمۇشى ۋە يېمەك — ئىچمەك مەدەنىيىتى جەھەتتىكى تۇرمۇشنىڭ ئۈزۈكسىز ياخشىلىنىشىدا جۈملىدىن، بەدەن سۈپىتى، ئەقلىي ھەم جىسمانىي ئىقتىدارى، تەپەككۈر چوڭقۇرلۇقى ھەم قەددى — قا-مىتىنىڭ يېتىلىشى قاتارلىق جەھەتلەردە پائال رول ئويناپ كەلگەن.

1. «دىۋان» دىكى «سارماچۇق» (قۇشقاچ تىلى ئاش) قا دائىر بايانلار

مەلۇمكى، مىڭ يىللار ئىلگىرى پۈتۈلگەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە «دىۋان» دەپ ئېلىنىدۇ)دا «سارماچۇق»، يەنى قۇشقاچ تىلى ئېشى دەپ ئۇچۇر بېرىلگەن سۈيۈق — سەلەڭ ئاشلار تارىم — تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى ئىپتىدائىي بوستانلىق ۋادىلاردا نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ئەجداد — ئەۋلاد ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقى تۇرمۇشىدا ھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمكى غىزالىرىمىز — دىن بىرى. ھازىرقى ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدىكى دائىملىق غىزا قۇشقاچ تىلى ئېشى بولسا، بۇنىڭ خېمىرى ئادەتتىكىدەك يۇغۇرۇلۇپ، چۆپى كېسىلگەندە قۇشقاچ تىلى ياكى سوقا تۆت بۇرجەك كەلگەچكە شۇ نام بىلەن ئاتالغان. بۇنداق كېسىپ ئېتىلگەن ئاش يەنە خۇرۇچلىرىغا قاراپ، خام قىيما قىلىپ ياكى قورۇپ ئىككى خىل ئۇسۇلدا ئېتىلىدۇ.

دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن 20 خىلدىن كۆپرەك ئېسىل تائام — سۈيۈقئاشلىرىمىزنىڭ بەزىسىدە نىڭ نامى «دىۋان» دا ئەينەن ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

1) sarmaquq (سارماچۇق): قۇشقاچ تىلى ئاش، سۈيۈقئاشنىڭ بىر تۈرى. بۇنىڭ خېمىرى نوقۇت

① سارماچۇق — قۇشقاچ تىلى ئاش.

چوڭلۇقىدا كېسىلىدۇ. بۇ ئاش كېسەل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كىشىلەرگە بېرىلىدۇ (2008 - يىلى نەشەرى، تېكىست 399 - بەت).

(2) ügrə (ئۈگرە): ئۈگرە سۈيۈقئاشنىڭ بىر تۈرى. ئۇ چۆپتىن سۈلۈك، لەززەتلىك بولىدۇ (2008 - يىلى نەشرى، تېكىست 107 - بەت).

(3) kiyma ügrə (قىيما ئۈگرە): سۈيۈقئاشنىڭ بىر خىلى. بۇنىڭ خېمىرى قۇشقاچ تىلى قىلىپ كېسىلىدۇ (2008 - يىلى نەشرى، تېكىست 820 - بەت).

(4) qəp (چۆپ): چۆپ. كەسمە چۆپ (2008 - يىلى نەشرى، تېكىست 244 - بەت).

(5) tutmaq (تۇتماق): چۆپ، تۈركلەرنىڭ ئاتاقلىق تائاملىرىنىڭ بىرى (2008 - يىلى نەشرى، تېكىست 345 - بەت) قاتارلىقلار.

بىز فولكلور شۇناسلىق ئىلمىي نۇقتىسىدىن تۇرۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمدىن بۈگۈنگىچە ئىز - چىل داۋاملىشىپ كەلگەن يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى تەكشۈرىدىغان بولساق، سۈيۈقئاشنىڭ ئەج - دادلار كۈندىلىك تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەنلىكىنى بايقايمىز. مەسىلەن، ھازىرمۇ خەلقىمىز - نىڭ تۇرمۇشىدا سۈيۈقئاش مېھمان ھۆرمىتىگە يولۇ، شورپا، كاۋاپ، پېتىر مانتا قاتارلىقلاردەك ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغان ھۆرمەتكە سازاۋەر كاتتا تائاملار سانالمىسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ھاردۇق چىقىرىدىغان، ئىسسىق باسىدىغان، ئىشتىھا ئاچىدىغان، مىزاج تەڭشەيدىغان، تەرلىتىدىغان، كېسەللىكلەرگە غىزائى داۋا بولىدىغان، ئاسان سىڭىدىغان، خۇرۇچلىرى ئاددىي، ئاسان تەييارلىغىلى بولىدىغان بىر قاتار خۇسۇ - سىيەتلىرى بىلەن خەلقىمىز ئەڭ ياقتۇرۇپ ئىستېمال قىلىدىغان سۈيۈك - سەلەڭ تائام ئىكەنلىكىنى بايقايمىز.

سۈيۈقئاش — بۇغداي، تېرىق، قوناق، چۈجگۈن قاتارلىقلارنىڭ ئۇنىدا خېمىر يۇغۇرۇپ، ئېھتىياجغا قاراپ ھەرخىل كېسىلگەن ياكى ئۈزۈلگەن چۆپلەرنى توغرىغان كۆكتات، گۆش ۋە باشقا خۇرۇچلار بىلەن بىللە سۇدا پىشۇرۇش ئارقىلىق ئېتىلىدىغان سۈيۈك - سەلەڭ تائاملارنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، ئۇ ئۆز ئىچىدىن يەنە نۇرغۇن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن، ئۈگرە — گۆش ياكى سۆڭەك شورپىسىدا چۆپى ناھا - يىتى ئىنچىكە كېسىپ ئېتىلگەن سۈيۈقئاشقا قارىتىپ ئېيتىلغان. ئۇنىڭ «خام قىيما ئۈگرە» مۇ دەيدى - لمىشى گۆش قىيما قىلىنىپ، پىياز قىيىمىسى ۋە دورا - دەرمان بىلەن مىجىپ ئارىلاشتۇرۇلغاندىن كې - يىن، قازانغا سېلىپ شورپىدا 20 - 30 مىنۇت قاينىتىلىپلا چۆپ سېلىپ ئېتىلىدىغانلىقىغا قارىتىل - گان؛ قورۇما ئۈگرە بولسا، گۆش، چامغۇر ياكى بەرەڭگە، كاۋا قاتارلىق كۆكتاتلار بىلەن قورۇلۇپ ئېتىل - گەن ئۈگرىگە قارىتىلغان؛ قۇشقاچ تىلى سۈيۈقئاش بولسا، بۇنىڭ خېمىرى ئادەتتىكىدەك يۇغۇرۇلۇپ، چۆپى كېسىلگەندە قۇشقاچ تىلى ياكى سوقا تۆت بۇرجەك كەلگەچكە شۇ نام بىلەن ئاتالغان. بۇنداق كېسىپ ئېتىلگەن ئاش يەنە خۇرۇچلىرىغا قاراپ خام قىيما قىلىپ ياكى قورۇپ ئىككى خىل ئۇسۇلدا ئېتىلىدۇ. سۈيۈقئاش — قەدىمكى تارىم، تەكلىماكان، قۇمۇل - تۇرپان ۋادىلىرىدا ياشاپ كەلگەن ئەجدادلار يې - غى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇغداي، تېرىق، چۈجگۈن قاتارلىق ئۇنلۇق زىرائەتلەرنى تېرىپ ئۆستۈرگەن زامانلاردىن تارتىپ ئىستېمال قىلىپ كەلگەن ھەمدە بۇغداي، تېرىق، چۈجگۈنلەرنىڭ ئۈند - ىدىن خېمىر يۇغۇرۇپ تەييارلىنىدىغان ئەڭ قەدىمكى غىزا - تائاملىرىمىزنىڭ بىرى. ئۇ، چۆپىنىڭ شەك - لى ۋە ئېتىلىش ئۇسۇلىغا قاراپ ئۈگرە، خام قىيما، قورۇما ئۈگرە، كەسمە ئۈگرە، قۇشقاچ تىلى كەسمە، ئۈزۈپ تاشلاپ سۈيۈقئاش، پوستلاق ئاش، ھاردۇق ئېشى، غىزايى داۋا ئاش دېگەندەك نەچچە خىلغا ئايرى - لىدۇ.

سۈيۈقئاش — قەدىمكى تارىملىقلار، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەتمەك نان، چۆپ، ئۇماچ قاتارلىقلارغا ئوخ -

شاش ئەڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى تائاملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار ۋە تارىخىي ما- تېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا سۈيۈقئاشنىڭ ئۈگرە، قۇشقاچ تىلى كەسمە، كەسمە قاتارلىق تۈرلىرى ئومۇملاشقانلىقى مەلۇم. مەسىلەن، «دىۋان» نىڭ 107 - بېتىدە «اخر» دەپ خاتىرىلىنىپ، «ئۈگرە سۈيۈقئاشنىڭ بىر تۈرى، ئۇ چۆپتىن سۇلۇق، لەززەتلىكرەك بولىدۇ» دەپ ئىزاھلانسا، «سارماچۇق» سۆزى «قۇشقاچ تىلى ئاش» دەپ ئىزاھلىنىش بىلەن بىرگە، مىلا- دىيەدىن ئىلگىرىكى 4 - ئەسىردىكى ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەن دەۋر - دىلا سارماچۇقنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى خاتىرىلەنگەن.

2. «سارماچۇق» (قۇشقاچ تىلى ئاش) قا دائىر ئارخېئولوگىيەلىك ماددىي ئىسپاتلار

قەدىمكى «سارماچۇق» نىڭ ماددىي ئاساسى بولغان بۇغداي، تېرىق، ئارپا قاتارلىق ئۇنلۇق زىرائەتلەر - نى تېرىپ ئۆستۈرۈش، بۇنى يارغۇنچاق ۋە تۈگمەنلەردە تارتىپ ئۇنغا ئايلاندۇرۇش، ئۇندىن خېمىر يۇغۇ- رۇپ، چۆپ (سارماچۇق - قۇشقاچ تىلى چۆپ) كېسىپ، سۈيۈق - سەلەڭ ئاش ئېتىپ ئىچىش ۋە نان يې- قىپ يېيىش، تارىم - تەكلىماكان ئاھالىلىرى ھاياتىدا يېڭى تاش قورال دەۋرىدىلا مەيدانغا كەلگەن. ئار- خېئولوگىلارمۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ: «شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، تەخمىنەن مىلادىيەدىن 8000 - 2000 يىللار بۇرۇنقى چاغلار ئەتراپىدىكى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە ياكى بۇنىڭدىن 6 - 7 مىڭ يىللار بۇرۇن شىنجاڭدا ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭغا ئەگىشىپلا تاش يارغۇنچاقلارمۇ مەيدانغا كەلگەن»^① دەپ يەكۈنلىگەن.

دىيارىمىز ئارخېئولوگىيەسىدە سۈيۈق - سەلەڭ ئاش بولغان سارماچۇق ۋە نان - توقاچلارمۇ بايقال- دى. مەسىلەن، 1991 - يىلى قومۇلدىكى قارا دۆۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 151 - نومۇرلۇق قەبرىد- دىن 3000 - 3200 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە خاس تېرىق توقىچى قېزىۋېلىندى، 1996 - يىلى چەرچەند- كى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقى 1 - نومۇر قەبرىستانلىقىدىن 3000 - 2500 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە خاس ئالتە دانە تېرىق توقىچى قېزىۋېلىندى، 1995 - يىلى خوتەندىكى نىيە خارابىسىدىن تېرىق توقىچى قېزىۋېلىندى، 1995 - يىلى لوپنور ناھىيەسىدىكى يىڭپەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن 3000 يىللار ئالدى - كەينىگە خاس نان - توقاچلار ۋە شۇ جايدىكى 8 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قاتلىمىلار قېزىۋې- لىندى. بۇلاردىن باشقا يەنە تۇرپاندىكى ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تۈكۈچە (چەككۈچ) بېسىلغان قاتلىما، نان، پوشكال، بەنشە، گۈل بېسىلغان نەچچە يۈز دانە پېچىنە - پىرەنكىلەر تېپىلغان (يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان نان - توقاچ، پىرەنكىلەرنىڭ رەڭدار فوتو سۈرىتى، ئى. يۈسۈپ بىلەن ئە. قاسىملار يازغان «غەربىي يۇرت يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ مۇقاۋىسىغا ۋە ئىچىگە بېرىل- گەن).

سارماچۇق يەنى قۇشقاچ تىلى ئاش - خېمىرىنى نېپىز يېيىپ، ئۇنى نوقۇت چوڭلۇقىدا كېسىپ، توغرىغان كۆكتات، گۆش ۋە ھەرخىل خۇرۇچلار بىلەن بىللە سۇدا پىشۇرۇش ئارقىلىق ئېتىلىدىغان سۇ- يۇق - سەلەڭ ئاشتىن ئىبارەت. ئاسان سىڭىدىغان، ھاردۇق چىقىرىدىغان، ئىسسىق باسىدىغان ۋە كې- سەلگە شىپا بولىدىغان بۇ غىزا ئەجدادلىرىمىز تاكى بۇغداي، تېرىق تېرىپ، ئۇن تارتىپ، خېمىر يۇغۇرۇپ سۈيۈق - سەلەڭ ئاش ئېتىپ ئىچىدىغان دەۋرگە قەدەم قويغان تۆت مىڭ يىللار ھەتتا ئۇنىڭدىن ئىلگىر- كى دەۋرلەردىن باشلاپ تاكى ھازىرغىچە ئىزچىل رەۋىشتە ئەنئەنىۋى ئائىلە كەچلىك غىزاسى بولۇپ كەل- گەنلىكى روشەن تارىخىي پاكىت. مەسىلەن، 1999 - يىلى 10 - ئايدا ئارخېئولوگىلار لوپنور ناھىيەسىد- ىكى يىڭپەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قازغاندا، ئەر - ئايال بىرلىكتە دەپنە قىلىنغان M8 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ئۈچ دانە يۇمىلاق ياغاچ تاۋاق تېپىلغان. جەسەتنىڭ باش تەرىپىگە قويۇلغان بۇ تاۋاقنىڭ بىر-

سىگە قويىنىڭ بېشى ۋە گۆشلىرى ئېلىنغان بولۇپ، ئۈستىگە تۆت قات كەلگەن قاتلىما نان قويۇلغان؛ يەنە بىر تاۋاققا جىگدە ۋە قىيمىلىق تاماق (پۆرە) قويۇلغان. ئۇنىڭ خېمىرى نېپىز يېپىلغان، بىراق ئۈچ مىڭ يىللاردىن بۇيان يەر ئاستىدا تۇرغاچقا، يېپىلغان خېمىر خۇددى كەسكەن چۆپتەك ئۇششاق پارچىلىنىپ كەتكەن. ئەمما قىيمىلىق تاماق ئاستىدا ئەسلىدە سۇيۇقئاش چۆپىنىڭ بار - يوقلۇقى تېخى ئايرىپ چىقىلمىغان.

1996- يىلى، ئارخېئولوگىيە خادىملىرى چەرچەن ناھىيەسىدىكى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا قېزىش ئېلىپ بارغاندا، 1 -، 2 - ۋە 72 - نومۇرلۇق قەبرىلەردىن نان - توقاچ، گۆش، قۇرۇق ئۈزۈم، نېپىز يېپىلغان خېمىردا قىلىنغان تائام (سۇيۇقئاش چۆپلىرى) قاتارلىقلار تېپىلغان. يەنە قومۇلدىكى قارا دۆۋە قەبرىستانلىقى، چەرچەندىكى زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقى، لوپنىكى سامپۇل قەبرىستانلىقى، نىيە خارابىسىدىكى 95 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىق، تۇرپاندىكى ئاستانە قەبرىستانلىقى قاتارلىق 3000 - 2000 يىللىق تارىخىمىزغا شاھىت بولغۇچى قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىن ئۇندىن ۋە يېپىلغان خېمىردىن قىلىنغان ئاش چۆپىدەك يېمەكلىكلەر تېپىلغان.

1992- يىلى، پىچان ناھىيەسىنىڭ سۇ بېشى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى 11 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ساپال ھېجرغا ئۇسۇپ قويۇلغان قۇرۇپ كەتكەن سۇيۇقئاش چۆپى (تېرىق ئۇنىدا يۇغۇرۇلغان) قېزىۋېلىنغان.^② بۇنىڭ دەۋرى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1000 - 300 يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

1968- يىلى، تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىكى 104 - نومۇرلۇق قەبرىدىن تېپىلغان بىر ياغاچ ئاياق ئىچىدىن قۇرۇپ كەتكەن ئۆگىرە ئاش قالدۇقى بايقالغان.^③ تاماق قالدۇقىدىن قارىغاندا، ئۆگىرنىڭ چۆپى سەل قېلىن بولۇپ، قىسقا كېسىلگەن، ئىشلەتكەن ئۇنى ناھايىتى يۇمشاق تارتىلغان. بۇ قەبرىستانلىقتىكى بەزى قەبرىلەردىن يەنە سۇيۇق - سەلەك تائام (ئۆگىرە، قۇشقاچ تىلى ئېشى ۋە باشقا سۇيۇقئاش) قالدۇقلىرى بار ساپال ۋە ياغاچ قاچىلارمۇ تېپىلغان. بۇ ئەلۋەتتە نەچچە ئەسىر ھەتتا نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىكى ئەجدادلىرىمىز ئۆلگۈچىنىڭ روھىغا ئاتا قىلغان ئۇسۇپ قويغان سارماچۇق، يەنى ئۆگىرە قاتارلىق سۇيۇقئاشلارنىڭ قالدۇقلىرى ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدىغان نەق ماددىي ئىسپاتلار.

ئەمدى سۇيۇقئاشنىڭ ماددىي ئاساسى ھەم خام ئەشىياسى بولغان بۇغداي، تېرىقلارغا كەلسەك، لاتاپەتلىك ئانمىز كىروران گۈزىلى ياتقان 3800 - 4000 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە خاس ئۆردەكلىك قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ھەمدە 2002 - يىلى قېزىپ تەكشۈرۈلگەن 4000 يىلدىنمۇ ئىلگىرى دەۋرلەرگە خاس قۇم دەريا قەبرىستانلىقىدىن بۇغداي ۋە تېرىقلار قېزىۋېلىنغان. يەنە خوتەن، كۇچا، بۈگۈر، تۇرپان، قومۇللاردىكى ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىگە خاس قەدىمكى قەبرىلەردىمۇ بۇغداي، تېرىقلار قېزىۋېلىنغان. دېمەك، مۇشۇ دەۋرلەردىن تارتىپلا ئەجدادلىرىمىز بۇغداي ۋە تېرىق تېرىپ، ئۇنىڭ ئۇنىدىن سۇيۇقئاش ئېتىپ ئىستېمال قىلىشقا ئادەتلەنگەن.

«شىنجاڭ قانۇنچىلىق گېزىتى» نىڭ خەنزۇچە 2012 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى سانىنىڭ 16 - بېتىگە يېزىلغان «2400 يىل ئىلگىرىكى سۇيۇقئاش» (2400年前的面条) دېگەن ماقالىدە، قەدىمكى تائامىمىز سۇيۇقئاشنىڭ بايقىلىش جەريانى ئەتراپلىق بايان قىلىنغان ھەمدە ئۇنى پىچاندا ياشاپ كەلگەن يەرلىك خەلقنىڭ دائىملىق ئىستېمال قىلىدىغان لەڭمىنى (拉条子) ئىدى، دەپ قارىغان.

1992- يىلى 3 - ئايدا، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تۇرپان ۋىلايىتى پىچان ناھىيەسى تۇيۇق يېزىسى سۇ بېشى كەنتىدىكى سۇ بېشى قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قازغاندا، بۇ جايدا بىرىنچى نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 11 - نومۇرلۇق قەبرىدىن ساپال ھېجرغا ئۇسۇپ قويۇلغان قۇرۇپ كەتكەن سۇيۇقئاش چۆپىنى بايقىغان. سۇيۇقئاش تېرىق ئۇنىدا قىلىنغان بولۇپ، چۆپلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5.8 سانتىمېتىر

ئەتراپىدا كېلىدۇ. بۇ شۇ چاغدا ئارخېئولوگلارنى ھەيران قالدۇرغان. 2011 - يىلى ئەتىيازدا، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى پەن - تېخنىكا تارىخى ۋە پەن - تېخنىكا ئارخېئولوگىيەسى تەتقىقات ئىنستىتۇتىدىكى جاك خۇيىمىن بىلەن ياكى لىمىن ئەپەندىلەر يېتەكلىگەن ئاس-پىرانت گۇڭ يېۋىن يازغان «شىنجاڭ سۇ بېشى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان سۇيۇقئاشنىڭ ياسىلىش ھۈنەر - سەنئىتى ئۈستىدە تەھلىل» ناملىق ماقالىسى ئامېرىكىدا چىقىدىغان «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنىپ، ئارخېئولوگلارنى ھەيران قالدۇردى. ئىنسانىيەت يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيەت تارىخىدىكى بۇ زور بايقىلىش 2011 - يىللىق دۇنيا ئارخېئولوگىيەسىدىكى ئون چوڭ ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشنىڭ بىرى بولۇپ باھالاندى.

1992 - يىلىدىكى سۇ بېشى قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قېزىش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ تەتقىقاتچىسى لو ئىنگونىڭ قېزىش دوكلاتىغا ئاساسلانغاندا، سۇيۇقئاش بايقالغان بۇ قەدىمكى قەبرىگە 40 ياشلار ئەتراپىدىكى بىر ئەر بىلەن بىر ئايال دەپنە قىلىنغان، ھەمدە پەنە بۇيۇملىرىدىن ساپال قاچا، ياغاچ، تۆمۈر، تاشتىن ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ھەرخىل يېمەكلىكلەر بىلەن ئۆسۈملۈك ئۇرۇقلىرى تېپىلغان. قەبرىدە ياتقان ئەر - ئايال 2400 يىللار ئىلگىرى مۇشۇ جايدا ياشىغان يەرلىك كىشىلەر بولۇپ، ئۇلارغا قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن چاپان - ئىشتان كىيىدۈرۈلگەن، باشلىرىغا ئۇچلۇق تۇماق كىيىدۈرۈلگەن. بۇ قەبرىگە قويۇلغان ساپال قاچىلارغا تېرىق، پىشلاق قاتارلىق يېمەكلىكلەر قويۇلغان. ئارخېئولوگلار قەبرىگە ئىچىنى تازىلاۋاتقاندا، تەتقىقاتچى لو ئىنگو ئەپەندى ئويلىمىغان يەردىن ساپال تاۋاققا 2400 يىللار ئىلگىرى ئۇسۇپ قويۇلغان سۇيۇقئاشنى بايقىغان، ئارخېئولوگلار بۇنىڭدىن ھەيران قېلىشقان. قۇرۇپ كەتكەن سۇيۇقئاشنىڭ چۆپلىرى سۇنۇپ قىسقىراپ كەتكەن. كېيىن تېخنىكىلىق تەكشۈرگەندە سۇيۇقئاش چۆپىنىڭ تېرىق ۋە بۇغداي ئۈندى يۇغۇرۇلغانلىقى ۋە پىچاقتا تەكشى قىلىپ كېسىلگەنلىكى مەلۇم بولغان. ئارخېئولوگ لو ئىنگو بۇ سۇيۇقئاش «قەدىمكى سۇ بېشىدا ياشىغان كىشىلەرنىڭ دائىملىق ئىستېمال قىلىدىغان لەڭمىنى ئىدى»، دەپ قارىغان.^④

2008 - يىلى، كورىيەدىكى بىر تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى تۇرپاندىن تېپىلغان 2400 يىللار ئىلگەرىكى دەۋرلەرگە خاس سۇيۇقئاشتىن خەۋەر تېپىپ، بۇنىڭغا ئالاھىدە قىزىققان ھەم شىنجاڭغا مەخسۇس ئوپېراتور ئەۋەتىپ بۇ قەدىمكى «لەڭمەن» نى فىلىمگە ئالغان. كورىيەلىكلەر ئۇنى «لەڭمەن» دەپ ئاتىغان، شۇنىڭ بىلەن ئارخېئولوگلارمۇ ئۇنى لەڭمەن (拉条子) دەپ ئاتاشقان.

تەتقىقاتچى لو ئىنگو بۇ قەدىمكى «لەڭمەن» ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازغان: «لەڭمەن (سۇيۇقئاش) نىڭ بايقىلىشى، 2400 - 2500 يىللار ئىلگىرى سۇ بېشى ئەتراپىدا ياشىغان يەرلىك خەلقنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە، سۇيۇقئاشنىڭ بۇ جايدىن بايقىلىشى، 2400 يىللار ئىلگىرى بۇ جايدا ياشىغان يەرلىك خەلقنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە. سۇيۇقئاشنىڭ بۇ جايدىن بايقىلىشى، 2400 يىللار ئىلگىرى بۇ جايدا ياشىغان يەرلىك كىشىلەرنىڭ شۇ چاغدىلا ئۇنلۇق زىرائەتلەرنى تېرىپ، تېرىق، بۇغداي ئۈندىدىن سۇيۇقئاش ئېتىپ ئىستېمال قىلىش تېخنىكىسىنى ئاللىقاچان ئىگىلەپ بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. سۇيۇقئاش بايقالغان بۇ قەبرىدىن يەنە بىر قاچىغا قويۇپ قويۇلغان نان بايقالدى. بۇمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ نان مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە».

ھازىرغىچە دىيارىمىزدا يۈرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش - تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، تارىم - تەكلىماكان، قومۇل - تۇرپان ۋادىلىرىدا ياشاپ كەلگەن ئەجدادلار يېڭى تاش قو-

رالار دەۋرىدىن تارتىپ، ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، تېرىق، ئارپا، قوناق، چۈجگۈن قاتارلىقلارنى، مايلىق دان زىرائەتلىرىدىن قىچا، زىغىر، كۈنجۈت قاتارلىقلارنى ۋە ھەرخىل پۇرچاق تۈرلىرىنى ئۆزلىرىدىن نىڭ ئاساسلىق ئوزۇقى قىلغان. بۇ ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ بىر رىنچى قول ماددىي ماتېرىياللىرى سۈپىتىدە دىيارىمىزدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائىي فورماتسىيەسىنى ئەكس ئەتكۈزۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

مەلۇمكى، يېمەك - ئىچمەك ئادىتى مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئەكس ئەتىدۇ. مىللەتلەرنىڭ يېمەكلىكلىرى ئۇلارنىڭ ياشاش مۇھىتى، ئىقتىسادىي فورماتسىيەسى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، ئىقتىدارى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇللىرىنىڭ پەرقلىق بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. كىشىلەرنىڭ ئۆز ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئوزۇقلۇق تەييارلىشى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ بىر تەرەققىيات باسقۇچى بولۇپ، بۇ باسقۇچقا كەلگەندە ئىنسانلاردا مەدەنىي ئوزۇقلىنىش ئادىتى بارلىققا كەلگەن. بولۇپمۇ ئوتتىن پايدىلىنىش مەدەنىي ئوزۇقلىنىش ئادىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈشتىكى مۇھىم ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يېمەكلىكىنى ئۇلارنىڭ ياشاش مۇھىتى، ئىشلەپچىقىرىش قابىلىيىتى ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشى بەلگىلەيدۇ. دېمەك، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىلەر بىلەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىلەرنىڭ ياكى تاغلىق رايوندا ياشىغانلار بىلەن تۈزلەڭلىك رايوندا ياشىغانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلى ئوخشىمىغاچقا، ئاساسى ۋە قوشۇمچە يېمەكلىك قۇرۇلۇشى مۇستەقىم بولۇپ، بىرىگە ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەر كۈندىلىك تۇرمۇشىدا گۆش، ياغ ۋە سۈت، قايماق، قۇرت قاتارلىقلارنى ئاساسلىق تائاملار قاتارىدا ئىستېمال قىلىپ، دانلىق زىرائەت، كۆكتات، مېۋە - چېۋە قاتارلىقلارنى قوشۇمچە يېمەكلىك قاتارىدا ئىستېمال قىلىدۇ. ئەمما دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەر دانلىق زىرائەت، كۆكتات، مېۋە - چېۋە قاتارلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئاساسلىق ئوزۇقلۇق قاتارىدا ئىستېمال قىلىپ، گۆش، سۈت قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى قوشۇمچە يېمەكلىك قاتارىدا ئىستېمال قىلىدۇ.

دىيارىمىزنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ بايقىلىشىدىن مەلۇمكى، تارىم - تەكلىماكان، تۇرپان - قومۇل ۋادىلىرىدا تىرىكچىلىك قىلغان قەدىمكى ئەجدادلار ئوۋچىلىق ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان دەۋرلەردە گۆش قاتارلىقلارنى ئاساسلىق تائاملار قاتارىدا ئىستېمال قىلىپ، دانلىق زىرائەتلەر، مېۋە - چېۋىلەرنى ئىستېمال قىلىشنى قوشۇمچە ئورۇنغا قويغان. دېھقانچىلىق بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان دەۋرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ مىلادىيەدىن 1000 - 1500 يىللار ئىلگىرىكى دېھقانچىلىق تەرەققىي قىلغان دەۋردىن باشلاپ، تەدرىجىي ھالدا دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنىدىغان جايلاردىكى ئاھالىلەر ئاشلىق، كۆكتات بىلەن تەييارلىنىدىغان تائاملارنى، بولۇپمۇ ئۇنلۇق يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلىشنى ئاساسلىق ئورۇنغا قويۇشقا باشلىغان.

ئۇن يېمەكلىكلىرىنىڭ ئىستېمال قىلىنىشى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ياشىغان مۇھىتى، ئىگىلىك شەكلى ۋە تەرەققىياتىنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكىگە باغلىق. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا بولغان ئېھتىياجى ئېشىپ، ئاشلىقتىن تەييارلىنىدىغان تائاملارنىڭ تۈرى كۆپەيگەن ھەمدە ئۆز زامانىسىدىلا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە خاس يېمەك - ئىچمەك قۇرۇلمىسى تەدرىجىي شەكىللەنگەن. ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك قېزىشلاردا، دىيارىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى خارابىلىك ۋە قەدىمكى

قەبرىستانلىقلاردىن بايقالغان يۇقىرىقىدەك ھەرخىل يېمەكلىكلەر بۇنى ئىسپاتلايدۇ.
3. سارماچۇققا ئالاقىدار تارىخىي خاتىرىلەر

ئۇيغۇر خەلقى نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ئەجدادتىن - ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئەنئەنىۋىي ئۇنلۇق تائاملار ئىچىدە، بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىي ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئىزاھلىغان سارماچۇق، يەنى قوشقاچ تىلى ۋە ئۈگرە قاتارلىق سۇيۇقئاشلار ئەجدادلار كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتۇش بەلەن بىلەن، مىلادىيەنىڭ ئالدى - كەينىدىن باشلاپ يىپەك يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدا غەمۇ تارقالغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر سۇيۇقئاشلىرى خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردىمۇ تىلغا ئېلىنىشقا باشلىغان. مەسىلەن، «كېيىنكى خەننامە. بەش بۈيۈم تەپسىراتى» دا: «پادىشاھ جانابلىرى خەن لىڭدى خۇ (غۇز - ئۇيغۇر) كىيىمى، خۇ ئۆيى، خۇ كارىۋىتى، خۇ غۇڭقىسى، خۇ نېيى، خۇ ئۇسسۇل - مۇزىكىسى ۋە خۇ غىزا - تائاملىرىغا ھېرىسمەن ئىدى. پايتەختتە ئاقسۆڭەك - بايلار بەس - بەستە خۇلاردىن دوراپ تەقلىد قىلىشاتتى» دەپ يېزىلغان. تارىختا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى كىشىلەر قويۇق ساقال - بۇرۇتلۇق، ئورا كۆز، قاڭشارلىق غەربىي يۇرتلۇقلارنى، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ «خۇلار» (胡人) دەپ ئاتىغان.

ئامېرىكىلىق تارىخشۇناس لاۋ فېر: «خۇ خېتى بىلەن ئاتالغان خەلقلەر خەن سۇلالىسىنىڭ ئادىتى بو - يىچە تۈركىي قەبىلىلەرنى كۆرسىتەتتى»⁵ دەپ يازىدۇ. دېمەك، خەن لىڭدى پادىشاھ ھېرىسمەن بولغان «خۇ غىزا - تائاملىرى» ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈگرە ئېشى بار ئىدى.

لىڭ خۇ يازغان «خەن، تاڭ دەۋرىنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى تارىخى» دېگەن كىتابتىكى با - يانلارغا قارىغاندا، دىيارىمىزنىڭ نان، توقاچ، قاتلىما، سۇيۇقئېشى، تاتلىق ئۇماچ، ھالۋا، ئۇزۇن چۆپ (ئۈگرىنى دېمەكچى) قاتارلىق ئۇندىن تەييارلىنىدىغان غىزا - تائاملىرى خەن دەۋرىدىن باشلاپ يىپەك يولى بويلاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ كىرگەن. بۇ ئۇيغۇر غىزا - تائاملىرى دەسلەپتە خان - پادى - شاھلار، ئوردا ئەمەلدارلىرى، پۇلدار - باي ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ بەس - بەستە كۆز - كۆز قىلىپ يېيىشىدىغان ئادىتىگە ئايلانغان بولسا، كېيىنچە پايتەخت جامائەتچىلىكى، ئاندىن پۇقرالارمۇ ئىستېمال قىلىدىغان ئادەتكە ئايلانغانلىقى مەلۇم.

مەشھۇر تارىخشۇناس گۇ باۋ ئەپەندى غەربىي يۇرتتا ياشىغان خەلقلەرنىڭ جۇڭگو يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە قوشقان تارىخىي تۆھپىلىرى ھەققىدە توختىلىپ كېلىپ: «بۇغداينى ئۇن تارتىش ۋە ئۇندىن غىزا - تائام تەييارلاش ئۇسۇلى چىن - خەن سۇلالىلىرى زامانىدىن كېيىن غەربىي يۇرتتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئىچكى جايلارغا تارقالغان. ئىچكىرىدە شۇ دەۋردىكى بايلار سۆك ۋە گۆشنى ئىستېمال قىل - سا، كەمبەغەل، نامراتلار پاتاقنى ئىستېمال قىلغان. سۆك ئاق ئاشلىق ھېسابلىنغان. پاتاق ھاراقنىڭ چى - رىندىسى يەنى ئاشلىقنىڭ سۈزۈندىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، قارا ئاشلىق ھېسابلىنغان. بۇغداي ئېشى بولسا ياۋايى دېھقاننىڭ غىزاسى، دەپ قارالغان. تاڭ سۇلالىسىدە ئۆتكەن يەن شىگو «بۇغداي ئېشى، پۇرچاق ئۇ - مېچى ياۋايى دېھقاننىڭ غىزاسىدۇر، دەپ ئىزاھ بەرگەن»⁶، دەپ يازىدۇ. دېمەك، خەن، تاڭ دەۋرلىرىدە دى - يارىمىزدىن ئوتتۇرا دىيارغا تارقالغان سۇيۇقئاشلار ئۇيغۇر تىلىدىكى سارماچۇق ياكى ئۈگرە دېگەن ئەس - لىي نامى بىلەن تارقالغان بولسىمۇ، ئەمما لويياڭ، چاڭئەنلەردىكى يەرلىك كىشىلەر ئۇنى «بۇغداي ئېشى» (麦饭) دېگەن نام بىلەن ئاتاشقا ئادەتلەنگەنلىكى مەلۇم.

خەن (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 206 - يىلىدىن مىلادىيە 230 - يىلىغىچە)، ۋېي (مىلادىيە 230 - 265 - يىللار) دەۋرلىرىدىن باشلاپ «غۇز تائاملىرى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان ئۇيغۇر تائاملىرى (جۈم - لىدىن سارماچۇق ۋە ئۈگرە قاتارلىقلار) ئوتتۇرا دىيار ئاھالىلىرى ئارىسىغا تارقىلىپ، يەرلىك كىشىلەر -

نىڭ ياقتۇرۇپ ئىستېمال قىلىشىغا ئېرىشىپ كەلگەن. غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدىب شۇ جىي «غۇز تائاملىرى ھەققىدە قاپىيەلىك پروزا» دېگەن ئەسىرىدە سارماچۇق، يەنى ئۈگرە ئاشنى قال-تىمس گۈزەل مىسرالار بىلەن مەدھىيەلىگەن بولسا، «تەيپىڭ شىڭگو يىللىرىدا خان يارلىقى بىلەن تۈزۈل-گەن كىتابلار قامۇسى» دا خەن دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆتكەن جاۋچىنىڭ شىمالىي دېڭىز تەرەپلەردە خۇ (ئۇيغۇر) تائاملىرى سودىسى بىلەن بېيىپ كەتكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان. شەرقىن جىن سۇلالىسىدە ئۆت-كەن داڭلىق خەتتات ۋاڭ يې ياش چېغىدا ئۇيغۇر تائاملىرىنى يەپ باققانلىقىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر قاتلىمى-سى، توقچى، ھالۋىسى ۋە بۇغداي ئېشى (سارماچۇق ۋە ئۈگرە) قاتارلىقلارنىڭ ناھايىتى تەملىك، مەززى-لىك بولىدىغانلىقىنى ئەسكە ئېلىپ ئۆتكەن.

«تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابتا بايان قىلىنىشىچە، تاڭ دەۋ-رىدىكى پايتەخت چاڭئەندە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار مىڭ تۈتۈندىن ئاشقان بولۇپ، بىرقانچە كوچىلاردا ئۇيغۇر مەھەللىلىرى شەكىللەنگەن^⑦. بۇ ئۇيغۇر مەھەللىلىرى ناھايىتى ئاۋات، كېچە - كۈندۈز قاينام - تاشقىن كەيپىياتتا بولۇپ، يېمەك - ئىچمەك سودىسى بەك قىزىپ كەتكەن. ئۇيغۇر مەھەللىلىرىدە پو-لو (毕罗)، چۆپ، بۇغداي ئېشى (سارماچۇق ۋە ئۈگرە)، نان - توقاچ، قاتلىما، شورپا ساتىدىغان داڭلىق ئاشپۇزۇلار، كاۋاپخانلار، لوپنور ھارقى، تۇرپان ۋە كۈچاننىڭ ئۈزۈم ھارقى دۈكانلىرى، مەيخانلار، بەزمىخانلار، مال سارايللىرى، مېھمانخانلار ۋە دەرەخلەر بولغان. بۇ ئۇيغۇر مەھەللىلىرىدە ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسسۇللىرى ۋە تىياتىرلىرى قويۇلۇپ تۇرغان.^⑧

«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 232 - جىلدىغا قارىغاندا، تىيەنباۋ يىللىرى (713 — 756) دىن كېيىن پايتەخت چاڭئەنگە كەلگەن ساقاللىق ئۇيغۇرلار تۆت مىڭدىن ئاشقان بولۇپ، شەھەر كوچىلىرىنى ئۇيغۇر پۇرقى قاپلىغانىكەن. يېمەك - ئىچمەك جەھەتتە يەنىلا غەربىي يۇرتتىن يى-پەك يولى بويلاپ لويياڭ، چاڭئەنلەرگە ئۈزۈلمەي كىرىپ تۇرغان ئۇيغۇر تائاملىرى بازار تېپىپ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن. بولۇپمۇ «بۇغداي ئېشى» (麦饭) دەپ ئاتالغان سارماچۇق ۋە ئۈگرە ئاشلار سۆك ۋە شوۋىنگۈرۈچكە ئادەتلەنگەن خەلقلەر ئۈچۈن بىرخىل يېڭىلىق تۈيۈلۈپ، ئۈگرە ئاشلارنىڭ باھاسى ئۆرلىگەن، ئاشپۇزۇل غوجايىنلىرى ھەسسەلەپ پايدىغا ئېرىشكەنلىكى مەلۇم.

ئۇيغۇر تائاملىرى تاڭ سۇلالىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئۈچ يۈز يىلغا (907 — 618) يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ۋېي - جىن، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر ۋە سۈي سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاساسىدا پايتەخت چاڭئەن، لويياڭ قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە داۋاملىق داڭق چىقىرىپ راۋاجلانغان ھەمدە تاڭ دەۋرى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە مۇھىم تارىخىي تۆھپىلەرنى قوشقاندى. ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمىكىگە بولغان قى-زىقىش تەيزۇڭ، گاۋزۇڭ، شۈەنزۇڭ پادىشاھتىن تاكى بەزى ۋاڭ، گۇاڭلارغىچە، ئايماق - مەھكىمىلەر ئە-مەلدارلىرىدىن تاكى جەندە - كۈلالىق گاداي - پۇقرالارغىچە ئومۇمىي ئاھالە ئىچىدە بىر ئىجتىمائىي مە-دەنىي ھاۋاغا ئايلانغان.

سۇڭ سۇلالىسى (960 — 1279) دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلار بىلەن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ سودىسىنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەكلىرى يەنە بىر زامان مودىغا ئايلانغان. بولۇپمۇ نان - تو-قاچ، قاتلىما، بۇغداي ئېشى (سارماچۇق ۋە ھەرخىل ئۈگرىلەر) قاتارلىق ئۇنلۇق غىزا - تائاملار ناھايىتى بازار تاپقان. مىڭ يۈەنلاۋنىڭ «شەرقىي ئاستانىدا ساقلانغان خاتىرىلەر» دېگەن كىتابىدا شىمالىي سۇڭ خانلىقىنىڭ مەركىزى كەيفېڭنىڭ ئاۋات مەنزىرىسىنى تەسۋىرلىگەندە، كەيفېڭ شەھىرىدىكى ئۇيغۇر ئاش-پۇزۇللىرىدا نان - توقاچلار، چۆپلەر، ھېسىپ - كاۋاپلار ۋە خېمىرى نېپىز يېيىلىدىغان ئۈگرە ئاشلار-نىڭ بازىرى ئىتتىك ئىكەنلىكى، كىشىلەر بەس - بەستە ئېلىپ يېيىشىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان.

يۈەن سۇلالىسى (1279 — 1368) دەۋرىگە كەلگەندە، تۇرپان ۋە بېشبالىق (ھازىرقى جىمىسار ئەتراپى) تىن يۈز مىڭدەك ئۇيغۇرنىڭ ئىچكىرىگە كۆچۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر غىزا - تاۋاملىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئىچكىرىگە تارقالغان، ھەتتا موڭغۇللار ئوردىسىنىڭ ئاشپەزلىرى، مۇئەللىملىرى، تېۋىپلىرى ئۇيغۇردىن بولغاچقا، ئۇيغۇر تاۋاملىرى يەنىلا كەڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىغا ئېرىشكەن. بولۇپمۇ يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدا تاۋام تەييارلاش ئۈستازى بولغان ھەم «تاۋام تەييارلاش دەستۇرى» ناملىق يېمەك - ئىچمەك ھەققىدە مەخسۇس كىتاب يازغان مەشھۇر ئۇيغۇر تاۋامشۇناسى قوسقۇي سارماچۇق ۋە ئۈگرە قاتارلىق ئېسىل ئۇيغۇر تاۋاملىرىنى ئىچكىرىدە ئومۇملاشتۇرۇشتا كاتتا رول ئوينىغان.^④

ئاخىرىدا شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، جۇڭگو يېمەك - ئىچمەك تارىخىغا دائىر خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، دىيارىمىزدىن ئوتتۇرا دىيارغا تارقىلىپ يەرلىك كىشىلەر تەرىپىدىن «بۇغداي ئېشى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان سارماچۇق، ئۈگرە ئاشلار دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئوتتۇرا دىياردىكى يەرلىك خەلقلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىگە ماسلاشتۇرۇلغان، خام ماتېرىياللىرى، خۇرۇچلىرى، تەييارلاش ئۇسۇلى جەھەتتە ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەن ھەمدە پۈتۈنلەي شۇ يەرلىك كىشىلەرنىڭ تەم - خۇرۇچ ئادىتىگە ماسلىشىپ كەتكەن.

4. سارماچۇقنىڭ دىيارىمىزدىكى تەرەققىياتى

يۇقىرىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك ماددىي ئىسپاتلار بىلەن تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئاساسلىق غىزاسى بولۇپ كەلگەن سارماچۇق ئىنتايىن ئۇزاق تارىخقا ئىگە. بۇ ئەنئەنىۋى غىزا ئۇيغۇرلارنىڭ جۇغراپىيەلىك ئىقلىمى، ياشاش شارائىتى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، ئىجتىمائىي ئەمگىكى، كۈندىلىك تۇرمۇشى، يېمەك - ئىچمەك ئادىتى، روھىيىتى، دۇنيا قارىشى ھەتتا قەدىمكى ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ ئېتىنىك رىجە - قائىدىلىرىگىچە چەم - بەرچاس باغلانغان.

مەلۇمكى، يېمەك - ئىچمەك ئىنسانلارنىڭ ھايات كەچۈرۈشىدىكى ئەڭ مۇھىم ئامىل بولۇپ، مىللىي مەدەنىيەت تۇرمۇشىنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەردە ئۆزلىرى ياشىغان جۇغراپىيەلىك مۇھىتى، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى، تۇرمۇش شارائىتى، دىن ئېتىقادى شۇنداقلا ئەنئەنىۋى كۆز قاراشلار جەھەتتە ئوخشىمىغان پەرقلەر مەۋجۇت بولغاچقا، ئۇلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئەھۋالىدىمۇ ئوخشىمايدىغان پەرقلەر كېلىپ چىققان. ئەجدادلىرىمىز دىيارىمىزنىڭ شارائىتىغا خاس يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى ياراتقان ھەمدە بۇ مەدەنىيەت ئۇزاق تارىختىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىش بىلەن بىللە باشقا مىللەتلەرگىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن.

ئۇيغۇر خەلقى يېمەك - ئىچمەك، غىزا - تاۋام جەھەتتە ئىزچىل روشەن خاسلىقنى ساقلاپ كەلگەن. مەسىلەن، ئۇيغۇر غىزا - تاۋاملىرى ئىچىدە ئۈچ، تۆت مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە سارماچۇق - ئۈگرىلەر - نى مىسال ئالساق، سارماچۇق - ئۈگرىلەر گەرچە گۆش، پۇلۇلاردەك مېھمان ھۆرمىتىگە ئالدىنقى قاتاردا تۇرمۇشىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ھاردۇق چىقىرىدىغان، ئىسسىق باسىدىغان، ئىشتىھانى ئاچىدىغان، مىزاج تەڭشەيدىغان، ھەتتا مەھمۇد كاشغەرىي ئېيتقاندا، بەزى ئاغرىق - كېسەللەرگە شىپا بولىدىغان نۇرغۇن خاسىيەت - خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن قەدىمدىن ھازىرغىچە سورۇنلاردا تەرىپلىنىدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. سارماچۇق - ئۈگرە ئاشلارنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەرىپى، ئۇ ئۇن، تۇز، ياغ، گۆش، ھەرخىل كۆكتات ۋە دورا - دەرەكلەر بىلەن تەييارلىنىدىغان بولغاچقا، شۇ ئائىلە ئەزالىرى ياكى سورۇن ئەھلى - ھەمداستىخانلارنىڭ ئىشتىھاسى، مىزاجى، ئاچچىق - چۈچۈكلۈكى، بەزى كۆكتاتلارنى ياققۇرماستىلىقى، تۇز، تەمى قاتارلىقلارنى ئىستېمال قىلغۇچىنىڭ تەلپىگە لايىق تەم - خۇرۇچلار بىلەن تەييارلاشقا قولايلىق.

قىدا ئىپادىلىنىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، جىسمانىي ئەمگەكلەردە ھېرىپ - چارچىغانلار، سەپەردىن ھېرىپ قايىتىپ كەلگەنلەر، ئىشتىھاسى تۈتۈلغانلار، مىزاجى يوقلار، ئىسسىق باسمىغانلار، ئاشقازنى ئېغىر تا- ماقلارنى كۆتۈرەلمەيدىغانلار ۋە بەزى كېسەلمەنلەر تەشنا بولۇپ ئىستېمال قىلىدىغان بىر قاتار ئالاھىدە- لىكلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان ۋە ئارزۇلار ئىستېمال قىلىدىغان دائىملىق غىزا بولۇپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە دائىر تارىخىي ۋەسىقىلەرگە ئاساسلانغاندا، سارماچۇق - ئۈگرە ئاشلار يەنە كېسەل داۋالاشتىكى داۋايى غىزا (ئالدى بىلەن داۋالاش رولىنى ئوينىپ، ئۈنۈمدىن كېيىن ئوزۇقلۇق رو- لىنى ئوينىيدىغان داۋالىق غىزا) سۈپىتىدىمۇ خىزمەت قىلدۇرۇلغان. مەسىلەن، سارماچۇق - ئۈگرىلەر- نىڭ خۇرۇچلىرى بولغان ئۇن، گۆش، تۇز، پىياز، سامساق، پالەك، پەمىدۇر، كەرەپشە، يۇمغاقسۇت، پىند- نە، كۆك - قىزىل مۇچ قاتارلىقلارنىڭ تەبىئىتى، خۇسۇسىيىتى، داۋالاش رولى، پايدا - زىيىنى، ئىستې- مال قىلىش قېتىم سانى، مىقدارى، تەسىرى قاتارلىق جەھەتلەردىن تېۋىپ ئاتاساغۇنلار شۇ كېسەل كى- شىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن مۇۋاپىق ئىستېمال قىلىش تەرتىپلىرىنى بېكىتكەن. سارماچۇق - ئۈگرىلەرنىڭ خۇرۇچلىرىنى كېسەلگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ تەڭشەش ۋە پەرھىز بۇيرۇش ئارقىلىق، كېسەل- لىكنى شىپا تاپتۇرغان ۋە خۇرۇچلارنى بۇيرۇش ئارقىلىق ئومۇمىي بەدەن ۋە ئەزالارنىڭ قۇۋۋىتىنى ئا- شۇرغان. سارماچۇق - ئۈگرىلەردىكى خۇرۇچلار بەدەن ئەزالىرىنىڭ نورمال خىزمىتىنىڭ ئەسلىگە كېلىد- شىگە ياردەم بېرىپ، كېسەلنىڭ تېزىرىك ساقىيىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. كېسەل كىشىنىڭ كۈچ - قۇۋ- ۋىتىنى ئۇزاق مۇددەت ساقلاپ قېلىش ۋە ھەرخىل تەبىئىي قۇۋۋەتلەرنىڭ رولىنى ياخشى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، سارماچۇق - ئۈگرىنىڭ خۇرۇچلىرىنى تەڭشەپ، كېسەلگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ، بۇ ئەنئەنىۋى غىزا- نىڭ تېبابەتچىلىك - داۋالاشتىكى رولىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان. بۇنداق سارماچۇق - ئۈگرىلەر بىلەن كېسەل داۋالاش ئادەتلىرى تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى بوستانلىق ۋادىلاردا ياشاپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر دېھقانلار تۇرمۇشىدا بىرخىل ئەنئەنە سۈپىتىدە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقى ھەممىمىزگە ئا- يان.

ئۇلۇغ تىلشۇناس بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز دەۋرىدە ئەجدادلىرىمىز ياقىتۇرۇپ ئىستېمال قىلغان سارماچۇق، يەنى قۇشقاچ تىلى ئاش - ئۈگرە ئاش ۋە قىيما ئۈگرىنى تىلغا ئېلىپ ئىزاھلىغان بولسا، ئا- رىدىن مىڭ يىللار ئۆتكەن بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئۈزۈكسىز ئالغا ئىلگىرىلىشى، ئىش- لەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى، كىشىلىرىمىزنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسى ۋە ساپاسىنىڭ ئۈزۈكسىز ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، غىزا - تائام تۈرلىرىمۇ مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە موللاشتى. ئۈچ - تۆت مىڭ يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇر غىزا - تائامى تەركىبىدە «سۈيۈقئاش» دېگەن ئومۇ- مىي نام ئاستىدا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن سارماچۇق - ئۈگرىلەر ئەمەلىيەتتە تەييارلىنىش ئۇسۇلى، خۇ- رۇچلىرى، تۇز - تەمى قاتارلىقلارنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ نۇرغۇن تۈرلەرگە شاخلاپ باردى. ئۇ چۆپ- نىڭ شەكلى، خۇرۇچى ۋە ئېتىلىش ئۇسۇلىغا قاراپ ئۈگرە، خام قىيما، قورۇما ئۈگرە، كەسمە ئۈگرە، قۇشقاچ تىلى، ئۈزۈپ - تاشلاپ سۈيۈقئاش، پوستلاق ئاش، ماش ئۈگرە، كۇچا سۈيۈقئاش، خۇيمەن ئاش، كەسمە چۆپ ئاش، قەشقەر ئۈگرىسى، پۇرچاق ئۈگرىسى... دېگەندەك ئون نەچچە خىلغا قاراپ تەرەققىي قىلدى. ھازىر شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك ئىستېمالدىكى سۈيۈق - سەلەڭ غىزالارنىڭ تۈرىلا 35 - 40 خىلدىن ئېشىپ كەتتى.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە قوشقان تارىخىي تۆھپىسىنى ھەرگىز تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى كۈندىمۇ غا-

يەت زور يېمەك - ئىچمەك سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەنلىكى خەلقئارالىق ئايان. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007 - يىلى 10 - ئايدا نەشر قىلغان «ئۇيغۇر تائاملىرى» (توختى باقى يازغان) ناملىق كىتابتا 371 خىل تاماق تۈرى ۋە ئۇنىڭ تەييارلىنىش ئۇسۇلى، خۇرۇچى قاتارلىقلار خېلى مۇپەسسىل تو-نۇشتۇرۇلغان. مەسىلەن، گۈرۈچ تائاملارنىڭ تۈرى 30 خىل، قىيمىلىق تائاملارنىڭ تۈرى 36 خىل، كا-ۋاپلارنىڭ تۈرى 34 خىل، ناننىڭ تۈرى 22 خىل، لەڭمەنىڭ تۈرى 8 خىل، ھور نانلارنىڭ (يۇتازىلار) نىڭ تۈرى ئالتە خىل، سۈيۈك - سەلەڭ تائاملارنىڭ تۈرى 35 خىل، چۆپلەرنىڭ تۈرى بەش خىل، قورۇ-مىلارنىڭ تۈرى 67 خىل، دۈملەمە تائاملارنىڭ تۈرى 21 خىل، ئۈيۈتمىلارنىڭ تۈرى 16 خىل، شورپىلار-نىڭ تۈرى سەككىز خىل، ھالۋىلارنىڭ تۈرى تۆت خىل، خام سەيلەرنىڭ تۈرى 29 خىل، پېچىنە - پىرە-نىكلەرنىڭ تۈرى 30 خىل، تۇخۇم پۆشكىلى، قۇيماق، كونا شورپىدا پىشۇرۇلغان ئۆردەك قاتارلىقلارنىڭ تۈرى 20 خىلدىن ئاشىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىكى خەلقئارالىق سودا ئالماشتۇرۇشنىڭ گۈللىنىشى، يىلىغا مىليونلاپ مەملىكەت ئىچى - سىرتىدىكى ساياھەتچىلەرنىڭ دىيارىمىزدا سەيلە - ساياھەتتە بولۇشى، بولۇپمۇ ئۆرپ - ئادەت ساياھەتچىلىكىنىڭ ئۇيغۇر ئائىلىلىرىگىچە كېڭىيىشى ئۇيغۇر تائاملىرىنى خەلقئاراغا تونۇتتى. ئۇيغۇر تائاملىرىنى ئىستېمال قىلىدىغان ئادەم كۆپ، تائام تۈرى جىق، تەملىك، يۇقىرى سۈپەتلىك، تەم - پۇرد-قى ئۆزگىچە بولۇپ، مەملىكەت ئىچى - سىرتىدىكى نەچچە مىليون سەيلە - ساياھەتچىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلدى. ماھارىتى كامالەتكە يەتكەن ئۇيغۇر ئاشپەزلەر تائام پىشۇرۇش مەدەنىيىتىنى تارقاقچىلار سۈپىد-تىدە جۇڭگو يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە ئۆز ھەسسسىنى قوشۇپلا قالماي، بەلكى بۈگۈنكى سوتسىد-يالىستىك مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا ئۆز ماھارىتىنى كۆرسەتمەكتە^①. ھازىر مەملىكەت ئىچىدىكى مىڭلىغان شەھەر - بازارلاردا ۋە توكيو، لوندون، موسكۋا، نيۇيورك، پارىژ، ئاموستىردام، يېڭى دېھلى قاتارلىق يۈز-لەرچە خەلقئارالىق مەشھۇر شەھەرلەردىمۇ ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ داڭقى چىقىپ، ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىچە غىزا - تائاملىرى پۈتۈن دۇنياغا تونۇلۇۋاتىدۇ. بولۇپمۇ ئۇيغۇر كاۋپىنىڭ مەزىلىك ھىدى پۈ-تۈن جۇڭگونىڭ ھەممە ئوتتۇرا - كىچىك شەھەرلىرىدە گۈپۈلدەپ دىماققا ئۇرۇلۇپ تۇرىدۇ. خەۋەرلەرگە قارىغاندا، نيۇيورك كوچىلىرىدىمۇ خېلى بۇرۇنلا ئۇيغۇر كاۋاپلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىغان^②.

ئىشنىمىزكى، كەلگۈسى خەلقئارا سودا ئالماشتۇرۇشنىڭ گۈللىنىشى، يېڭى يىپەك يولىنىڭ ئېچىد-لىشى، سەيلە - ساياھەتنىڭ ئاۋاتلىشىغا ئەگىشىپ تەملىك، مەزىلىك، يۇقىرى سۈپەتلىك، پۇرىقى ئۆزگىچە ئۇيغۇر غىزا - تائاملىرى دۇنيا بازارلىرىنى قاپلىغۇسى.

ئىزاھاتلار:

- ①③ ئىسراپىل يۈسۈپ، ئەنۋەر قاسىم: «غەربىي يۇرت يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى تارىخى»، ئۇيغۇرچە، مىل-لەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى 6 - ئاي نەشرى، 146 - بەت ۋە 300 - بەت.
- ② شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتى ئورنى: «پىچان سۇ بېشى قەبرىستانلىقلىرىدىن 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن دوكلات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 1993 - يىلى، خەنزۇچە 4 - سان.
- ④ ئابلىز مۇھەممەد سايرامىي: «2400 يىللار ئىلگىرىكى سۈيۈقئاش»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 2012 - يىللىق 4 - سان، 47، -، 48 - بەتلەر.
- ⑤ لاۋفېر (ئامېرىكا): «جۇڭگو - ئىران توغرىسىدا»، 1964 - يىلى 1 - ئاي، شاڭخۇ باسمىخانىسى، خەنزۇچە نەشرى.
- ⑥ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئۇيغۇرچە، 1985 - يىللىق 3 - سان 50 - بەت.
- ⑦⑧ ئابلىز مۇھەممەد سايرامىي: «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە پايتەخت چاڭئەندە شەكىللەنگەن ئۇيغۇر مەھەللىد-ى

لمىرى» (شىنجاڭ گېزىتى) نىڭ 1992 - يىلى 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى سانىدا، «ئۇيغۇرلارنىڭ تالڭ سۇلالىسى پاي-
تەختى چاڭئەندىكى سودا - تىجارىتى» (شىنجاڭ يېزا - بازار پۇل مۇئامىلىسى»، 1998 - يىللىق 1 - ، 3 - ، 4 -
سانلىرىدا) ۋە «ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى» (ئاسىيا كىنىدىكى گېزىتى» نىڭ 1994 - يىلى 12 -
ئاينىڭ 22 - كۈنىدىكى سانىدا) قاتارلىق ماقالىلىرىگە قاراڭ.

⑨ ئابلىز مۇھەممەد سايرامىي: «مەشھۇر ئوزۇقلۇقشۇناس قوسقۇي ۋە ئۇنىڭ شىپالىق ئاھاملار دەستۇرى، ھەققىدە -
دە»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2012 - يىللىق 6 - سان، 82 - ، 97 - بەتلەر؛ ئابلىز مۇھەممەد سايرامىي: «يۈەن سۇلالىسىدە -
دە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدىبلىرى»، 185 - ، 189 - بەتلەر، 1991 - يىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1 - نەشرى.

⑩ ماشىگرېن: «ئۇيغۇرلارنىڭ تاماق پىشۇرۇش مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «غەربىي شىمال مىل -
لەتلەر تەتقىقاتى»، 1996 - يىللىق 2 - سان، خەنزۇچە.

⑪ فەن يىڭلى، جۇلاڭ: «شەھەر مۇشەھەر ھايت - ھۈيت قىلىشىۋاتقان قوي گۆشى كاۋاپچىلىرى»، «خەلق گېزىدە -
تى» نىڭ 1990 - يىلى 11 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىكى سانى.

(ئاپتور جۇڭگو سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىدا)

ئىسرائىل مۇتىلا

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ئوۋچىلىققا دائىر بايانلار

ئوۋچىلىق تۈركىي قوۋملارنىڭ ياشاش ۋە كۈندىلىك پائالىيەت ئېلىپ بېرىش جەريانىدىكى مۇھىم پائالىيەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ خىل پائالىيەت ئارقىلىق ھەرقايسى قەبىلە - قوۋملار ئۆز تۇرمۇشىدىكى يېمەك - ئىچمەك مەسىلىسىنى ھەل قىلىپلا قالماستىن، يەنە مۇئەييەن ئىقتىسادىي قىممەت ياردەم، ماددىي تۇرمۇشنىڭ يۈكسىلىشى ئۈچۈنمۇ تىرىشقان. ئۇنىڭدىن باشقا ئوۋچىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەنىۋى پائالىيەتلەر ئارقىلىقمۇ ئۆزلىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنىڭ يەنىمۇ موللىشىشىنى، نەزەر دائىرىسىنىڭ تېخىمۇ كېڭىيىشىنى، ئۆزئارا ئېلىم - بېرىم، بېرىش - كېلىش ئىشلىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئوۋچىلىق يەنە ئۆز يولىدا شۇ دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ ماھارەت سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈپ، ئەرلەرنىڭ ئۈستۈن مەركەز، قورقماس، ئەقىللىك، چېچەن كىشىلەردىن بولۇشى ئۈچۈن ئۇلارنى ماھارەت سورۇنى بىلەن تەمىن ئەتكەن. شۇ دەۋردىكى ئوۋچىلىق ھەققىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «دىۋان» دېيىلىدۇ) نۇرغۇن مەلۇماتلار بېرىلگەن بولۇپ، بۇ بايانلار مەلۇم نۇقتىدىن شۇ دەۋردىكى ئىقتىسادىي ئەھۋاللارنى بىلىشىمىز، شۇ دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشى ھەققىدە ئازراق بولسىمۇ چۈشەنچىلەرگە كېلىشىمىز ئۈچۈن مەلۇم پايدىلىنىش رولىنى ئۆتەيدۇ.

«دىۋان»دا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، شۇ دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنى، شۇنداقلا ئوۋ قىلىش جەريانىنى، خان، بەگلەرنىڭ ئوۋ قىلىشىنى ئەكس ئەتكۈزۈپ بېرىدىغان شېئىرىي بايانلار بېرىلگەن. بۇ شېئىرلاردىكى نەپىس تىلدا ئەكس ئەتكەن جەڭگىۋار، خەتەرلىك ئوۋچىلىق جەريانى، كۆڭۈللۈك جامائەت تۇرمۇشى، گۈزەل تەبىئەت تەسۋىرلىرى قويۇق ئەپسانىلەر بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن ئوۋغا دائىر ئۇلۇغلاش ئادەتلىرى، ئۇرۇش مەيدانىنى ئەسلىتىدىغان رىقابەتلەردىن شۇ دەۋردىكى بىر قەسىم ئۆرپ - ئادەتلەر ھەققىدە مەلۇماتلارغا ئېرىشەلەيمىز. بۇ بايانلارنى توپلاپ تۈرگە ئايرىپ كۆرگەندە، شۇنداقلا شۇ دەۋردىكى ئوۋچىلىق ھەققىدە بىر پۈتۈن تەسۋىرگە ئېرىشەلەيمىز. بۇ بىر پۈتۈن تەسۋىرنى تەشكىل قىلغان بايانلار تۆۋەندە ئۆز تۈرلىرى بويىچە شۇ دەۋردىكى ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنى بايان قىلىدۇ.

ئوۋچىلىق - كېلىپ چىقىش جەھەتتە، تولىمۇ قەدىمىي پائالىيەت بولۇپ، ئوۋ سۆزىمۇ مەلۇم بىر خىل پائالىيەتنى ئەكس ئەتكۈزىدىغان ھەرىكەتنى تەسۋىرلەش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. «ئوۋ» سۆزىنىڭ

كۆپلۈك شەكلى بولغان، شۇنداقلا بىر قېتىملىق ئوۋ پائالىيىتىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان «ئوۋلىدى» سۆزى ھەققىدە «دىۋان» دا بېرىلگەن چۈشەنچىگە قارىغاندا، بۇ سۆز بىر قېتىملىق كولىپكتىپ ھەرىكەتنى ئەكس ئەتكۈزگەن. دىۋاندىكى «ئوۋلىدى» ئولاشتى. بەگ ئاۋ ئاۋلادى — بەگ ئوۋ ئوۋلىدى. ئاڭگار كىشى ئاۋلادى — ئاڭگار كىشى ئولاشتى» (1-توم، 377 - بەت). «ئاۋدى. ئولاشتى، توپلاندى. ئاڭگار كىشى ئاۋدى — ئاڭگار كىشى ئولاشتى» (1 - توم، 234 - بەت) دېگەن مەلۇماتقا قارىغاندا، ئوۋ سۆزى ئولاشماق، قورشىماق مەنىلىرىگە ئىگە بولۇپ، قەدىمىي دەۋردە كىشىلەر ھايۋانلارنى قورشاش، چۆرىدەپ ئولشىش ئارقىلىق ئولجا ئېلىشقان. شۇنىڭ بىلەن ئولاشماق مەنىسىدىكى «ئاۋ» سۆزى بارا - بارا مۇشۇ خىل پائالىيەتنى بىلدۈرىدىغان نامغا ئايلانغان. بۇ خىل ئولشىش، قورشاش پائالىيەتلىرى جەريانىدا ياۋايى ھايۋانلار ئا. ساسلىق نشان بولغان. «ئاۋلادى، ئوۋلاندى. كېيىك ئوۋلاندى» (1 - توم، 388 - بەت)، بۇ بىر جۈملە با. يان قارىماققا كېيىكنى ئوۋلىغانلىقىدەك ھەرىكەتنى ئىپادىلىگەندەك قىلىش، لېكىن قەدىمىي تۈرك تە. لىمىدىكى مەنىسى بولسا «ياۋايى ھايۋانلارنى قورشىماق» دېگەندىن ئىبارەت. «دىۋان» دىكى مەلۇماتلارغا قارى. غاندا، كېيىك سۆزىنىڭ ئەسلىي مەنىسى بارلىق ياۋايى ھايۋانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «كەيىك، كېيىك. ئەسلىدە ياۋايى بولغان ھەرقانداق نەرسە. بۇ سۆز گۆشنى يېيىشكە بولىدىغان كېيىك، ئېلىك، تاغ ئوچ. كىسى قاتارلىق ھايۋانلارغا ئىشلىتىلىدۇ» (3 - توم، 230 - بەت). دېمەك، «دىۋان» دىكى كېيىككە ئائىت بىر قىسىم سۆزلۈكلەر مەلۇم مەنىدە باشقا خىل ئوۋلىنىدىغان ھايۋانلارنىمۇ كۆرسىتىدىغان بولۇپ، «Tutuldi. تۈتۈلدى، كەيىك تۈتۈلدى» (2 - توم، 166 - بەت) دېيىلگىنىنى كېيىكتىن باشقا بارلىق يا. ۋايى ھايۋانلارغىمۇ تەدبىقلاشقا بولىدۇ. كېيىن بارا - بارا كېيىك سۆزى يالغۇز مەلۇم بىر خىل ياۋايى ھايۋاننىڭ خاس نامىغا، ئوۋ سۆزى بولسا بارلىق ياۋايى ھايۋانلارنى قورشاپ تۈتۈش پائالىيەتلىرىنىڭ ئور. تاق نامىغا ئايلانغان.

ئوۋنىڭ شەكىللىرى

«دىۋان» دىكى بايانلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئوۋچىلىق يالغۇز مەلۇم كىشىنىڭ مەلۇم قوراللار بىلەن مەلۇم خىل ھايۋان ياكى قۇشنى ئوۋلىشىنىلا كۆرسەتمەستىن، بەلكى كۆپ كىشىلەرنىڭ ئۆز - ئارا ھەمكارلىقى، ئوۋ ئۈچۈن تەييارلىغان تۈرلۈك ئوۋ سايمانلىرى ۋە ئوۋ ھايۋانلىرىنىڭ ياردىمى، ۋاقىت - شارائىت ۋە ئورۇنلارنىڭ ماس كېلىشى قاتارلىق تۈرلۈك شەرتلەرنى ھازىرلىغان شارائىتتا ئېلىپ بې. رىلىدىغان بىر خىل پائالىيەتنى كۆرسىتىدۇ. ئوۋغا قاتنىشىدىغان كىشىلەرنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاسا. سەن، ئوۋچىلىقنى يالغۇز كىشىلىك ئوۋچىلىق، كولىپكتىپ ئوۋچىلىق ۋە ھەمكارلىشىپ قىلىنىدىغان ئوۋچىلىق قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

كولىپكتىپ ئوۋچىلىق. ئوۋچىلىق ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تۇرمۇش كەچۈرۈش شەكىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ بارا - بارا چارۋىچىلىقنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئاساس سال. غان. ئوۋچىلىق ياشاش ئۈچۈن ئوزۇقلۇققا ئېرىشىش ۋە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ھۇجۇمىدىن قوغدىنىش ئا. ساسىدا بارلىققا كەلگەن بىر خىل پائالىيەتتۇر. ھالبۇكى، شۇ دەۋرلەردە بىر كىشىنىڭ ئۆزى يالغۇز يې. مەكلىككە ئېرىشىشى ۋە يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن قوغدىنىشى مۇمكىن ئەمەس بولۇپ، كىشىلەر بىخەتەرلىك ۋە ياشاشقا قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن شەكىللەندۈرگەن جامائەت توپى ئەڭ دەسلەپكى ئوۋچىلار تۈركۈمىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ھەمكارلىشىپ ئېلىپ بېرىلىدىغان ئوۋنىڭ ئۈنۈملۈك بولۇش نىسبىتىنىڭ يۇقىرىد. لىقى شۇ توپنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە تەرەققىياتىغا نىسبەتەن پايدىلىق روللارنى ئوينىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خىل ئوۋ شەكلى ئىنسانلار چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق تۇرمۇشى ۋە مەدەنىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىنمۇ،

ئۆزىنىڭ قىممىتىنى ۋە رولىنى يوقاتمىغان. «دىۋان»دا تىلغا ئېلىنغان تۈركىي قوۋملارنىڭ بىر قىسمى تىرىم مەدەنىيىتىدە ياشاۋاتقان بولسىمۇ، يەنە بىر قىسمى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدا ياشاپ كېتىپ- ۋاتقان بولۇپ، ھەر ئىككىلا توپتا ئوۋچىلىقنىڭ رولى يەنىلا مۇھىم دەپ قارالغان. شۇ سەۋەبتىن «دد- ۋان»دا ئەكس ئەتكەن كوللېكتىپ ئوۋچىلىق ھەققىدىكى بايانلار كۆپرەك تىلغا ئېلىنغان. مەسىلەن، «قاغرى بەرىپ قۇشلاتۇ، تايغان ئىزىپ تىشلەتۇ. تىلكۇ توڭۇز تاشلاتۇ، ئەردەم بىلە ئۆگىلەلىم. (ئوۋچىلىق- نى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: «قارچىغا بېرىپ قۇشلىتىپ، تايغان سېلىپ چىشلىتىپ، تۈلكە، تۇڭگۈزنى تاش بىلەن ئۇرۇپ، پەزىلەت بىلەن پەخىرلىنەيلى.») (2 - توم، 503 - بەت). يۇقىرىقى شېئىرىي باياندىكى ئوۋ مەيدانىنى ئەكس ئەتكۈزىدىغان باياندا، بىر توپ كىشىلەردىن باشقا يەنە تايغان، لاچىنلاردىن تەش- كىللەنگەن ئوۋ ئەترىتىنىڭ قانداق ماسلىشىش ۋە ئوۋ قىلىش ھەققىدىكى قاراشلىرى تىلغا ئېلىنىپ، كوللېكتىپ ئوۋنىڭ قانداقلىقى ھەققىدە يېتەرلىك مەلۇماتلارنى بەرگەن. «توسۇن مۇنۇپ سەكرەتسۇن، ئەسىزلىكىن ئامۇرتسۇن. ئېتقا كەيىك قايتارسۇن، تۇتمىش سانې ئۇمنالىم؛ توسۇن مىنىپ سەكرەتسۇن، ئاساۋلىقىنى تىنچىتسۇن، ئىتقا ئوۋنى قايتارتسۇن، تۇتۇلدى دەپ ئۇمۇنايلى (بىر يىگىت تەرىپلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ توسۇن تايغا مىنىپ ئۇنى سەكرەتسۇن، ئۇنىڭ ئاساۋلىقىنى بېسىپ ئۇنىڭ ئۈستىدە ئوۋ قىلسۇن؛ ئىتنى ئوۋنى بىز تەرەپكە قايتۇرۇشقا سالىسۇن، شۇ چاغدا بىز، ئوۋ قولغا كەلدى، دەپ ئۇ- نىڭ گۆشىنى يېيىشتىن ئۈمىدلىنەيلى.)» (3 - توم، 582 - بەت). بۇ بايانمۇ كوللېكتىپ ئوۋچىلىق مەيدانىدىكى ئوۋنى باشلاش ئالدىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئەكس ئەتكۈزىدىغان باياندۇر. كوللېكتىپ ئوۋ- نىڭ ئالاھىدىكى شۇكى، بۇنىڭغا قاتناشقان كىشىلەر بىر قەدەر كۆپ، قولغا كېلىدىغان غەنىمەتمۇ جىق بولىدۇ. ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى بولسا بۇ خىل ئوۋدا ئالدىن پىلان ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، تەجرىبە ۋە سالا- ھىيەتتە باشقىلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان بىر كىشىنىڭ قوماندانلىقى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ.

ھەمكارلىشىپ قىلىنىدىغان ئوۋچىلىق. «دىۋان»دىكى ئوۋچىلىق ھەققىدىكى بايانلاردىن، كىشىلەر ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ ئېلىپ بېرىلىدىغان ئوۋچىلىقنىڭ بارلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ. بۇ خىل ئوۋ شەك- لىدە، بىر قانچە ئادەم ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ ئوۋ ئوۋلاش ۋە ئۆزئارا ئوۋ قوراللىرى ۋە ئوۋ ھايۋانلىرىنى ئارىيەت ئېلىپ، ئوۋ ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئۆزئارا غەنىمەتلەرنى تەقسىم قىلىشىدۇ. كوللېكتىپ ئوۋچىلىققا قارىغاندا، بۇ خىل ئوۋچىلىققا قاتنىشىدىغانلارنىڭ سانى ئاز بولۇپ، بەلكىم ئېنىق كېلىد- شىمىنى تۈزۈپ تۇرۇپ، شۇ كېلىشىم بويىچە تەقسىم قىلىش ئاساسىي ئورۇندا بولسا كېرەك. بۇ توغرىسىد- دىكى ئۇچۇرلاردىن تۆۋەندىكى ئەھۋاللار ئايان بولىدۇ:

ئىككى ياكى ئۈچتىن ئارتۇق ئادەمنىڭ ھەمكارلىشىشى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان ئوۋچىلىق: بۇ خىل ئوۋغا قاتناشقانلار ئاساسەن قاپقان قۇرۇش، تۇزاق سېلىش ئارقىلىق ھايۋانلارنى ئوۋلىغان. مە- سىلەن: «ئىلتۇردى. ئول ماڭا كەيىك ئىلتۇردى — ئۇ ماڭا كېيىكىنى تۇزاققا ئىلىندۈرۈشنى بۇيرۇدى» (1 - توم، 298 - بەت) دېگەن مەلۇماتتىن بۇ خىل ئوۋغا قاتناشقان ئوۋچىلارنىڭ ئىككى كىشى ئىكەنلى- كى، ئۇلارنىڭ ئۆز- ئارا ھەمكارلىشىپ تۇزاق قۇرۇپ كېيىك ياكى ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلىغانلىقىنى بى- لەلەيمىز. يەنە بىر خىل بولسا باشقىلارنىڭ ئوۋ قوراللىرىنى ئىجارە ئېلىش شەكلى بويىچە ئېلىپ بېرىد- لىدىغان، بىر تەرەپ كۈچ چىقىرىپ، يەنە بىر تەرەپ قورال چىقىرىدىغان ئوۋچىلىق شەكلىدۇر. بۇ توغ- رىسىدا «دىۋان»دا، «تۇيغۇرمادى ئىتمىنى، تۇرغۇرغالسىر ئاتمىنى، سۈردى مانىڭ قۇتۇمنى، قاز، تاقى قوردايىمى. (ئوۋ قۇشى، ئىت ۋە ئېتىنى ئۆتنە ئالغان كىشى تەسۋىرلىنىپ مۇنداق دېيىلىدۇ: مېنىڭ ئى- تىمنى تويدۇرغۇدەك ئوۋ تاپالمىدى، ئېتىمنى جىق چاپتۇرۇپ ھاردۇرۇپ قويدى، غاز ۋە قودايلىرىمنى

ئۇچۇر ۋە ۋەتتى، ئاممىنى كەتكۈزدى» (2 - توم، 250 - بەت) دېگەن باياندىن مەلۇمكى، بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنىڭ نەرسىلىرىنى ئارىيەت ئېلىپ ئوۋغا قاتناشقان. بۇلار ئوتتۇرىسىدا ئوۋ غەنىمەتلىرى توغرىسىدا ئېنىق كېلىشىم بولغان. بۇنى يۇقىرىقى «ئاممىنى قاچۇردى، غاز، قودايلىرىمنى قاچۇرۇۋەتتى» دېگەن بايان دەلىللەيدۇ. يەنى ئارىيەت بېرىپ تۇرغان تەرەپ قولغا كەلمىگەن نەرسىنى مېنىڭ دەپ تىلغا ئالىدۇ. دېمەك، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا نېمە ئوۋلاش، قانداق تەقسىم قىلىش توغرىسىدا كېلىشىم بارلىقى ئېنىق.

يالغۇز قىلىنىدىغان ئوۋچىلىق. «دىۋان» دا يەنە ئوۋچىلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئېلىپ بارىدىغان ئوۋچىلىق. قى ھەققىدىمۇ بىر قىسىم بايانلار بار. بۇنداق ئوۋچىلار تەجرىبىدە پىشقان بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئوۋ قوراللىرى، ئوۋ ئىتى ۋە قۇشلىرى بار. بۇ خىل ئوۋچىلار كۆلپەكتىپ ۋە ھەمكارلىشىپ ئوۋچىلىق قىلىشتىن باشقا، يەنە ئۆز ئالدىغىمۇ ئوۋچىلىق قىلىپ، كۈندىلىك تۇرمۇشىنى قامدايدۇ ياكى باشقىلارنىڭ ھاۋالىسى بويىچە ئوۋ ئوۋلاپ قىممەت يارىتىدۇ. «دىۋان» دا بۇ توغرىسىدىكى «ئوۋلىدى، ئوۋ قىلدى. ئەر ئۆزىگە ئاۋلاندى — ئادەم ئۆزى ئۈچۈن ئوۋ قىلدى» (1 - توم، 392 - بەت) دېگەن باياندىن مۇنداق ئۈچ خىل ئەھۋالنى بىلىۋېلىش مۇمكىن. بىرىنچىدىن: بۇ مىسالدىكى «ئۆزى» دېگەن ئېنىقلىغۇچى شۇ دەۋردە يەنىلا كۆلپەكتىپ ئوۋچىلىقنىڭ ئاساس ئىكەنلىكى ھەققىدىكى پەرەزلەرنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. ئىككىنچىدىن، كۆلپەكتىپ ئوۋچىلىقتىن بىكار بولغاندا، ئاندىن ئۆزى ئۈچۈن ئوۋچىلىق قىلىدىغانلىقى، ئۆزى ئۈچۈن قىلىنغان ئوۋچىلىقنىڭ ۋاقت، شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئانچە ئۇچرىمايدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز. ئۈچىنچىدىن، شۇ دەۋردە ئوۋچىلار ئۆزلىرى يالغۇز ئوۋچىلىققا چىقىمۇ، بۇنىڭ پۈتۈنلەي ئۆزلىرى ئۈچۈن بولۇشى ناتايىنلىقى، بەزى ۋاقىتلاردا باشقىلارنىڭ ھاۋالىسى بويىچە ئوۋغا چىقىپ، ھاۋالە بويىچە ئوۋلىغان غەنىمەتنى ئىگىسىگە تاپشۇرۇپ، مەلۇم قىممەتتىكى نەرسە ياكى پۇلغا ئالماشتۇرىدىغانلىقىنى بىلگەنلىكى بولىدۇ. «دىۋان» دىكى «ئوۋلاتتى، ئول ماڭا ئىۋىق ئاۋلاتتى — ئۇ ماڭا تاغ ئۆچكىسى ئوۋلاتتى» (1 - توم، 350 - بەت) دېيىلگىنى، دەل باشقىلارنىڭ ھاۋالىسى بويىچە ئېلىپ بارغان، يالغۇز ھالدا قىلغان ئوۋچىلىقنى ئەكس ئەتكۈزىدىغان باياندۇر. ئەمما، يالغۇز ئېلىپ بېرىلغان ئوۋچىلىقنىڭ كۆپ قىسمى يەنىلا ئوۋچىلىقنىڭ ئۆزى ئۈچۈن بولۇپ، «تۈتۈلدى. ئەر كەيىك تۈتۈندى — ئادەم (يالغۇز ئۆزى) كەيىك تۈتۈۋالدى» (2 - توم، 202 - بەت) دېگىنى يالغۇز قىلىنىدىغان ئوۋچىلىقنى ئىپادىلەيدىغان باياندۇر.

«دىۋان» دا تىلغا ئېلىنغان ئوۋچىلىق ھەققىدىكى بايانلاردىن، بۇ پائالىيەتكە ئاددىي پۇقرالىقتىن كېلىپ چىققان ئوۋچىلارمۇ، شۇ دەۋردىكى بەگ - تۆرىلەرمۇ، ھەتتا خانلارنىڭمۇ ئىشتىراك قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئوۋچىلىق ھەققىدىكى بىر قىسىم مەلۇماتلار شۇ دەۋردىكى ئېنىق دەرىجە پەرقىنى ئەكس ئەتكۈزگەن. چۈنكى بۇ خىل كىشىلەرنىڭ ئوۋ قىلىش شەكلى، پائالىيەت مەيدانى، ئوۋ قىلىدىغان ۋاقىتلىرى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ئوۋ قىلىشتىكى مەقسەت - مۇددىئالىرىمۇ ئوخشىمايدۇ. ئادەتتە تىكى ئوۋچىلارغا نىسبەتەن، ئوۋچىلىق قىلىش بىر قېتىملىق ئوۋ غەنىمەتلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى قامداش پائالىيىتى ھېسابلىنىدۇ. يەنە بەزى ئوۋچىلىققا تايىنىپ جېنىنى بېقىشقا ھاجىتى يوق كىشىلەر، يەنى يۇقىرى قاتلامدىكى خان، بەگ، تۆرىلەرمۇ بۇ خىل پائالىيەتكە ئىشتىراك قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىچ پۇشۇقى، ھاردۇقىنى چىقىرىدىغان، شۇنداقلا كاماندازلىق، نەيزىۋازلىق ماھارىتىنى نامايان قىلىدىغان سورۇنغا ئايلاندۇرۇۋالغان. شۇ سەۋەب «دىۋان» دا تىلغا ئېلىنغان ئوۋچىلىق توغرىسىدىكى بايانلارنى قاتنىشىدىغان كىشىلەرنىڭ سالاھىيىتىگە قاراپ تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

خاننىڭ ئوۋچىلىق پائالىيىتى. «دىۋان» دا ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغان يەنە بىر خىل ئوۋچىلىق بار بو-

لۇپ، بۇ خىل ئوۋچىلىقنىڭ شەكلى كوللېكتىپ ئوۋچىلىق بىلەن مەلۇم ئوخشاشلىققا ئىگە. بىراق بۇ ئوۋچىلىق ئالدىن بېكىتىلگەن ۋاقىتتا، بېكىتىلگەن يەرلەردە ئېلىپ بېرىلىدۇ، مانا بۇ خانلار قاتنىشىدىغان ئوۋچىلىق پائالىيىتىدىن ئىبارەت. بۇ خىل ئوۋ قىلىشنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى خاننىڭ كۆڭلىنى ئېچىش، شۇنداقلا خاننىڭ كاماندازلىق ماھارىتىنى نامايان قىلىش بولۇپ، بۇ خىل ئوۋچىلىق ئوۋلانغان ھايۋانلارنىڭ قىممىتى بىلەن ئەمەس، بەلكى خان كۆڭلىنىڭ خۇش بولۇشى بىلەن، ھەتتا خاننىڭ مەقسىتىگە يەتكەن - يەتمىگەنلىكى بىلەن ئوتۇقلۇق بولغان - بولمىغانلىقى ئايرىلىدىغان بىر خىل ئوۋچىلىق پائالىيىتىدۇر. بۇ خىل پائالىيەت، يەنى خاننىڭ ئوۋغا قاتنىشىشى دائىم بولۇۋېرىدىغان ئىشلاردىن ئەمەس بولۇپ، ئوردا ئىچىدە مۇھىم پائالىيەتلەر بولغاندا، خان جەمەتىنىڭ قۇتلۇق كۈنلىرىدە، ھەتتا تاشقى ئەل - لەرنىڭ خان، خانزادە، دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىرى قەدەم تەشرىپ قىلغاندا ئۇيۇشتۇرۇلىدىغان سورۇندۇر. بۇنداق سورۇن توغرىسىدا «دىۋان»دا «سېغىر. خانلارنىڭ كۆپ ئادەملەر بىلەن قىلىدىغان بىر خىل ئوۋ - ۋى. بۇنىڭدا خاننىڭ ئادەملىرى ئورمانلارغا ۋە قىرلارغا تارقىلىپ، ياۋايى ھايۋانلارنى خان تۇرغان يەرگە قوغلاپ كېلىدۇ، خان ئالدىغا كەلگەن ھايۋانلارنى ھېچ ئاۋارە بولماستىن ئوۋلاۋېرىدۇ.» (1 - توم، 471 - بەت). بۇ مەلۇماتتا ئاساسلىق نامايان بولىدىغىنى خاننىڭ كاماندازلىق ماھارىتىدۇر. بۇ خىل ئوۋدا ئوۋلانغان بىر قىسىم ھايۋانلاردىن تەييارلانغان شۇ مەيداندا ئېلىپ بېرىلىدىغان زىياپەتمۇ بۇ خىل ئوۋ - چىلىقنىڭ ئالاھىدە تەرەپلىرىدىن بىرى ھېسابلانغان. «دىۋان»دا ئون ئىككى مۇچەلنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مۇناسىۋەتلىك بىر ئوۋ توغرىسىدا، خانلارنىڭ ئوۋى ھەققىدە بىر قىسىم مەلۇماتلارنى بەرگەن. «تۈرك خانلىرىدىن بىرسى ئۆزىدىن نەچچە يىل ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن بىر ئۇرۇشنى ئۆگەنمەكچى بولغان. بىر - راق ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن يىلنى ھېسابلاشتا خاتالاشقان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خاقان ئۆز خەلقى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ مۇنداق دېگەن: «بىز تارىخنى ئېنىقلاشتا قانداق خاتالاشساق، بىزنىڭ ئەۋلادلىرىمىزمۇ شۇنداق خاتالىشىدۇ. شۇڭا بىز ئون ئىككى ئاي ۋە ئاسماننىڭ ئون ئىككى بۇرجىغا ئاساسلىنىپ، ھەر يىلغا بىر ئات قويغىلى، بىزدىن كېيىن يىل ھېسابى شۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى بىلەن ھېسابلىنسۇن. بۇ ئا - رىمىزدا مەڭگۈ بىر يادىكارلىق بولۇپ قالسۇن، خەلق خاقاننىڭ پىكرىنى ماقۇللىغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، خاقان ئوۋغا چىققان ۋە ھەممە ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قاراپ قوغلاشنى بۇيرۇغان. بۇ ناھايىتى چوڭ بىر دەريا بولۇپ، خەلق بۇ ھايۋانلارنى ئوۋلاپ يۈرۈپ، شۇ دەرياغا قاراپ ھەيدىگەن. بىر مۇنچە ھاي - ۋانلار ئۆزلىرىنى سۇغا ئاتقان. ئۇلاردىن ئون ئىككى خىلى سۇدىن ئۈزۈپ ئۆتكەن. ئەنە شۇ ئون ئىككى ھايۋاننىڭ ئىسمى ئون ئىككى مۇچەلگە ئات قىلىپ قويۇلغان. سۇدىن ئەڭ ئاۋۋال چاشقان ئۆتكەن بول - غاچقا، يىل بېشى ئۇنىڭ نامى بىلەن چاشقان يىلى دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن سۇدىن ئۆتكەنلەر تۆۋەندىكى تەرتىپتە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى بىر مۇچەل ئۈچۈن ئىسىم بولۇپ قالغان. ئۇد (كالا) يىلى، بارس يىلى، تاۋۇشغان يىلى، ناك (تىمساھ) يىلى، يىلان يىلى، ئات يىلى، قوي يىلى، مايمۇن يىلى، توخۇ يىلى، ئىت يىلى، توڭگۇز يىلى...» (1 - توم، 449 - 450 - بەتلەر) بۇ مەلۇمات چوڭ بىر ئىشنىڭ خانلارنىڭ ئوۋى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىدەك ئەھۋالنى بايان قىلىپ بېرىدۇ. خانلارنىڭ ئالاھىدە ھەۋەسلىرى بويىچە مەخسۇس قۇشلارنى ئوۋلىغان پائالىيەتلىرىمۇ بولغان. بۇ خىل ئوۋچىلىقتا خانلار ئۆز - لىرى باققان ئوۋ ھايۋانلىرى ۋە قۇشلىرىنىڭ ماھارىتىدىن ھۆزۈرلىنىشىمۇ بىر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ھېسابلانغان. «دىۋان»دا بۇ توغرىسىدا «خان بۇيەرگ قۇشلاغاندى. خان بۇ يەرنى قۇش قۇشلايدى. خان جاي قىلدى» (2 - توم، 398 - بەت) دېيىلگەن ئاساسەن، خان ئۈچۈن ئوۋ قۇشلىرى، يەنى شۇڭ - قار، بۈركۈت، لاچىنلارنىڭ ماھارىتىدىن ھۆزۈرلىنىدىغان بىر سورۇننىڭ تۈزۈلگەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ.

بەگلەرنىڭ ئوۋچىلىق پائالىيىتى. «دىۋان»دىكى ئوۋچىلىققا دائىر بايانلار ئىچىدە بەگلەرنىڭ قىلىدىغان ئوۋچىلىققا دائىر بايانلارمۇ بار. خانلار قاتنىشىدىغان ئوۋچىلىق پائالىيىتى خاننىڭ ھەۋسىسى بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىشى، ماھارىتىنى نامايان قىلىشى، شۇنداقلا ئوۋ بىلەن زىياپەت ئالدىرىشىدىغان بىر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ئاساس قىلىناتتى، بەگلەرنىڭ ئوۋسىمۇ كۆپ ھاللاردا خانلارنىڭ ئوۋغا ئوخشاپ قالدىغان بولۇپ، ئەمما داغدۇغىسى ۋە قاتناشقان ئادەم سانى، شۇ ئادەملەرنىڭ سالاھىيىتى جەھەتتە خانلارنىڭ قىلىدىغان ئوۋدىن خېلى پەرقلىنىدىغان. «دىۋان»دا بەگلەر قىلىدىغان ئوۋنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى توغرىسىدا خانلار قىلىدىغان ئوۋغا ئوخشاش تەپسىلىي توختالمىغان. ئەمما، «يىگىتلەرگە ئىشلەتۈ، يېغاچ يىمىش ئىرغاتۇ. قۇلان كەيىك ئاۋلاتۇ، بايرام قېلىپ ئاۋنالېم. يەنى، سەيلە - تاماشانى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: يىگىتلەرنى ئىشقا سېلىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتقۇزۇپ، ياۋايى ھايۋانلارنى، قۇلان، كېيىكلەرنى ئوۋلىتىپ، بايرام قىلىپ كۆڭۈل ئاچايلى» (1 - توم، 348 - بەت) دەپ يىلگىنى بەلكىم بەگلەرنىڭمۇ قاتنىشىدىغان ئوۋچىلىقنىمۇ كۆرسەتسە كېرەك. چۈنكى بۇ باياندىن بىر مۆتىۋەر كىشىنىڭ ئوۋغا قاتنىشىش ئارزۇسى، شۇنداقلا، ئىش ئورۇنلاشتۇرۇش، بۇيرۇق بېرىش پۇرسىتى چىقىپ تۇرىدۇ. «دىۋان»دا يەنە بەگلەرنىڭ قاتنىشىدىغان ئوۋچىلىق ئەھۋالىنى بايان قىلىپ «ئەۋ ئوۋ. بەگ ئەۋگە چىقتى» (1 - توم، 110 - بەت). «ئاۋلادى. بەگ ئوۋ ئوۋلىدى» (1 - توم، 377 - بەت) دەيدۇ. بەگلەرنىڭ ئوۋ نىشانىنى كونكرېت قىلىپ، «قۇشلايدى. قۇش ئوۋلىدى. بەگ قۇش ئوۋلىدى» (3 - توم، 409 - بەت) دېگەن بايان بىلەن تەسۋىرلەيدۇ. بەلكىم بەگلەرنىڭ ئوۋ نىشانى يالغۇز قۇشلار بىلەنلا چەكلەنمەي، ياۋايى ھايۋانلار، ھەتتا يىرتقۇچ ھايۋانلارنىمۇ ئوۋلاش سورۇنلىرىغا ئىشتىراك قىلىشى مۇمكىن. يۇقىرى مەرتىۋىنىڭ سىمۋولى بولغان يىرتقۇچ قۇشلار ۋە ھايۋانلارنى، شۇنداقلا ئەتىۋارلىق بولغان، ئاۋرۇي - ئىناۋەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر قىسىم پەسىل قۇشلىرى ۋە ئاز تېپىلىدىغان قۇشلارنى ئوۋلاش، يېقىش ئەھۋاللىرى كۆپرەك بولغان بولسا كېرەك. يۇقىرىقى «بەگ قۇش ئوۋلىدى» دېگىنىمۇ دەل مۇشۇنىڭغا توغرا كەلگەن. بۇ قارىشىمىزنى «دىۋان»دىكى بەگلەرگە مۇناسىۋەتلىك بىر بايان تېخىمۇ دەلىللىپ بېرىدۇ. «قىل، قىل، قۇش - ئەتىيازدا كېلىدىغان، ئۆردەككە ئوخشايدىغان بىر خىل قۇش، بەگ - لەر ئەتىيازدا ئۇنى بىر - بىرىگە سوۋغا قىلىدۇ. ئۇنى «قىل قۇيرۇق» دەپمۇ ئاتايدۇ.» (1 - توم، 439 - بەت). بۇ باياندا بەگلەرنىڭ ئوۋ ئوۋلاش ئارقىلىق قولغا كەلگەن بىر خىل قۇشنى ئۆزئارا سوۋغا قىلىشىدىغانلىقى ئايدۇر. قارىغاندا، بۇ خىل قۇش بىر خىل ئەتىۋارلىق قۇش بولسا كېرەك. ئەمما نېمە سەۋەبىدىن بىر - بىرىگە ئوخشاشلا بىر خىل قۇشنى سوۋغا قىلىشىدىغانلىقى توغرىلىق ئېنىق چۈشەنچە يوق. لېكىن، «دىۋان»دا ئۆزئارا قىلىشىدىغان سوۋغىنىڭ بەدىلى قايتۇرۇلىدىغانلىقى كۆپ يەردە مىساللار بىلەن تىلغا ئېلىنغان. يۇقىرىقى بايانغا قارىغاندا، بۇ خىل سوۋغا قىلىنغان قۇش بەدىلىگە باشقا خىل قۇش ياكى باشقا بۇيۇم ئەمەس، يەنىلا شۇ خىل قۇش قايتۇرۇلىدىغاندەك قىلىدۇ.

مەخسۇس ئوۋچىلارنىڭ ئوۋلىرى. «دىۋان»دا تىلغا ئېلىنغان ئوۋچىلىق ھەققىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، نەسەب جەھەتتە ئاددىي پۇقرالاردىن كېلىپ چىققان، ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، بۇنى كەسىپ قىلغان بىر تۈركۈم كىشىلەرنىڭ بارلىقى مەلۇمدۇر. بۇ خىل ئوۋچىلارنىڭ كۆپرەك يايلاق، تاغلىق ۋە يېزا قىشلاقلاردا تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلىقى مەلۇم. ئەمما بۇ ئوۋچىلارنىڭ ئوۋ قىلىشتىكى مەقسىتىدە ھەمدە، مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشىدا مەلۇم پەرقلەر بار بولغان. مەسىلەن، بىر تۈركۈم قابىل ئوۋچىلار خان ياكى بەگنىڭ خاس ئوۋچىلىرىغا ئايلاندى، ئۆزلىرى ئوۋلىغان نەرسىدىن بىۋاسىتە پايدىلىنىش بىلەن ئەمەس، بەلكى خان ياكى بەگلەرنىڭ قىلغان ئىلتىپاتى بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلىقى مەلۇم. خاننىڭ ئوۋ ئوۋلىشى توغرىسىدىكى مەلۇماتلاردا تىلغا ئېلىنغان، خانغا ياۋايى ھايۋانلارنى قوغلاپ

ئالدىغا ئەكېلىپ بېرىدىغان كىشىلەر خاننىڭ خاس چەۋەندازلىرى ياكى خاننىڭ خاس ئوۋچىلىرى بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇنىڭدىن خاننىڭ ئوۋلىرىغا بىر قىسىم ئوۋچىلارنىڭ ئىشتىراك قىلىدىغىنىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. خاندىن باشقا، يەنە بەگلەرنىڭ يېنىدىمۇ بىر قىسىم ئوۋچىلار بولغان بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بەگلەرنىڭ بىر - بىرىگە قۇش سوۋغا قىلىدىغانلىقىدەك ئەھۋالى بۇنىڭ دەلىلى بولالايدۇ.

«دىۋان»دا يەنە ئۆز ئالدىغا ئوۋچىلىق قىلىدىغان تاغلىق ۋە قىشلاقتا ياشايدىغان ئوۋچىلار توغرىسىدا دىمۇ بايانلار بار. بۇ بايانلار ماقالىنىڭ بېشىدىكى ھەمكارلىشىپ ياكى يالغۇز ھالەتتە قىلىنىدىغان ئوۋچىلىقنى تونۇشتۇرغاندا تىلغا ئېلىنغان. بۇ ئوۋچىلار ئوۋلىغان ئەتىۋارلىق ھايۋاننى خان ياكى بەگلەرگە تارتۇق قىلىپ، ئىلتىپاتقا ئېرىشىپ ياكى ئوۋلىغان ماللىرىنىڭ گۆشى، تېرىلىرىنى سېتىپ ياكى تەڭ قىممەتتە تاۋارلارغا ئالماشتۇرۇپ بىر تەرەپ قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى قامداشنى ئاساس قىلغان. بۇلاردىن تاشقىرى، يەنە چارۋىچىلىق ياكى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، بەزىدە قوشۇمچە ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەرنىڭ بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ خىل كىشىلەر ئاددىي ئوۋچىلىق قوراللىرى، مەسىلەن، چوماق، قىسماق قاتارلىقلار بىلەن كىچىك ھايۋان ياكى قۇشلارنى ئوۋلاپ تۇرمۇشىنى قامدىغان ياكى ئۆزلىرى ياخشى كۆرىدىغان قۇشلارنى تۇتۇپ بېقىشقان.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

- مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى، ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشرى، 1 - توم.
- مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى، ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشرى، 2 - توم.
- مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى، ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشرى، 3 - توم.

ئابدۇخېلىل ئابدۇجېلىل

«24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2011 - يىلى جۇڭگونىڭ نادىر ئەسىرى — «24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» نىڭ ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرىنى نەشر قىلىپ تارقىتىپ، كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى. بۇ قېتىم نەشر قىلىنغان «24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» ئىچىدىكى «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە»، «كېيىنكى خەننامە»، «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى، جىننامە، سۇڭنامە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «ۋېينامە، شىمالىي چىنامە، جۇنامە، سۈينامە» قاتارلىق ئالتە كىتاب ئىلگىرى نەشر قىلىنغان شۇ ناملىق كىتاب ئاساسىدا نەشر قىلىندى. «يېڭى تاڭنامە»، «بەش دەۋر ۋە سۇڭ، لياۋ، جىن، يۈەن سۇلالىلىرى تارىخى» ۋە «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» قاتارلىقلار يېڭىدىن نەشر قىلىندى.

«24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دا ئاساسلىقى قەدىمكى زاماندىكى بەش چوڭ ئاقساقال دەۋرىدىن مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان مەزگىلدىكى ئېلىمىزنىڭ بىر قانچە مىڭ يىللىق تارىخىدىكى ھەر قايسى سۇلالە، خانلىق ۋە بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى، خانلارنىڭ نەسەبنامىسى، تۆرىلەر تەزكىرىسى، تارىخىي ۋەقەلەر يىلنامىسى، شۇ دەۋردىكى سىياسىي، ئىقتىساد، لەشكەرىي ئىشلار، مەدەنىيەت، جازا قانۇنى، ئەمەللەر، تاشقى ئالاقە ئىشلىرى، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، دەريا - ئۆستەڭلەر، سۇ ئىنشائاتلىرى ساھەلىرىنىڭ تۈزۈم تارىخى، غەربىي يۇرتتا ياشىغان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋاللىرى ۋە بۇ مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ھاكىمىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى قاتارلىقلار ناھايىتى سىستېمىلىق بايان قىلىنغان. بۇ قېتىم «24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» نى نەشر قىلىشتا تۆۋەندىكىدەك كۆنكەپ خىزمەتلەر ئىشلەندى:

بىرىنچى، ئالدىنقى قېتىم نەشر قىلىنغان «24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دا خاتا كېتىپ قالغان بەزى مەزمۇنلارغا تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى.

ئالدىنقى قېتىم نەشر قىلىنغان «24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دا كىشى ئىسىملىرى، يەر - جاي ناملىرى، ئەمەل - مەنەپ ناملىرى قاتارلىقلاردا قىسمەن خاتالىقلار ساقلانغان. بۇ قېتىمقى نەشرىدە بۇ تەرەپتىكى خاتالىقلارنى نوپۇزلۇق شەخسلەر كۆرۈپ بېكىتتى، يەنە ساقلانغان مە-

سىلىلەرنى تەھرىرلەر نوپۇزلۇق ماتېرىياللارغا ئاساسەن ياكى ئەڭ يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىدا ئۆزگەرتتى ۋە بىرلىككە كەلتۈردى.

ئىككىنچى، بۇ قېتىم نەشر قىلىنغان «24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دىكى ئىسىملار ئاساسەن دېگۈدەك بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

«24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» نەشر قىلىنىشتىن ئىلگىرى، توققۇز كىتابنىڭ تەھرىرى بىرلىكتە ئاتالغۇ، ئىسىملارنى قانداق ئېلىش، ئىزاھاتلارنى قايسى تەرىقىدە ئىزاھلاش ۋە شۇنىڭغا ئائىت بىر قاتار مەسىلىلەر ئۈستىدە كېڭەشتى ھەمدە تەھرىرلىك جەريانىدا يولۇققان بەزى مەسىلىلەرنى ئورتاق پىكىرلىشىپ ھەل قىلدى. بۇ توققۇز كىتابنىڭ تەھرىرلىك سۈپىتىنىڭ تېخىمۇ ئۆستۈرۈلۈشىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.

ئۈچىنچى، ئەسلىدىكى كىتابتا خاتا تەرجىمە قىلىنغان ياكى چۈشۈپ قالغان بەزى مەزمۇنلار بۇ قېتىمقى نەشرىدە توغرىلاندى ياكى تولۇقلاندى.

«24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» نىڭ دەسلەپكى نەشرىدە قىسمەن مەزمۇنلار خاتا تەرجىمە قىلىنىپ قالغان ياكى تەرجىمە جەريانىدا چۈشۈپ قالغان. بۇ قېتىملىق يېڭى نەشرىدە بۇنداق مەزمۇنلار ئەسلىي خەنزۇچە كىتابقا ئاساسلىنىپ توغرىلاندى ۋە تولۇقلاندى، بۇ ئارقىلىق كىتابنىڭ پايدىلىنىش قىممىتى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

تۆتىنچى، «24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» نىڭ يېڭى نەشرىدە، ئىلگىرى نەشر قىلىنمىغان ئۈچ كىتاب قوشۇپ نەشر قىلىندى. يەنى «يېڭى تاڭنامە»، «بەش دەۋر ۋە سۇڭ، لياۋ، جىن، يۈەن سۇلالىلىرى تارىخى» ۋە «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» قاتارلىقلار يېڭىدىن نەشر قىلىندى.

بۇ قېتىمقى يېڭى نەشرىدە، ئېلىمىز تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان مىڭ يىللىق تارىخ خاتىرىلەنگەن «يېڭى تاڭنامە»، «بەش دەۋر ۋە سۇڭ، لياۋ، جىن، يۈەن سۇلالىلىرى تارىخى» ۋە «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» قاتارلىق كىتابلار يېڭىدىن نەشر قىلىندى. بۇ ئۈچ كىتاب ئىچىدىكى «يېڭى تاڭنامە» نىڭ مەزمۇنى «غەربىي يۇرتنىڭ ۋە غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئەھۋالى» لىرى كۆپ ھەم تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن» ئەسەر «يېڭى تاڭنامە» دىكى غەربىي يۇرت ۋە تۈركىي تىللىق مىللەتلەرگە، غەربىي يۇرت بىلەن مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىگە، شۇنداقلا خەنزۇلار بىلەن تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئالاقىلىرىگە دائىر يۈز نەچچە پارچە ماتېرىيالنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدىن تەركىب تاپقان^①. «بەش دەۋر ۋە سۇڭ، لياۋ، جىن، يۈەن سۇلالىلىرى تارىخى» دىكى ماتېرىياللار جۇڭ-خۇا كىتاب ئىدارىسى نەشر قىلغان «يېڭى بەش دەۋر تارىخى»، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، «جىن سۇلالىسى تارىخى» ۋە «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دىن تاللاپ رەتلەنگەن بولۇپ، ئاساسلىقى غەربىي يۇرت رايونىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، مىللەت، ئۆرپ - ئادەت، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر تارىخىي ماتېرىياللار تەرجىمە قىلىندى^②. «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دىكى ماتېرىياللار جۇڭ-خۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان تىنىش بەلگىلىك نۇسخىدىن تاللاپ چىقىلغان غەربىي يۇرت ۋە تۈركىي خەلقلەرگە، موڭغۇل ئېگىزلىكى ۋە موڭغۇللارغا، مەركىزىي ھاكىمىيەت بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىگە، شۇنداقلا خەنزۇلار بىلەن تۈركىي تىللىق خەلقلەر ۋە موڭغۇللار مۇناسىۋىتىگە دائىر 200 نەچچە پارچە ماتېرىيالنىڭ تەرجىمىسىدىن تەركىب تاپقان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى «تاتارلار تەزكىرىسى»، «ئۇيراتلار تەزكىرىسى»، «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى I»، «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى II» ۋە «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى IV» لەر پۈتۈن جىلدى بىلەن تولۇق تەرجىمە قىلىنغان^③.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يېڭىدىن نەشر قىلىنغان ئۈچ كىتابتىكى مەزمۇنلارمۇ ئىلگىرى نەشر قىلىنغان كىتابلارغا ئوخشاشلا ئالدى بىلەن غەربىي يۇرتقا ئائىت ماتېرىياللار تاللاپ، رەتلەپ چىقىلغاندىن كېيىن، ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىغا ئۆزگەرتىلدى، ئاندىن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئورنى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ ھاۋالىسى بويىچە ئۇيغۇرچەغا تەرجىمە قىلىپ چىقتى. شۇڭا، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى بۇ كىتابلارنى نەشر قىلدۇرۇش ئۈچۈن، نۇرغۇن ئەمەلىي خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. شۇنىڭدەك، كىتابتىكى مەزمۇنلارنىڭ قىيىنلىق دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى، بۇ كىتابنى تەرجىمە قىلىشقا قاتناشقان تەرجىمانلارنىڭ كۆپلۈكى، ئۇلارنىڭ شۇغۇللىنىدىغان كەسپى، تەرجىمە سەۋىيەسى ئوخشاش بولماسلىقى قاتارلىق بىر قاتار سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، كىتابتا نۇرغۇن مەسىلىلەر ساقلانغان، شۇڭا مەزكۇر كىتابلارنىڭ تەھرىرلىرى بۇ كىتابنى تەھرىرلەشتە زور كۈچ سەرپ قىلدى. ئومۇمەن، بۇ ئۈچ كىتابتىكى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە تېگىشلىك مەسىلىلەرنى ئالدىنقى كىتابلارنىڭكى بىلەن ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

بەشىنچى، ئىزاھاتلاردىكى خاتا يېزىلىپ قالغان خەنزۇچە خەتلەر، ئىسىملاردىكى خاتالىقلارغا تۈزدەتمەش كىرگۈزۈلدى.

بۇ كىتابلاردا ھەر بىر باب مەزمۇن بايان قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، شۇنىڭ ئىچىدىكى ئىزاھلاش زۆرۈر بولغان كىشى ئىسىملىرى، ئەمەل - مەنەپ ناملىرى، يەر - جاي، تاغ - دەريا ناملىرى ۋە ئاتالغۇلار توغرىسىدا بىر قاتار ئىزاھلار بېرىلگەن بولۇپ، بۇ قېتىملىق نەشرىدە ئالدىنقى قېتىملىق نەشرىدە خاتا كېتىپ قالغان جايلار بىردەك توغرىلىنىپ، كىتابنىڭ ئىلمىي قىممىتى ۋە پايدىلىنىش قىممىتى زور دەرىجىدە ئاشۇرۇلدى.

قىسقىسى، بۇ كىتابلارنىڭ قايتىدىن، شۇنداقلا يېڭىدىن ئۈچ كىتابنىڭ قوشۇپ نەشر قىلىنىشى غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى چۈشىنىش، ئۇيغۇر تارىخىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىيال بولالايدۇ.

«24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» نىڭ نەشر قىلىنىشى ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە ئەھمىيەتكە ئىگە:

بىرىنچى، ئۇيغۇر تارىخىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشتىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇشتا مۇھىم ماتېرىياللىق قىممىتىگە ئىگە.

ھەممىزگە مەلۇمكى، ئۇيغۇر تارىخى چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىدۇ. گەرچە ئۇيغۇرلار توغرىسىدا نۇرغۇن تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىپ، ماقالىلەر يېزىلىپ، نۇرغۇن ماتېرىيال تەرجىمە قىلىنغان ۋە نەشر قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇر تارىخچىلار تەرىپىدىن يېزىلغان ئۇيغۇر تارىخى توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى ۋە نەشر قىلىنغان ئەسەرلەر ئۈنچىۋالا كۆپ ئەمەس. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا يېزىلغان نوپۇزلۇق ماتېرىياللارنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇچە نەشر قىلىندى ياكى خەنزۇچە مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىندى. ئۇيغۇر تارىخچىلار بۇ ھەقتە ئۈزۈكسىز تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بولسىمۇ، ئۇيغۇر تارىخى توغرىسىدا روياپقا چىقىۋاتقان ئەسەرلەر بىر قەدەر ئاز. ئەلۋەتتە بۇنىڭدا نۇرغۇن سەۋەبلەر مەۋجۇت. لېكىن، مانا مۇشۇنداق پەيتتە، جۇڭگوغا نىسبەتەن نوپۇزلۇق ماتېرىيال ھېسابلىنىدىغان «24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» نىڭ تەرجىمە قىلىنىشى نەشر قىلىنىشى ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى ماتېرىيال مەنبەسىنىڭ قىس بولۇشىدەك بوشلۇقنى تولدۇرۇپ، ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تارىخچىلار، ئۇيغۇر تارىخى ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا قىزىقىدىغان ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىنى ئاز

بولسىمۇ قامدىيالايدۇ. شۇڭا، بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىنى مۇئەييەن نۇقتىدىن ئېيتقاندا، مۇھىم ما-
تېرىياللىق قىممەتكە ئىگە دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

ئىككىنچى، «24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» نىڭ نەشر قىلىنىپ تارقىتىل-
مىشى غەربىي يۇرتتا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ ماكانى، پائالىيەت دائىرىسى، ئۇلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى،
ئەتراپىدىكى مىللەتلەر بىلەن بولغان سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارنى چۈ-
شىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇ كىتابلاردا بەزى مىللەتلەرنىڭ تارىختىكى ئەھۋالى، ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى، پادىشاھ - بەگلەرنىڭ نە-
سەبى، يىلنامە، بۇرچ - مۆچەل، تارىختا يۈز بەرگەن چوڭ ئىشلار قاتارلىقلار ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىل-
مىنىغان. بۇ بىر يۈرۈش كىتابنى تولۇق ئوقۇپ چىققان ئوقۇرمەن تارىختىكى مەلۇم بىر مىللەتنىڭ تارىخىي
تەرەققىيات جەريانىدىكى ئەھۋالىدىن مول تارىخىي پاكىتقا ئىگە بولالايدۇ. شۇڭا، بۇ كىتابنىڭ تارىخىي قىم-
مىتىنى ناھايىتى يۇقىرى دېيىشكە تامامەن بولىدۇ.

ئۈچىنچى، «24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدىن غە-
ربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيەلىك ئەھۋالى ھەققىدە چوڭقۇر چۈشەنچىگە ئىگە بولغىلى بولىدۇ.

«24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دا يەر - جاي، تاغ - دەرياغا ئائىت بايانلار
ۋە غەربىي يۇرتتىكى دەريا - كۆللەرنىڭ جايلىشىش، تارقىلىش ئەھۋالىغا ئائىت ئۇچۇرلار ناھايىتى كۆپ
ئۇچرايدۇ، ئۇلارنى مەخسۇس كىتاب قىلىپ تۈزسىمۇ، بىر كىتاب بولۇپ چىقىدۇ. بۇ كىتابلاردىكى غە-
ربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى يۇرتلارنىڭ ناملىرى، ئۇلارنىڭ ھەر قايسى دەۋرلەردىكى ئاتىلىشى، تاغ - دە-
يالارنىڭ ناملىرى ۋە ئۇلارنىڭ تارىختىكى ھەر خىل نامدا ئاتىلىشى قاتارلىقلار بىزنىڭ بۇ جەھەتتە مەخ-
سۇس تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۇلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، شۇ جايلاردا قايسى مىللەت-
لەرنىڭ ياشاپ ئۆتكەنلىكى، دەريا - كۆللەرنىڭ ئېقىن ئالماشتۇرۇپ يۆتكىلىش ئەھۋالى، يوقىلىپ كې-
تىشى ياكى يېڭىدىن شەكىللىنىشىگە ئائىت ئۇچۇرلارغا ئىگە بولۇشىمىزدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۆتىنچى، «24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دا تىلغا ئېلىنغان دىۋان -
مەھكىمە ناملىرى، ئەمەل - مەنسەپ ناملىرى، ئوتۇغات ناملىرى قاتارلىقلار شۇ دەۋردىكى خانلىقلارنىڭ
مەھكىمە، ئەمەل - مەنسەپ تۈزۈمىنى تەتقىق قىلىپ، ھازىرقى تارىخىي ئاتالغۇلارنى تېخىمۇ تولۇقلاشتا
ماتېرىياللىق قىممەتكە ئىگە.

«24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دا ھەر قايسى دەۋرلەردە تەسىس قىلىنغان
دىۋان - مەھكىمىلەرنىڭ ناملىرى، ئەمەل - مەنسەپ ناملىرى، ئوتۇغات ناملىرى قاتارلىقلار ناھايىتى
تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن، يەنە كېلىپ بۇ ناملار ھەر قايسى سۇلالە ۋە خانلىق دەۋرىدە ئۆزگىرىپ، تولۇق-
لىنىپ تۇرغان. شۇڭا، «24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دا تىلغا ئېلىنغان دى-
ۋان - مەھكىمىلەرنىڭ ناملىرى، ئەمەل - مەنسەپ ناملىرى، ئوتۇغات ناملىرى ئارقىلىق، ھەر قايسى
دەۋرلەردىكى خانلىقلارنىڭ دىۋان - مەھكىمە تۈزۈمى، ئەمەل - مەنسەپ تۈزۈمى، ئوتۇغات بېرىش تۈزۈمى
قاتارلىقلارنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىپ، ئۇلارنىڭ ھەر قايسى دەۋرلەردىكى ئوخشاشمىغان ناملىرى توغ-
رىسىدا سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال مەنبەسى بولالايدۇ.

ھازىرقى تارىخ تەتقىقاتى ۋە تارىخىي ئەسەرلەر تەرجىمىچىلىكى جەريانىدا، تەتقىقاتچىلار، تەرجىمانلار ۋە
تەھرىرلەر ئەڭ كۆپ يولۇقىدىغان ۋە ھەل قىلىش ئەڭ تەس بولغان مەسىلىنىڭ بىرى دەل دىۋان - مەھكىمە
ناملىرى، ئەمەل - مەنسەپ ناملىرى، ئوتۇغات ناملىرى قاتارلىقلارنى قانداق تەرجىمە قىلىش، قانداق ئاتاش
مەسىلىسى بولۇۋاتىدۇ. گەرچە، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بۇ ھەقتە زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەن بولسى-

مۇ، ئەمما جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن سۇلالىلەرنىڭ كۆپ بولۇشى، ئۇلار تەسىس قىلغان دىۋان - مەھكىمە، ئە - مەل - مەنسەپ، ئوتۇغاتلارنىڭ كۆپ بولۇشى ۋە قەرەلسىز ئۆزگىرىپ تۇرۇشى قاتارلىقلار ھازىرقى زامان تا - رىخ تەتقىقاتىدىكى «ئاتالغۇ قەھەتچىلىكى» نى كەلتۈرۈپ چىقىۋاتىدۇ. تەھرىرلەرمۇ تەھرىرلىك جەريانىدا بۇ مەسىلىگە ئىزچىل يولۇقۇپ، بۇنداق مەسىلىلەرنى مۇتەخەسسسلەردىن سوراڭ، ئۇلار بىلەن پىكىرلىشىش ئارقىلىق ھەل قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، «24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتې - رىياللار» نىڭ نەشر قىلىنىپ تارقىتىلىشى بۇ جەھەتتىكى بوشلۇقنى مۇئەييەن دەرىجىدە تولدۇرۇپ، تەتقى - قاتچىلار، تەرجىمانلار، تەھرىرلەر، ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىنى مۇئەييەن دەرىجىدە قان - دۇرۇپ، ئاتالغۇلارنى توغرا ئاتاشتا مۇئەييەن ئۈل خاراكتېرلىك رول ئوينىدى.

بەشىنچى، «24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» نىڭ كۆپىنچىسىدە «ھۇنلار تەزكىرىسى»، «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، «غەربىي چياڭلار تەزكىرىسى»، «ئوغانلار، سىيانپىيلار تەزكى - رىسى»، «تۈركلەر تەزكىرىسى»، «ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» قاتارلىق غەربىي يۇرتتا ياشىغان بىر قىسىم ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تەزكىرىلىرى بېرىلگەن. بۇ تەزكىرىلەر شۇ دەۋردىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى تې - خىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشتا ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن تەزكىرىلەردە غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخى ئەھ - ۋالى، جۇغراپىيەلىك جايلىشىشى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار تەپسىلىي بېرىلگەندىن باشقا، ئەڭ مۇھىمى غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى بەگلىكلەر، ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنى، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى، نو - پۇسىنىڭ قانچىلىكلىكى، تەۋەلىكىدە قانداق ھايۋانلار ياشايدىغانلىقى، قانداق دەل - دەرەخ ۋە ئۆسۈملۈك ئۆسۈدىغانلىقىغا ئائىت بىر قاتار ئۇچۇرلار ناھايىتى تەپسىلىي بېرىلگەن. بۇ تەرىقىدا يېزىلغان ئۇيغۇرچە تارىخىي كىتابلار ناھايىتى ئاز، يەنە كېلىپ بۇنداق تەپسىلىي خاتىرىلەر بېرىلمىگەن. شۇڭا، بۇ مەزمۇنلارنىڭ ئۇيغۇرلار ياشىغان زامان ۋە ماكاندىكى مىللەتلەر ۋە بەگلىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىش، ئۇلارنىڭ تەپسى - لىي ئەھۋالى ئاساسىدا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. قىسقىسى، «24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» نىڭ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قى - لىنىپ، نەشر قىلىنىشى تەرجىمىچىلىك ئىشلىرىمىزدىكى كاتتا ئىش. بەلكىم مۇشۇ كىتابلارنىڭ روياپقا چىقىشى نۇرغۇن تەتقىقاتچىلارنىڭ تەتقىقات تېمىلىرىنى مۇئەييەن ماتېرىيال مەنبەسى بىلەن تەمىن ئې - تىپ، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر تارىخىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، ئۆرپ - ئادىتى، تىلى قاتارلىقلارنى تېخىمۇ ئەينەن يورۇتۇپ بېرىشتە مۇھىم رول ئوينىشى ھەمدە نادىر ئەسەرلەر - نىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشىغا تۈرتكە بولۇشى مۇمكىن.

پايدىلانمىلار:

- ① شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئورنى تەرجىمە قى - لىپ تۈزگەن: «يېڭى تاڭنامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2012 - يىلى 4 - ئاي 2 - نەشرى.
- ② شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئورنى تەرجىمە قى - لىپ تۈزگەن: «بەش دەۋر ۋە سۇڭ، لياۋ، جىن، يۈەن سۇلالىلىرى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2012 - يىلى 4 - ئاي 2 - نەشرى.
- ③ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئورنى تەرجىمە قى - لىپ تۈزگەن: «مىڭ سۇلالىسى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2011 - يىلى 12 - ئاي 1 - نەشرى.
- ④ «24 تارىختىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» نىڭ قالغان قىسىملىرى.

(ئاپتور - شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە)

رەۋايەتلەر

توپلاپ رەتلىگۈچى: راجە ئابدۇرېشىت

بەگىگە ئېرىقتىكى سۇ دەريا كۆرۈنەر

ئۇ نەشە چېكىشنى تاشلىماپتۇ. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئا-
تمى ئاغرىپ يېتىپ قاپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ سايىمنىڭ
كېسىلى ئېغىرلاپتۇ، ئۇ ئوغلىنى ئالدىغا چاقىرىپ:
— ئوغلۇم، مەن بۇ دۇنيادىن ئۇ دۇنياغا سەپەر
قىلىش ئالدىدا تۇرىمەن، مەن كۆز يۇمۇشتىن ئىل-
گىرى سەن مېنىڭ رازىلىقىمنى ئالاي دېسەڭ، نە-
شنى تاشلىغىن، — دەپتۇ.

سەلىم ماقۇل بوپتۇ. ئۇ ئاتىسىدىن رازىلىق
ئېلىش ئۈچۈن ئاتىسىنىڭ ئالدىدا جامائەتنى چا-
قىرىپ چاي ئۆتكۈزۈپ نەشە تاشلىغانلىقىنى ئېيت-
ماقچى بوپتۇ. ئۇ تەييارلىقنى پۈتكۈزۈپ جامائەتنى
چاقىرىپتۇ. جامائەتنىڭ ئالدىغا داستىخان ساپتۇ،
جامائەت داستىخاندىن يانماقچى بولغاندا، سەلىم:

— ئەي جامائەت، مېنىڭ ئازغىنە تەلىپىم بار
ئىدى، جامائەت ئالدىدا ئېيتسام، جامائەت راۋا
كۆرسە بىر دۇئا قىلىپ بەرسە، — دەپتۇ. جامائەت
ماقۇللىق بىلدۈرۈپتۇ. سەلىم:

— جامائەت مېنىڭ نەشە چېكىدىغان يامان
ئادىتىم بارلىقىنى بىلىدۇ. بۈگۈن مەن جامائەتنىڭ
ئالدىدا نەشە چېكىشنى تاشلىغانلىقىمنى جاكارلى-
ماقچى، چۈنكى ئاتامنىڭ كېسىلى ئېغىرلاپ قال-
دى، قازا بۈگۈن يېتەمدۇ، ئەتمۇ بىلگىلى بولماي-
دۇ. ئاتام كۆز يۇمۇشتىن ئىلگىرى ئاتامنى خاتىر-
جەم قىلمىسام بولمىغۇدەك، — دەپتۇ. جامائەت:

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىدا، بىزدىن يىراق يۇرتتا بىر
مەھەللە بولغانىكەن، ئاشۇ مەھەللىدە سايىم دەپ بىر
كىشى ئۆتكەنىكەن. سايىمنىڭ سەلىم ئىسىملىك
بىر ئوغلى بارىكەن، سەلىم يالغۇز ئوغۇل بولغاچقا،
نېمىنى كۆرسە، مەيلى ئۇ ياخشى ئىش بولسۇن، يامان
ئىش بولسۇن، قىلىپ باقىدىغان بالا بوپتۇ. سەلىم
ئاخىرى نەشە چېكىشنى ئۆزىگە ئادەت قىلىۋاپتۇ.
ئون سەككىز ياشقا كىرگىچە ئۇنىڭغا سەلىم بەگىگە
دېگەن لەقەم سىڭىپ قاپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە سا-
يىم ئوغلىنى ئۆيلەپ قويماقچى بوپتۇ. ئۇ قەيەرگە
ئەلچىلىككە بارسۇن: «ئۇنداق بەگىگە بېرىدىغان
قىزىمىز يوق» دېگەن دەشنامىنى ئىشىتىپ يېنىپتۇ.
ئەلەم تارتقان سايىم ئۆزىنىڭ ئوغلىنى ئەركە چوڭ
قىلغانلىقىغا مىڭ بىر پۇشايمان قىپتۇ، ئاخىر باش-
قا بىر يۇرتتىكى سەلىمگە ئوخشاش بىر بەگىنىڭ
قىزىغا ئەلچى ئەۋەتكەنىكەن، ئاشۇ بەگىگە قىزىنى
سەلىمگە بېرىشكە ماقۇل بولۇپ رازىلىق بېرىپتۇ.

سايىم ئوغلىنى ئاشۇ بەگىنىڭ قىزىغا ئۆيلەپ
قويۇپ ئۇ دەپتۇ، لېكىن يەنىلا خاتىرجەم بولالماپ-
تۇ، ئۇ ئوغلىغا نەشە تاشلىغىن دەپ نەسەت
قىپتۇ، كۈنلەر شۇ تەرىقىدە ئۆتۈپ سەلىم ئۈچ بالى-
لىق بولۇپ، يېشى قىرىققا بېرىپ قاپتۇ. شۇنداقتىمۇ

ئويلاپ، خاتىرجەم ئاشۇ ئۆلپەتنىڭ كەينىگە كىرىپ مېڭىپتۇ. ئۇلار ئىككىسى خالىي بىر جايىنى تېپىپ بەگنى راسا تارتىشقا باشلاپتۇ. ئۇلار شۇ تارتقىنىچە، ئۇ بىر چېكىم يىمىرىپ سېلىپ، بۇ بىر چېكىم يىمىرىپ سېلىپ: «ئىشقى دەردى بارنىڭ ئىشقى» دەپ مەيدىسىگە مۇشتلىشىپ تۈن نىسپى قىپتۇ، ئاخىر قاتتىق كەيىپ بولۇپ ئۆيلىرىگە قايتىشىپتۇ.

سەلىم كەيىپلىكتە ئۆيگە قايتىپ كەپتۇ. ئۇ يىگە كىرسە ئاي نۇرى ئۆيىنىڭ تۈڭلىكىدىن كاڭغا چۈشۈپ تۇرغانىكەن. ئۇ ئاي يورۇقىدا ئولتۇرۇپ قۇرسۇقىنى توقلىماقچى بوپتۇ. ئۇ سېۋەتتىن ئۈچ زاغىنى ئېلىپ، تۈڭلۈكتىن كاڭغا چۈشكەن ئاي نۇرىنىڭ دۈڭلىك شولىسىنى ماس قاچا دەپ بەلىپ ناننى كېڭىز ئۈستىدىكى ئاي شولىسىغا ئۈشتۈپ چىلاشقا باشلاپتۇ. ئۈچ زاغىنى كېڭىز ئۈستىگە قويۇپ يىمەكچى بوپتۇ، بۇ چاغدا ئاي شو-لىسى سۈرۈلۈپ كېتىپتۇ، ئۇ كېڭىز ئۈستىدىكى ناننى ئاي شولىسى چۈشكەن يەرگە سۈرۈپ يېيىشكە باشلاپتۇ. ئۇ شۇ ھالەتتە ئاي شولىسى سۈرۈل-سە، ناننى سۈرۈپ يەپ قۇرسۇقىنى تويغازغىچە تاڭ ئېتىپ قاپتۇ. ئۇ ئارام ئالماقچى بولۇپ يېتىپتۇ.

شۇ كۈنى ئەتىگەندە سەلىمنىڭ ئاتىسى تۈگەپ كېتىپتۇ. جامائەت سەلىمنىڭ يوقلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنى چاقىرىپ كېلىشكە بىرسىنى ئەۋەتىپتۇ. سەلىمنى چاقىرىغىلى بارغان ئادەم ئەمدى ياستۇققا باش قويغان سەلىمنى ئۇيان تۇرتۇپ، بۇيان تۇرتۇپ تەستە ئويغۇتۇپ: — ۋاي سەلىم ئاخۇن، شۇنداقمۇ ئۇخلىغان بارمۇ؟ تۈر ئورنۇڭدىن، ئاتاڭ تۈگەپ كەتتى، — دەپتۇ، سەلىم كۆزلىرىنى ئۇۋلىغىنىچە:

— ۋاي نەدە تۈگەپ كەتتى؟ — دەپ سوراپتۇ. — ئۆيدە، تېز بولغىن، جامائەت سېنى ساقلاپ قالدى، — دەپ سەلىمنى ئالدىرىتىپتۇ، سەلىم ئورنىدىن تۇرۇپ چاقىرىغىلى كەلگەن ئادەم بىلەن بىللە مېڭىپتۇ. ئۇ ئادەم كۆڭلىدە «سەلىم ئەمدى ئورنىدىن تۇردى، بەلكىم تاھارەت ئېلىۋالار» دەپ ئويلاپ، سەلىمنى ئېتىزلىقنىڭ ئارىسىدىكى سۇ بار ئېرىقنىڭ بويىدىكى يولغا باشلاپ مېڭىپتۇ، ئۇ

— خۇدا كۆڭلۈڭگە ئىنساپ بېرىپتۇ، نەشىنى تاشلىساڭ ياخشى بولغۇدەك، بىز بۇ تەلىپىڭنى قو- بۇل قىلىمىز، بىز ساڭا دۇئا قىلايلى، — دەپ دۇ- ئاغا قول كۆتۈرۈپتۇ. كېسەل ياتقان سايىمۇ ئوغلى سەلىمدىن رازى بولۇپ، رازىلىق دۇئاسى بېرىپتۇ. سەلىم ئەل - جامائەتنى ئۈزۈتۈپ قويۇپتۇ. ئۇ خوتۇن - بالىلىرىنى ئاتىسىغا قاراشقا قالدۇرۇپ قويۇپ، ئۆز ئۆيىگە قايتىش ئۈچۈن يولغا چىقىپ- تۇ. شۇ چاغدا ئۇنىڭ نەشە خۇمارى تۈتۈپتۇ، ئۇ قانداق قىلىش توغرىلۇق ئويلاپ كېتىۋاتسا، ئۇنىڭ ئالدىغا ئىلگىرىكى كونا ئۆلپەتلىرىدىن بىرى ئۇچراپ قاپتۇ، ئۇ سەلىمنىڭ بېشىنى ساڭگىلىتىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ:

— ۋاي بۇرادەر، مىڭ سەر ئۈتتۈرۈپ قويغان- دەك بېشىڭ ساڭگىلاپ كېتىپتۇغۇ؟ — دەپ سە- لىمدىن ئەھۋال سوراپتۇ. سەلىم: — مىڭ سەر ئۈتتۈرۈۋەتكەن بولساممۇ بۇنچە- لىك بولۇپ كەتمەستىم، جامائەتكە چاي بېرىپ چېكىشنى تاشلىۋەتتىم ئەمەسمۇ، شۇنىڭغا نېمە قىلارمىنى بىلمەي قېلىۋاتمەن، — دەپتۇ. — نېمىنى تاشلىۋەتتىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ ئۇ كىشى.

سەلىم ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ: — ئاتامنى رازى قىلىش ئۈچۈن بەگنى تاش- لىۋەتتىم، — دەپتۇ. ئۇ كىشى سەلىمنىڭ ئېيتقان- لىرىنى ئاڭلاپ:

— ۋاي بۇرادەر، ئاتاڭدىنغۇ رازىلىق ئاپسەن، مەنمۇ شۇنچە يىللار سەن بىلەن ئۆلپەت بولدۇم، مەندىنمۇ رازىلىق ئالماسەن؟ — دەپتۇ. — سەندىن قانداق رازىلىق ئالمەن؟ — دەپ سوراپتۇ سەلىم.

— مەن بىلەن ئاخىرقى قېتىم بىر تارتىش- ۋالغىن. شۇنداق قىلساڭ مەنمۇ سەندىن رازى بولاي. خۇمارى تۈتۈپ ئاران تۇرغان سەلىمغا بۇ گەپ ياغدەك يېقىپتۇ. ئۇ ئۇيان - بۇيان قاراپ بېقىپ باش- قا ئادەمنىڭ يوقلىقىنى كۆرۈپ: «نەشە چەككىنىمى ئاتامغا ئېيتىپ قويىدىغان ئادەم يوقكەن» دەپ

ئادەم ئېرىقتىن ئاتلاپ ئۆتۈپ مېڭىۋېرىپتۇ. ئۇ خېلى مېڭىپ كەينىگە قارىسا، سەلىم يوق. ئۇ كەش «بەلكىم تاھارەت ئالىمەن، دەپ قالغاندۇ» دەپ ئويلاپ ساقلاپ تۇرۇپتۇ، ئەمما خېلى ئۇزاق ۋاقىت ساقلىغان بولسىمۇ سەلىم كەلمەپتۇ. ئۇ ئادەم: «بۇ سەلىمغا نېمە بولغاندۇ، ئەجەب كەلمەيدىغۇ؟» دەپ كەينىگە يېنىپ بارسا، سەلىم ئېرىق بويىدا چەك-چىيىپ تۇرغۇدەك. ئۇ ئادەم سەلىمنىڭ تاھارەتمۇ ئالمىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئاچچىقى كېلىپ:

— ۋاي سەلىم، ئاتاڭ ئۆلۈپ ياتسا، سەن بۇ يەردە نېمە ھاڭۋېقىپ تۇرسەن؟ تېز بول، ماڭ-مامسەن! — دەپ ۋارقىراپتۇ. سەلىم:

— ئاتام ئۆلمەپتۇ. سەن مېنى ئەخمەق قىلىپ ئالدىمدىكى دەرياغا غەرق قىلىپ، مېنى ئۆلتۈر-مەكچى بوپسەن، — دەپ يىغلاپتۇ. ئۇ ئادەم سەلىمنىڭ گېپىگە ھەيران بولۇپ:

— قېنى؟ نەدە دەريا بار ئىكەن؟ — دەپ سو-راپتۇ. سەلىم ئالدىدىكى ئېرىقنى كۆرسىتىپ:

— ئالدىمدا دولقۇنلاپ ئېقىۋاتقان دەريا بولماي نېمە؟ — دەپتۇ. ئۇ كىشى سەلىمنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ قاقاقلاپ كۈلۈپ:

— ۋاي ئەخمەق، بۇ ئالدىڭدىكى دەريا ئەمەس، ئەمەت باينىڭ بېغىنى سۇغۇرىدىغان ئېرىق، بۇ ئېرىق سېنىڭ كۆزۈڭگە دەريا بولۇپ كۆرۈنۈپتۇ — دە، قارىغاندا يەنە چېكىۋالغان ئوخشىمىمەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

— شۇنداق، ئاخشام بىر ئاز چەككەندىم، — دەپتۇ سەلىم. ئۇ كىشى:

— سەن تۈنۈگۈن نەشە چەكمەيمەن، دەپ جا-مائەتكە چاي بېرىپ دۇئا ئالغان ئەمەسمۇ، — دەپ-تۇ. سەلىم:

— راست، تۈنۈگۈن شۇنداق قىلغاندىم، يول-دا كېتىۋاتسام ھېلىم بەڭگە ئۇچراپ قالدى، — دەپ ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپتۇ.

ئۇ كىشى سەلىمنى يېتىلەپ ئېرىقتىن ئۆت-كۈزۈپ ئاتىسىنىڭ نامىزىغا ئېلىپ بېرىپتۇ ھەمدە سەلىمنىڭ كۆزىگە ئېرىقتىكى سۇنىڭ دەريا بولۇپ

كۆرۈنگەنلىك ھېكايىسىنى جامائەتكە سۆزلەپ بې-رىپتۇ. جامائەت بۇنى ئاڭلاپ: «بەڭگىنىڭ كۆزىگە ئېرىقتىكى سۇ دەريا كۆرۈنىدىكەن» — دە، دېيىشىپ سەلىمنى مەسخىرە قىپتۇ. سەلىم خەلقى ئالەم ئال-دىدا ئىزا — ئاھانەتكە قايتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: تۇرپان شەھەر يار يېزا قاڭقا مەھەللىسىدىن: ۋايىت ئاخۇن

تەقدىرسىز قىل تەۋرىمەيدۇ

بۇنىڭدىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى بىزدىن يى-راق بىر ماكاندا بىر شەھەر بولغانىكەن. ئاشۇ شە-ھەردە ئەبۇس دەپ بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن. ئۇ پادى-شاھنىڭ غەزىنىلىرى ئالتۇن — كۈمۈش، ئۈنچە — مەرۋايىت بىلەن لىق تولغانىكەن. پادىشاھنىڭ مال — دۇنيادىن غەم — ئەندىشىسى يوق ئىكەن. لېكىن يەتتە خوتۇنى بولسىمۇ بىرەر پەرزەنتى بولمىغاچقا، ھەسرەت يۈرىكىنى قۇرۇتتەك يەيدىكەن. پادىشاھ پەرزەنت كۆرۈش ئۈچۈن تۈرلۈك — تۈمەن سەۋەپلەر-نى قىپتۇ. ئاخىر پادىشاھ قىرىق ياشقا كىرگەندە بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈپتۇ. ئۇ بۇ خوشاللىقى ئۈ-چۈن ئۆز تەۋەسىدىكى يېتىم — يېسىر، تۇل خۇ تۇنلارغا بىر ھەپتە خالىس داستىخان سېلىپ مېھمان قىپتۇ. بالا تۇغۇلۇپ كۈن — ئايلاپ چوڭ بوپتۇ. بالا يەتتە ياشقا توشقاندا، پادىشاھ پۈتۈن يۇرت ئەھلىگە بىر ھەپتە مەشرەپ ئۇيۇشتۇرۇپ زىياپەت بېرىپتۇ. ئۇ تويىدىن كېيىن، ئۆز تەۋەسىدىكى پالچى — مۇنەج-جىملىرىنى يىغىپتۇ. پادىشاھ ئۇلارغا:

— ئەي پالچى، مۇنەججىملەر، بۈگۈن سىلەرنى بۇ يەرگە يىغىشتىكى مەقسەت، يالغۇز ئوغۇمنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى ھەققىدە پال سالدۇرۇپ، كىتاپ ئاچقۇزۇشتۇر، — دەپ ئۆز مەقسىتىنى ئېيتىپتۇ. پالچى، مۇنەججىملەر پادىشاھنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، پالچىلار پال سېلىش ئۇرۇقلىرىنى تۈر-كۈملەرگە بۆلۈپ ئوڭ — سولغا يۆتكەپ، يەنە قو-شۇپ، يەنە بۆلسە، مۇنەججىملەر كىتابلىرىنى ۋا-راقلاشقا باشلاپتۇ. پالچىلارنىڭ بىرى ھەممە پال-چىلار ئاچقان پاللارنىڭ نەتىجىسىنى خۇلاسىلاپ،

پادشاھقا:

— بۇ بالىنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى ھەققىدە بىر نەرسە دەيمەك تەس، بەزى ئىشلار قاراڭغۇ تۇردە، دەپ مۇجىمەل گەپ قىپتۇ.

بۇ چاغدا پادشاھ مۇنەججىملەرگە غەزەپ بىلەن تىكىلىپتۇ. مۇنەججىملەرنىڭ پىرى ئورنىدىن تۇرۇپ:

— ئەي پادشاھىم، يالغان سۆزلەيمۇ ياكى راست سۆزلەيمۇ؟ — دەپتۇ. پادشاھ ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ تەئەججۈپلىنىپ:

— راست سۆزلىسەڭ نېمە زىيان، يالغان سۆزلىسەڭ نېمە پايدا؟ — دەپ سوراپتۇ. مۇنەججىم:

— يالغان سۆزلىسەم، پادشاھنى ئەخمەق ئېتىمەن، ئۆزۈم ئىنئام ئالمەن. بىراق، ئۆزۈم يالغانچى بولمەن؛ راست سۆزلىسەم، سىلنىڭ كۆڭۈللىرىگە ئازار بېرىمەن، لېكىن كۆڭۈللىرى ئازار يېگەن بىلەن بولىدىغان، كېلىدىغان ئىشقا كۆڭۈللىرىدە سان بولىدۇ، ئاشۇ ئىش ئۈچۈن ئالدىن تەييارلىق قىلالا، — دەپتۇ.

پادشاھ مۇنەججىمنىڭ ئېيتقانلىرىنى بىرھازا ئويلىغاندىن كېيىن:

— يالغان سۆزلىمەي راستىڭنى ئېيتقىن، — دەپتۇ. مۇنەججىم:

— ئەي كەرەملىك شاھىم، خۇدا بۇ ئالەمدىكى ھەممە مەخلۇقاتلارنى ئۆزى ياراتقان، ئاخىر يەنە ئۆزى ئېلىپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن ھېچكىشى ساقلىنالمىدۇ. پەرزەنتلىرىمۇ شۇنداق، ئۇ ئون سەككىز ياشقا توشقاندا خۇدانىڭ دەرگاھىغا كېتىدۇ. بۇ قىسمەت شاھزادىنىڭ پىشانىسىگە پۈتۈلگەنمەن، — دەپ كىتابتىن كۆرگەنلىرىنى ئەينەن پادشاھقا دەپتۇ.

پادشاھ ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلاپ، بېشىدا چاقماق چېقىلغاندەك مېڭىسى ئايلىنىپ، پۈتۈن ئالەم كۆزىگە قاراڭغۇ كۆرۈنۈپتۇ. ئۇنىڭ بىر تەستە ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ:

— ئەي مۇنەججىم، ئوغلۇمنىڭ نېمە سەۋەبىدىن ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولامدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— بىلگىلى بولىدۇ، — دەپتۇ مۇنەججىم

— ئەمىسە سەۋەبىنى ئېيتقىن. — شاھزادىنى تام بېسىۋالدىكەن، — دەپتۇ مۇنەججىم.

پادشاھ مۇنەججىمنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، ئاھ دەپ ئۆز ئەتراپىغا قاراپ:

— بۇ يەردە ئولتۇرغانلار مۇشۇ يۇرتنىڭ ئەقىلدارلىرى، بالامنىڭ بۇ تەقدىرىگە بىر نەرسە دەپ، سەۋەب قىلىشقا يول كۆرسەتساڭلار، — دەپتۇ. شۇ سورۇندا ئولتۇرغانلار:

— بۇ سەۋەبى ئالەم. سەۋەب قىلساڭ بىرەر ئامال تېپىلىپ قالار، — دېيىشىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىر ئېغىز تەكلىپ بەرسە، بۇ بىر ئېغىز ئەقىل كۆرسىتىپ شاھزادىنى ساقلاپ قېلىشنىڭ يوللىرىنى كۆرسىتىشىپتۇ. ئاخىر ھەممىسى شاھزادىنى دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا تامسىز ساراي سېلىپ شۇ يەردە بېقىپ چوڭ قىلىش تەكلىپىنى بېرىپتۇ. بۇ تەكلىپ پادشاھقا يېقىپتۇ، پادشاھ پۈتۈن يۇرت ئەھلىگە دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا تامسىز ساراي سېلىش پەرمانىنى جاكارلاپتۇ. پادشاھنىڭ پەرمانى بىلەن تەرەپ - تەرەپتىن ھۈنەر - ۋەن - ئۈستىلار يىغىلىپ پادشاھنىڭ پەرمانىنى بەجا كەلتۈرۈشكە تۇتۇش قىپتۇ. ئاخىر پادشاھنىڭ يەتتە خەزىنىسىدىكى ئالتۇن - كۈمۈش، ئۈنچە - مەرۋايىتلارنى خىراج قىلىپ، دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا مۇنەججىملەر ئېيتقان تامسىز ساراينى ئۈچ يىلدا سېلىپ پۈتكۈزۈپتۇ. بۇ تامسىز ساراينىڭ دەريا قىرغىقىدىن قىرىق بىر تۈۋرۈكلۈك كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان كۆۋرۈك بىلەن كىرىپ - چىقىدىكەن، پەقەت ئاشۇ ساراينىڭ كىرىش بەلگىلەنگەن كىشىلەرلا ئۇ كۆۋرۈكنى كۆرەلەيدىكەن. ئۇ ساراي شۇنداق سىرلىق ساراي بولۇپتۇكى، ساراينىڭ ئىچىدە تۇرۇپ پۈتۈن يۇرتنى كۆرۈپ تاماشا قىلغىلى بولىدىكەن، لېكىن سىرتتا تۇرۇپ ساراينىڭ ئىچىنى، ھەتتا ساراينىڭ ئۆزىنى - مۇ كۆرگىلى بولمايدىكەن. ساراينىڭ ئىچى خۇددى ئىرەمباغدەك بېزەلگەنمەن. ساراي كېچىسى يۈل - تۈزلارنىڭ يورۇقىدا خۇددى كۈندۈزدەك يورۇپ كېتىدىكەن، ھەتتا قار - يامغۇر يېغىپ، بوران - شامال

بىلەن تەڭ كىرىپ كېتىپتۇ، شۇ چاغدا پولۇ گۈ - مۈرۈلۈپ چۈشۈپتۇ. شاھزادىنىڭ قولى ھەرىكەتتىن توختاپ قاپتۇ. پادىشاھ چۆچۈپ قارىسا، شاھزادىنىڭ تىنىقى توختاپ قالغانىكەن. پادىشاھ بۇنى كۆرۈپ زارلانماپتۇ، پادىشاھ شاھزادىنىڭ شۇ كۈندىكى تەقدىرىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن قىلغان - ئەتكەنلىرىنى، بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى ئەسلەپ: - ئىنساننىڭ قولىدىن ھەممە ئىش كەلسە - مۇ، لېكىن تەقدىرىنى ئۆزگەرتەلمەيدىكەن، راست، تەقدىرسىز قىل تەۋرىمەيدىكەن، - دەپ ئوغلنى يۇيۇپ - تاراپ يەرلىككە قويۇپتۇ. شۇ كۈنى ئۇ تامسىز شەھەر ئۆزلىكىدىن يوقاپ كېتىپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، «تەقدىرسىز قىل تەۋ - رىمەس» دېگەن ماقال ئاشۇ پادىشاھنىڭ شۇ كە - چۈرمىشىدىن قالغانىكەن. (ئېيتىپ بەرگۈچى پىچان ناھىيە چىقىم يې - زى قۇم كارىز مەھەللىسىدىن ئابلىكىم ھەمدۇل)

كالىنى بۇرىدىن يېتىلە

بۇندىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى، بىزدىن يى - راق ماكاندا بىر يۇرت بولغانىكەن. ئاشۇ يۇرتتا سوپى ئاتلىق بىر ئوتۇنچى ئۆتكەنىكەن. سوپى ئو - تۇنچىنىڭ يەتتە بالىسى بار ئىكەن. سوپى ئوتۇنچى كۈندە جاڭگالدىن ئوتۇن ئەكىلىپ سېتىپ بالىلە - رىنى ھالال ئەمگىكى بىلەن باقىدىكەن. بالىلەردىن ئاشقانىنى ئىقتىساد قىلىپ يىغىپ قويىدىكەن. كۈنلەر ئۆتۈپ يىغقان پۇلى خېلى كۆپۈيۈپ قاپتۇ. ئۇ شۇ پۇلغا بالىلەرنىڭ ئۈچ كۈنلۈك تاماق پۇلى - نى قوشۇپ، بالىلەرنى ئۈچ كۈن ئاچ قالدۇرۇپ بىر ئىنەك سېتىۋاپتۇ. ئىنەك سېتىۋالغاندىن كې - يىن، سوپى ئوتۇنچىنىڭ ئۆزى يۈدۈپ كېلىدىغان ئوتۇنلارنى ئىنەككە ئارتىپ كېلىدىغان بوپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ھال - ئوقىتى بىر ئاز ياخشىلىنىش - قا باشلاپتۇ. لېكىن ئۇ ھال - كۈنى ياخشىلانغاندا ئۆتكەن كۈنلەرنى ئۇنتۇپ قالماي، ئاشقان پۇل - رىنى بۇزۇپ - چاچماي يىغىپ قويۇپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي يىغقان پۇللىرىغا بىر «يار - يار ھارۋا»

چىقىپ تۇرىدىكەن. دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەنە شۇنداق ھەشەمەتلىك تامسىز ساراي پۈتكەندىن كېيىن، شاھزادىنى شۇ سارايدا يۆتكەپ كىرىپ قىرىق توق - قۇز كۈتكۈچىنى نۆۋەت بىلەن قارايدىغانغا ئو - رۇنلاشتۇرۇپتۇ. قىرىق توققۇز ئادەمنى مەخسۇس تا - ماق توشۇيدىغانغا قويۇپتۇ. شاھزادىگە قىرىق بىر جۈپ قىز - يىگىتنى ھەمراھ قىلىپ بېرىپتۇ. شاھزادە ئۇ تامسىز سارايدا كىرگەندىن كېيىنمۇ پا - دىشاھ ئوردىسىدا تۇرغاندەك، خالىسا قىرىق يىگىت - نى كەينىگە سېلىپ قىقاس - چوقانلار بىلەن ئوۋ ئوۋلايدىكەن، خالىسا قىرىق بىر قىزنىڭ ئوتتۇردى - سىغا كىرىپ بەزمە - مەشرەپ ئوينىيىدىكەن؛ خالىسا قىرىق بىر جۈپ قىز - يىگىت بىلەن سەيلە - تاما - شا قىلىدىكەن. قىسقىسى، شاھزادە ئۇ تامسىز ساراي ئىچىدە نېمىنى خالىسا شۇنى قىلالايدىكەن. ئۇلار ئەشۇنداق ھەشەمەت بىلەن شاھزادىنىڭ تەقدىرىنى ئۆزگەرتەكچى بوپتۇ.

كۈنلەر ئۆتۈپتۇ، ئايلا ئۆتۈپتۇ. شاھزادە ئاشۇ تامسىز ساراي ئىچىدە ئۆزى بىلەن تەڭتۇش قىرىق بىر يىگىت بىلەن غەم - قايغۇسىز كۈنلەرنى ئۆت - كۈزۈپتۇ. شاھزادە ئون سەككىز ياشقا توشۇشقا بىر كۈن قالغاندا، شاھزادە تاماق توشۇغۇچىلارغا: - سىلەر شاھ ئاتامغا ئېيتىڭلار، ئەتە پولۇ ئېتىپ، پولونى شاھ ئاتام ئۆزى كۆتۈرۈپ ئېلىپ كەلسۇن، - دەپتۇ.

ئەتىسى پادىشاھ ئۆزىنىڭ خاس ئاشپىزىگە مەخسۇس پولۇ ئەتكۈزۈپتۇ. پولونى بىر تاۋاققا ئۈستۈرۈپ شاھزادىنىڭ تەلىپى بويىچە پولونى ئۆ - زى كۆتۈرۈپ شاھزادىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كىرىپ - تۇ. شاھزادە پولونى شىرە ئۈستىگە قويۇپ شاھ دا - دىسى بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپ بولۇپ، پولۇ - نى يېيىشكە باشلاپتۇ، پادىشاھ ئوغلنىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇرۇپ، ئوغلنىڭ پولۇ يېيىشىنى ھەۋەس بى - لەن تاماشا قىپتۇ. شاھزادىنىڭ قولى پولونىڭ ئاستىغا تۆشۈك كولىغان بۆجەندەك كىرىپ كې - تىپتۇ، پادىشاھ شاھزادىنىڭ يوقلۇقىغا قىزىقىپ قاپتۇ، شاھزادىنىڭ قولى پولونىڭ ئىچىگە بېغىشى

ئوتۇننى نەدىن ئالاتتىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ. سۈپى ئوتۇنچى ئۇنىڭغا:

— جاڭگالدا ئوتۇن يوق، شۇڭا مەن سېنى كىچىك، بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايسەن دېگەندىم، — دەپ ھەسرەت چېكىپتۇ.

ئەتى ئاتىسىنىڭ ئۆزىدىن بىر نەرسىنى يوشۇ-رۇۋاتقانلىقىنى بىلىپتۇ. ئۇ ئاتىسىدىن كوچىلاپ سوراپتۇ، ئاتىسى ئېيتىپ بەرمەپتۇ. ئەتى ئۈچ كۈن جاڭگالغا بېرىپ ئۈچ كۈندىلا يانتاق ئېلىپ قايتىپ كەپتۇ. ئاخىر ئۇ ئاتىسىغا:

— ئەگەر ئوتۇن بار يەرنى ئېيتىپ بەرمە-سەڭ، ئەتىدىن باشلاپ ئۆيدىن چىقماي ياتىمەن، — دەپ تۇرۇۋاپتۇ. سۈپى ئوتۇنچى ئېغىر ئۇھ تارتىپ: — ئەي ئوغلۇم، مەن سەندىن ئايرىلىپ قېلىشنى خالىمايمەن، — دەپتۇ.

— ئاتا، بۇ نېمە دېگەننىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ ئەتى. — مەن ئوتۇن بار يەرنى ئېيتىپ بەرسەم، سەن شۇ يەرگە بارسەن، ئۇ يەرگە بارساڭلا خەتەرگە يولۇقماي قالمايسەن، چۈنكى ئوتۇن بار يەرنىڭ يولى تولىمۇ خەتەرلىك، — دەپتۇ سۈپى ئوتۇنچى.

— ئەي ئاتا، ھەرقانچە يامان بولسىمۇ ئۆتكىلى بولار، — دەپتۇ ئەتى.

— كۈندە پەقەت بىر نۆۋەت بېرىپ كېلەلەيسەن، ئۇنداق ئۆتكىنىڭدىن يانتاق چاپقىنىڭ تۈزۈك.

— ھارۋا بىلەن بارسام بولمامدۇ؟
— ھارۋا بىلەن بارساڭ بولىدۇ، ھارۋىغا ئوتۇن بېسىپ قويساڭ قايتىپ كېلەلمەيسەن.

— نېمىشقا؟ — دەپ سوراپتۇ ئەتى.

— كالا تولىمۇ ئورۇق، ئاجىز، ھارۋىغا ئوتۇن بېسىپ قويساڭ، يامان داۋاندىنغۇ چىقارسەن، تەتۈر داۋاندىن قانداق قىلارسەن، شۇنى بىلمەيمەن، — دەپتۇ ئوتۇنچى.

ئەتى ئاتىسىنىڭ ئېيتقانلىرىدىن ئوتۇن بار يەرنى بىلىۋاپتۇ. ئۇ ئەتىسى سەھەردە ئىنەكنى يار-يار ھارۋىغا قوشۇپ ئاتىسى ئېيتقان جاڭگالغا قاراپ مېڭىپتۇ ھەمدە چاشكا بىلەن تەڭ ئۇ يەرگە يېتىپ بېرىپتۇ. ئاتىسى دېگەندەك قېرى ئىنەك

سېتىۋاپتۇ. «يار - يار ھارۋا» سېتىۋالغاندىن كېيىن، ئىنەككە ئارتىپ ئەكىلىدىغان ئوتۇننى ھار-ۋىغا بېسىپ ئەكىلىدىغان بوپتۇ. بۇنىڭ سۈپى ئۇ-تۇنچىنىڭ تۇرمۇشى يەنىمۇ ياخشىلىنىپتۇ. بۇ چاغدا سۈپى ئوتۇنچىنىڭ چوڭ ئوغلى قۇرامىغا يېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن سۈپى ئوتۇنچى ئوتۇن سېتىپ تاپقان پۇللىرىغا بالىلىرىنى بىر - بىرلەپ ئۆيلۈك - ئۇچاقلىق قىلىشقا باشلاپتۇ. سۈپى ئۇ-تۇنچى ئالتە بالىسىنى ئۆيلۈك - ئۇچاقلىق قىلىپ ئۆي ئايرىپ بەرگۈچە ئۆزى قېرىپ ئەمگەكتىن قايتۇ. بالىلىرىدىن ئېشىنالمىغان سۈپى ئوتۇنچىغا ئىنەكنى يەڭگۈشلەپ ھارۋىنى يېڭىلاشقا ئىمكان-يەت بولماپتۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ بالىلىرىمۇ ئۆز-بالىلىرىنى بېقىش بىلەن بولۇپ كېتىپ، ئاتا - ئانىسىغا قارىيالماپتۇ. قېرىپ قالغان ئاتا - ئانىسىنى بېقىش كەنجى ئوغۇل ئەتىنىڭ زىممىسىگە چۈشۈپتۇ. كەنجى ئوغۇل ئەتى كىچىك بولغاچقا، نېمە ئىش قىلىشنى بىلمەي يۈرۈپتۇ. شۇ كۈنلەردە سۈپى ئوتۇنچى ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قايتۇ. ئۇلار ئاتا - بالا ئۈچىسى ئىككى كۈن ئاچ قايتۇ. ئۈچۈن-چى كۈنى ئەتى:

— ئەي ئاتا، سېنىڭ كەسپىڭ نېمىدى؟ سې-نىڭ كەسپىڭنى مەن قىلسامغۇ جان بېقىپ كې-تەرمىز؟ — دەپتۇ. سۈپى ئوتۇنچى:

— ئەي ئوغلۇم، مەن ئوتۇنچىلىق قىلاتتىم. سەن كىچىك، بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماي-سەن، — دەپتۇ.

ئەتى ئوتۇنچىلىق قىلماقچى بوپتۇ. بوۋاي ئوغلىنىڭ رايمىنى قايتۇرماسلىق ئۈچۈن ماقۇل بوپتۇ. ئەتىنىڭ ئاپىسى ئىنەكنى ھارۋىغا قوشۇپ بېرىپتۇ. ئەتى جاڭگالغا بېرىپ ئوتۇن تاپالماپتۇ، ئۇ ئوتۇن تاپالمىسىمۇ قۇرۇق كەتكۈسى كەلمەي يانتاق چېپىپتۇ، ئۇ كەچكە ئون باغلام يانتاق چېپىپ ھارۋىغا بېسىپ بازارغا كەپتۇ. ئۇ چاپقان يانتىقىنى سېتىپ پۇلغا ئازراق يېمەك - ئىچمەك ئېلىپ ئۆيگە قايتىپ كېلىپ:

— ئەي ئاتا، جاڭگالدا ئوتۇن يوقكەن، سەن

قۇرۇق ھارۋا بىلەن ئەتىنى تەتۈر داۋان بىلەن يامان داۋاندىن تەستە ئۆتكۈزۈپ ئوتۇنلۇققا ئېلىپ بېرىپتۇ. ئەتى جاڭگالدىكى ئوتۇنلارنى كۆرۈپ ناھايتتى خوشال بوپتۇ. ئۇ خوشاللىقىدا ھارغىنىنىمۇ ئۇنتۇپ ھارۋىسىغا لىق ئوتۇن بېسىپتۇ. ئۇ ئوتۇننى بېسىپ بولۇپ ئاتىسىنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىنى يادىغا ئاپتۇ. لېكىن ھارۋىغا بېسىپ قويغان ئوتۇننى چۈشۈرۈۋەتكۈسى كەلمەپتۇ. ئۇ كالىنى ھەيدەپ مېڭىپتۇ. قېرى ئىنەك ئېغىر يۈكنى سۆرەپ پۇشۇلدىغىنىچە بىر قەدەم - بىر قەدەم مېڭىپ يامان داۋاننىڭ تۈۋىگە يېتىپ كەپتۇ. ئەتى ھارۋىدىن چۈشۈپ كالىغا يانداش بولۇپ ھارۋىنى تارتىپتۇ. قېرى ئىنەك بىر - ئىككى قەدەم مېڭىپ پۇشۇلدىغىنىچە توختىۋېلىپ ئىككى يېنىغا قاراپ بېشىنى چايقاپ تۇرىۋاپتۇ. ئەتىمۇ ئىنەككە قاراپ بىر ئاز ھاردۇق ئېلىۋاپتۇ. كالا يەنە ئۈچ - تۆت قەدەم يۇقىرى ئۆرلەپ توختاپ قاپتۇ. شۇ ھالەتتە مېڭىپ يامان داۋاننىڭ قاپ بېلىگە يېتىپ چىقىپتۇ. بۇ چاغدا كالا ئالدىغا تارتسا، ھارۋا كەينىگە سۆرەپتۇ. كالا تىرەجەپ پۇتلىرى پۈكلەشپ كېتىپتۇ. بۇ ھالنى كۆرۈپ ئەتىنى قورقۇنۇچ بېسىپتۇ. ئۇ ئەتراپىغا قاراپ، يول بويىدا تاشلارنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ يۈگۈرۈپ بېرىپ بىر تاشنى ئېلىپ كېلىپ ھارۋىنىڭ چاقىغا تىرەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھارۋا كالىنى كەينىگە سۆرەشتىن توختاپتۇ. شۇ چاغدا ئەتى بىر ئەقىل تېپىپ ئۇزۇن بىر تال چىۋىقنى ئېلىپ ھارۋىنىڭ ئاستىدا تۇرۇپ كالىنىڭ ساغرىسىغا چىۋىق سانجىپ ھەيدەپتۇ. كالا ئالدىغا ماڭسا، ھارۋىنىڭ چاقىغا تىرەيدىغان تاشنى تەييار قىلىپ ئۆمىلەپ مېڭىپتۇ، شۇ ھالەتتە يامان داۋاندىن تىنچ - ئامان ئۆتۈۋاپتۇ.

ئەتى يامان داۋاندىن ئۆتۈپ كەتكەن بىلەن تەتۈر داۋانغا قەدەم بېسىپتۇ. داۋان تەتۈر بولغاچقا، ھارۋىنى كالىنىڭ يېنىدا تۇرۇپ ھەيدەشكە مەجبۇر بوپتۇ. شۇنداق قىلمىسا داۋان بىردە ئوڭغا بۇرۇلسا، بىردە تەتۈرگە بۇرىلىدىكەن. شۇڭا تەتۈر داۋان دەپ ئاتالغان ئىكەن. سەللا دىققەت قىلمىسا كالا

جىراغا چۈشۈپ ھالاك بولىدىكەن. ئەتى قانداق قىلىشىنى بىلمەي تۇرۇپ قاپتۇ. شۇ چاغدا ھارۋىنى تارتالماي تۇرغان ئىنەك، يول ياقىسىدىكى بىر تۈپ لوڭقاققا بويۇن سوزۇپ ئىككى قەدەم مېڭىپ لوڭقاقنى يالماپ يەپتۇ. بۇنى كۆرگەن ئەتىنىڭ كالىسىغا بىر ئەقىل كەپتۇ - دە، دەرھال ھارۋىنىڭ چاقىنىڭ كەينىگە يوغان ئىككى تاشنى تىرەپ قويۇپ ئەتراپىغا قارايتۇ. ئۇ ئانچە يىراق بولمىغان يەردە كۆكۈرۈپ تۇرغان ئوتنى كۆرۈپ خوشال بوپتۇ. شۇ يەرگە بېرىپ بىر قولىنى ئوت يۇلۇپ كەپتۇ. ئۇ ئىنەكنىڭ نوقتىسىنى تۇتۇپ ئالدىغا ئۆتۈپ، قولىنى ئوتتىن بىر تۇتام ئېلىپ ئىنەككە پۇرۇتۇپ تارتىۋاپتۇ. ئىنەك ئوتنى يەيمەن دەپ ئالدىغا مېڭىپتۇ، ئەتى ئىنەككە ئوتتىن بىر چىشلەم چىشلىتىپ قويۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئەتى قولىنى ئوت تۈگىگىچە ئىنەكنى بىر قەدەم - بىر قەدەم ئالدىغا ماڭدۇرۇپ تەتۈر داۋاندىن ئۆتۈپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ھەر كۈنى شۇ جاڭگالغا ئوتۇنغا بېرىپ ئىنەككە ئوتنى پۇرۇتۇپ داۋانلاردىن بىخەتەر ئۆتۈپ، ئوتۇننى بازارغا ئاپىرىپ سېتىپتۇ. ئۇ پۇلى كۆپەيگەندە ئاتىسىنى داۋالدىتىپتۇ، ئاتا - ئانىسىنىڭ يېمەك - ئىچمىكىنى ياخشىلاپتۇ. سۈپى ئوتۇنچى تۇرمۇشىدا بولۇۋاتقان ئۆزگۈرۈشلەرنى كۆرۈپ:

— ئوغلۇم، سەن شۇنچىۋالا پۇلنى نەدىن تېپىۋاتىسەن، دەپ سوراپتۇ.

— ئاتا، ئۇ پۇللارنى مەن ئوتۇن سېتىپ تاپتىم، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئەتى.

— سەن شۇنچە كۆپ ئوتۇنلارنى نەدىن ئېلىپ كېلىۋاتىسەن، دەپ سوراپتۇ سۈپى ئوتۇنچى.

— مەن ئوتۇنلارنى تەتۈر داۋان بىلەن يامان داۋاننىڭ كەينىدىن ئېلىپ كېلىۋاتىمەن، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئەتى.

سۈپى ئوتۇنچى ئوغللىنىڭ بەرگەن جاۋابىغا ئىشەنمەي:

— سەن يامان داۋان بىلەن تەتۈر داۋاندىن قانداق ئۆتۈۋاتىسەن؟ دەپ سوراپتۇ. ئەتى:

سۈپى ئوتۇنچى ئىلاجىسىز ئوغللىنىڭ گېپىگە كىرىپ ھارۋىدىكى ئوتۇننىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئولتۇرۇپتۇ. لېكىن قورققىنىدىن: «سۈبھان ئاللا، سۈبھان ئاللا» دەپ مېڭىپتۇ.

ئەتى ئىنەكنى ھەيدەپ يامان داۋان تۈۋىگە كەپتۇ. ئىنەكنى يۇقىرى قاراپ ھەيدەپتۇ. ئىنەك يۇقىرى ئۆرلەپ ماڭالمىدىغان ھالەتكە كەلگەندە، ئەتى كالىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ قولىقىدىكى ئوتتىن بىر تۇتامنى ئېلىپ كالىغا پۈرۈتۈپ تارتىۋاپتۇ. كالا ئوتنى يەيمەن دەپ ئالدىغا مېڭىپتۇ، كالا يەنە توختاپ قاپتۇ، ئەتى ئوتنى يەنە پۈرۈتۈپتۇ، كالا يەنە مېڭىپتۇ، سۈپى ئوتۇنچى بۇنى كۆرۈپ:

— ئەي ئوغلۇم، بۇ نېمە قىلغىنىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— ئەي ئاتا، كالىنى بۇرنىدىن يېتىلىگىنىم مۇشۇ ئەمەسمۇ؟ — دەپتۇ ئەتى.

سۈپى ئوتۇنچى ئوغللىنىڭ گېپىنىڭ تېگىگە يېتىپ ئوغللىدىن خاتىرجەم بوپتۇ ھەم بۇ ساۋاقنى باشقىلارغا ساۋاق ئۈچۈن سۆزلەپ بېرىپ:

— كالىنى بۇرنىدىن يېتىلە، دېگەن ئەنە شۇ، — دەپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا: «كالىنى بۇرنىدىن يېتىلە» دېگەن ھېكمەت ئاتا — بالا ئوتۇنچى سۈپى بىلەن ئەتىنىڭ ئاشۇ كەچۈرمىشىدىن قالغانىكەن.

(ئېيتىپ بەرگۈچى تۇرپان شەھەر يار يېزىسىدىن سۇلايمان سادىق)

پۇل بار چاغدا مىڭ دوست، پۇل يوق چاغدا قېنى دوست

بار ئىكەنۇ، يوق ئىكەن بىزدىن يىراق ماكاندىكى شەھەردە بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن. ئۇ پادىشاھنىڭ خەزىنىلىرى ئالتۇن — كۈمۈش، گۆھەر — ياقۇت، ئۈنچە — مەرۋايىتلار بىلەن لىق تولغانىكەن. ئۇ پادىشاھنىڭ بىر يالغۇز ئوغلى بار ئىكەن. پادىشاھ ئوغللىنى يالغۇز ئوغۇل دەپ تولىمۇ ئەركە ئۆستۈرۈپتۇ. بالا مەكتەپ يېشىغا توشقاندا ئوقۇ-تۇش ئۈچۈن مەخسۇس خەلپەت تەكلىپ قىپتۇ. شاھزادە خەلپەتتىن تەلىم ئالماقتا يوق، بىردە

— مەن ئۇ يەردىن كالىنى بۇرنىدىن يېتىلەپ ئۆتۈۋاتمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

سۈپى ئوتۇنچى ئوغللىنىڭ بۇ جاۋابىغا ئىشەنمەي: — كالىنى بۇرنىدىن تارتساڭ كەينىگە شوخ-شۈيدىغان تۇرسا، ئۇ يەردە قانداق كالىنى بۇرنىدىن يېتىلەيسەن، — دەپتۇ.

— ئىشقىلىپ، مەن ئۇ يەردىن كالىنى بۇرنىدىن يېتىلەپ ئۆتۈۋاتمەن، — دەپتۇ ئەتى.

سۈپى ئوتۇنچى ئوغللىنىڭ گېپىنىڭ تېگىگە يېتەلمەپتۇ. ئارىدىن ھەپتە، ئون كۈن ئۆتۈپتۇ، ئۇنىڭ كېسىلى ساقىيىپ ئورنىدىن تۇرۇپتۇ، بىر كۈنى ئۇ ئوغللىنىڭ كالىنى بۇرنىدىن قانداق يېتىلەيدىغانلىقىنى كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن ئوغلى بىلەن بىرگە جاڭگالغا بارماقچى بولۇپ:

— ئوغلۇم، بۈگۈن مەنمۇ سەن بىلەن بىرگە ئوتۇنغا باراي، — دەپتۇ، ئەتى:

— ئاتا، جاپا چېكىپ نېمە قىلارسەن؟ — يا مەندىن خاتىرجەم بولالمايۋاتامسەن؟ — دەپتۇ، سۈپى ئوتۇنچى:

— مەن سېنىڭ كالىنى بۇرنىدىن يېتىلىگىنىڭنى بىر كۆرۈپ باقاي دەيمەن، — دەپتۇ.

ئەتى ئاتىسىنىڭ جاڭگالغا بىرگە بېرىشىغا ماقۇل بوپتۇ. ئۇ، ھارۋىغا بىر قولىتۇق ئوتنى سېلىپ مېڭىپتۇ، ئۇلار جاڭگالغا يېتىپ بېرىپتۇ، ئەتى ئوتنى كالىغا سېلىپ بەرمەي بىر چەتكە ئېلىپ قويۇپتۇ، سۈپى ئوتۇنچى بۇنى كۆرۈپ:

— ئوغلۇم، ئوتنى كالىغا نېمىشقا سېلىپ بەرمەيسەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

— ئوت كېيىن لازىم بولىدۇ، — دەپتۇ ئەتى.

ئەتى ھارۋىغا ئوتۇننى بېسىپ:

— ئاتا، سەن ئوتۇننىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئولتۇرغىن، — دەپتۇ، سۈپى ئوتۇنچى:

— بۇ ئىنەك مۇشۇ ھارۋىنى سۆرەپ چىقىپ كەتسە چوڭ گەپ، — دەپ ئوتۇننىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئولتۇرغىلى ئۈنماپتۇ. ئاخىر ئەتى:

— ئەگەر، ھارۋىغا چىقىپ ئولتۇرمىساڭ كالىنى ئورنىدىن تەۋرەتمەيمەن، — دەپتۇ.

خەلىپەتنىڭ چورنىقىنىڭ ئىچىگە چارپاي ئاسمان تۆكۈپ قويسا، بىردە خەلىپەتنىڭ سەللىسىنىڭ پەتە-ئاسىغا ئوت يېقىپ ئاۋارە قىلىدىكەن. بىردە خەلىپەتنىڭ پەشمىتىنىڭ ئىچىگە پاقا، چاشقان تىقىپ قويىدىكەن. كۈنلەر شۇنداق ئۆتۈپتۇ. خەلىپەت پادىشاھىدىن قورقۇپ شاھزادىگە تەنبىھ بېرەلمەيدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە خەلىپەت سەھەر ئوردىغا كىرىپ شاھزادىگە تەلىم بەرمەكچى بوپتۇ. شاھزادە ئۆزىنىڭ خاس دوستلىرى بىلەن قاتار ئولتۇرۇپ خەلىپەتتىن تەلىم ئالماقچى بوپتۇ. خەلىپەت ئەمدى كىتابىنى ئېچىشىغا شاھزادە خەلىپەتنىڭ كۆزىنى غەلەت قىلىۋېتىپ، خەلىپەتنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ سەللىسىنىڭ پەتەسىغا ئوت يېقىپ:

— ئاخۇنۇم سەللا - لىرىنىڭ پەتەسىغا ئوتلار تۇتاشتى، — دەپ خەلىپەتنى دوراپ «قىرا-ئەت» قىپتۇ.

خەلىپەت بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئالدىراپ - تېنەپ ئورنىدىن تۇرۇپ چورۇقىنى پۈتسىغا ساپقانكەن، چورۇق ئىچىگە تۆكۈپ قويغان چارپاي ئاسمان خەلىپەتنىڭ پۈتسىغا سانجىلىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن خەلىپەتنىڭ سەۋرى قاچىسى تېشىپ، سەللىسىگە تۇتاشقان ئوتنىمۇ ئۆچۈرمەي، چورنىقىنىمۇ كەيمەي:

— داد پادىشاھىم، داد، — دەپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپتۇ.

پادىشاھ بىر پارچە ئوتنىڭ ئۆز ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، چۆچۈپ كېتىپ:

— تېز ئوتنى ئۆچۈرۈڭلار، تېز بولۇڭلار، — دەپ ۋارقىراپتۇ.

پادىشاھنىڭ ئەتراپىدا تۇرغان نۆۋكەرلەر خەلىپەتنىڭ ئۈست - بېشىغا تۇتاشقان ئوتنى ئۆچۈرۈپتۇ. خەلىپەت پادىشاھنىڭ ئالدىدا تەزىم قىلىپ تۇرۇپتۇ. پادىشاھ:

— ئەي خەلىپەت، ئۆزۈڭگە ئوت قويغۇدەك سا-ڭا نېمە دەرد كەلدى، — دەپ سوراپتۇ، خەلىپەت:

— ئەي پادىشاھى ئالەم، ئېيتىشقا تىلىم كۆپىدى، — دەپتۇ.

— ھەرقانداق گۇناھىڭ بولسا كەچتىم، ئېيت.

قىن، — دەپتۇ پادىشاھ. خەلىپەت:

— مەن بۇندىن كېيىن شاھزادىگە ئىلىم بېرىلمىگەندەكەن، ئەگەر ئۇنداق بولمىسا، ئۇ شاھزادە مېنى تىرىك كاۋاپ قىلىۋەتكۈدەك، — دەپ شاھزادىنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىنى شىكايەت قىلىپ، قان تېمىپ تۇرغان پۈتسىنى كۆرسىتىپتۇ. پادىشاھ خەلىپەتنىڭ پۈتسىدىكى قاننى كۆرۈپ:

— بۇ نېمە ئىش؟ — دەپ چۆچۈپ سوراپتۇ. خەلىپەت:

— شاھزادە كۈندە چورۇقۇمنىڭ ئىچىگە چارپاي ئاسمان قاچىلاپ قويىدۇ. بۈگۈن سەللىمگە ئوت تۇتاشقاندىن كېيىن، قورقۇپ كېتىپ چورۇقۇمنىڭ ئىچىگە قاچىلانغان چارپاي ئاسماننى تۆكۈۋېتىشنى ئۈنتۈپ قېلىپلا پۈتسىنى چورۇققا تىقىپتەنمەن، پۈتسىغا چارپاي ئاسمان سانجىلىپ كەتتى، — دەپ ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپتۇ.

پادىشاھ بۇ خەلىپەتكە نۇرغۇن ئۆزۈر خاھلىق ئېيتىپ، ئىنئام بېرىپ قايتىشقا ئىجازەت بېرىپتۇ. كېيىن باشقا بىر خەلىپەت تەكلىپ قىپتۇ. شاھزادە ئۇ خەلىپەتنىمۇ ئىلگىرىكى ئۇسۇل بىلەن يولغا ساپتۇ. شۇنداق قىلىپ، پادىشاھ شاھزادىنى ئوقۇتۇش ئۈچۈن ئارقا - ئارقىدىن يەتتە خەلىپەت تەكلىپ قىپتۇ. شاھزادە بىرىنىمۇ تۇرغۇزماپتۇ. شاھزادىنىڭ يامان نامى شەھەرگە تاراپ ئاخىر ئۇ شەھەردىن شاھزادىنى ئوقۇتقان خەلىپەت چىقماي قاپتۇ. پادىشاھمۇ ئامال قىلالماي شاھزادىنى ئوقۇتۇشتىن توختاپ قاپتۇ. شاھزادە شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزىنىڭ خاس دوستلىرى بىلەن ئويناپ كۈلۈپ كۈنلەرنى ئۆتكۈزۈپتۇ. شاھزادە ئون سەككىز ياشقا توشقاندا پادىشاھ ئۇنى ئالدىغا چاقىرىپ:

— ئەي ئوغلۇم، مەن سېنى يالغۇز ئوغلۇ دەپ تولىمۇ ئەركە چوڭ قىلىۋېتىپتەنمەن. شۇ ۋەجىدىن سېنى ئوقۇتالمىدىم، بۇنىڭ ئۈچۈن مېڭا پۇشايمان يەيمەن، پۇشايمان يېگەن بىلەن ئورنىغا كەلمەيدۇ. سەن ئەمدى بولسىمۇ بىرەر ئىشنىڭ بېشىنى تۈتمەسەڭ، مەن سېنىڭ كېيىنلىكىڭدىن خاتىرجەم بولالمايمەن، — دەپتۇ.

— ئەي بەگزادە، سەن بۇ شەھەرگە يېڭى كەلگەن ئوخشىمىمىسەن؟ — دەپ سوراپتۇ.
 — شۇنداق، مەن بۇ شەھەرگە يېڭى كەلگەن، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ شاھزادە.
 — نېمە ئىش قىلغىلى كەلگەن؟ — دەپ سو-راپتۇ ئۇ ئادەم.
 — مەن سودا قىلغىلى كەلگەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ شاھزادە.
 — سودا قىلغىلى كەلگەن بولساڭ ھېساب-كىتاب قىلىشنى بىلمەمسەن؟ — دەپ سوراپتۇ ئۇ ئادەم. شاھزادە:
 — مەن ئوقۇمىغان، ھېساب — كىتاب قىلىش-نى بىلمەيمەن، — دەپتۇ. ئۇ كىشى:
 — ساڭا ھېساب — كىتاب قىلىدىغان چاكار لازىم بولغۇدەك، بىرى يېتىشمەيدۇ، شۇڭا ئۈچىنى تېپىپ بېرى، بۇ شەھەردە سودا بەك قىزىپ كېتىمدۇ، — دەپتۇ.
 شاھزادە ماقۇل بوپتۇ، ئۇ ئادەم يەنە:
 — سەن سودا قىلماقچى بولساڭ كىرىم — چىقىم خاتىرىلەشنى بىلمەمسەن، — دەپ سوراپتۇ. شاھزادە:
 — مەن خەلىپەنىڭ سەللىسىنىڭ پەتتاسىغا ئوت قويۇۋېتىپ ئوقۇمىغان، شۇڭا خاتىرىلەشنى بىلمەيمەن، — دەپتۇ. ئۇ كىشى:
 — ئۈچ ھېساب — كىتاب قىلغۇچىغا ئۈچ خا-تىرىلىگۈچى يېتىشمەيدۇ، ئون خاتىرىلىگۈچى تې-پىپ بېرىمۇ؟ — دەپتۇ. شاھزادە ماقۇل بوپتۇ. ئۇ كىشى يەنە:
 — سەن شۇنچە چوڭ سودا قىلىدىغان ئادەم، ھاماللىرىڭ باردۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. شاھزادە:
 — مەن ئىلگىرى ھېچ ئىش قىلىپ باقمىغان، ھامالنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن، — دەپ-تۇ. ئۇ ئادەم:
 — سېنىڭ شۇنچە كۆپ مال — مۈلكۈڭنى ئار-تىدىغان، چۈشۈرىدىغان ئادەم بولمىسا بولمايدۇ، ھامالدىن يۈزنى تېپىپ بېرىمۇ؟ — دەپتۇ.
 شاھزادە ماقۇل بوپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئادەم شاھزادىگە ھېسابچى، خاتىرىلىگۈچى، ھامال، ئاش-

شاھزادە ئاتىسىنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلاپ ئويلىنىپ:
 — ئەي ئاتا، مەن سودىگەرچىلىك قىلسام دەي-مەن، — دەپتۇ.
 پادىشاھ ئوغلىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ:
 — بولىدۇ، ئوغلۇم، مەن شەھەرنىڭ ئاۋات رەستىسىدىن ساڭا دۇكان ئېچىپ بېرى، سەن قانداق سودا قىلساڭ قىل، ئالتۇن — كۈمۈشمۇ، ئۈنچە — مەرۋايىتىمۇ ھەممىسىنى تەل قىلىپ بې-رى، — دەپتۇ. شاھزادە:
 — ئەي ئاتا، بۇ شەھەردىكى سودىلار ماڭا ياق-مايدۇ. مەن كارۋان تارتىپ باشقا شەھەرلەرگە بې-رىپ سودا قىلساممىكىن دەيمەن، — دەپتۇ.
 پادىشاھ ئوغلىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ ئويلىنىپ قاپتۇ؟ ئاخىر باشقا يۇرتلارغا بېرىپ ئىسسىق — سوغۇقنى بېشىدىن كەچۈرسە بىرەر ئىشنىڭ پې-شىنى تۇتۇپ يول تېپىۋالسا ئەجەب ئەمەس، دەپ ئويلاپ، شاھزادىنىڭ كارۋان تارتىپ سودا قىلىش-غا قوشۇلۇپتۇ.
 ئارىدىن ئۈزۈن ئۆتمەي ئۈچ يۈز ئاتقا ئالتۇن — كۈمۈش، ئۈنچە — مەرۋايىت، تاۋار — دۈردۈن يۈكلەپ بېرىپتۇ.
 پادىشاھ ھىزادىنى يولغا سالغىچە:
 — ئەي ئوغلۇم، بۇ سېنىڭ تۇنجى قېتىم سە-پەرگە چىقىشىڭ، يولدا كۆپ ئېھتىيات قىلغىن، بىز-نىڭ شەرقىي تەرىپىمىزدە بىر شەھەر بار، ئاشۇ شە-ھەردە سودا ناھايىتى قىزىيدۇ، سېنىڭ تۇنجى قېتىم سودىغا چىقىشىڭ، شۇڭا ئاشۇ شەھەرگە بېرىپ سودىنى تېز تۈگىتىپ، تېز قايتىپ كەلگىن، — دەپتۇ.
 شاھزادە ئاتىسىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە شەرقتىكى ئاشۇ شەھەرگە بېرىپتۇ، ئۇ شەھەرگە بېرىپ ھەشەمەتلىك ساراينى چۈشۈپتۇ.
 بىر كۈنى سودا قىلىشنى خىيال قىلىپ با-زارغا چىقىپتۇ؟ ئۇ ئىلگىرى ھېچبىر ئىشنى قىلىپ باقمىغاچقا نەدە، قانداق سودا قىلىشنى بىلمەي بېشى قېتىپتۇ، ئۇ نېمە قىلىشنى بىلمەي كېتىپ بارسا، بىر ئادەم كېلىپ:

شاھزادە ماقۇل بولۇپ يولغا چىقىپتۇ. ئۇ ئۆز-
زۇن يول يۈرۈپ ئاتىسى دېگەن شەھەرگە يېتىپ
بېرىپتۇ. شاھزادە بۇ شەھەرگە يېتىپ بېرىپ يەنە
ئىلگىرىكىدەك ھېساباتچى، خاتىرىلىگۈچى، ھام-
مال... دەپ ئۈچ يۈز ئوتتۇز ئۈچ ئادەمنى يىغىپ،
ئۇلار بىلەن دوست بولۇپ، يەپ - ئىچىپ، ئويناپ،
ئېلىپ بارغان مال - دۇنياسىنى تۈگىتىپ ئۆز
شەھەرگە ئۈچ ئايدىن كېيىن قۇرۇق قول قايتىپ
كەپتۇ. پادىشاھ بۇ نۆۋەتمۇ ئەھۋال سورىغانىكەن،
شاھزادە ئىلگىرىكىدەكلا جاۋاب بېرىپتۇ. پادىشاھ
يەنە ئارتۇق گەپ قىلماپتۇ.

شاھزادە ئۈچىنچى قېتىم سودا قىلغىلى چىقتى.
ماقچى بوپتۇ. پادىشاھ ئۈچ يۈز تۈگىلىك مال - دۈن-
يا تەييارلاپ، ئۆز شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر شە-
ھەرگە يولغا سېلىپ قويۇپتۇ. شاھزادە ئۇ شەھەرگە
بارغاندىن كېيىنمۇ ئىلگىرىكى ئىككى نۆۋەتتىكىگە
ئوخشاش ئۈچ يۈز ئوتتۇز ئۈچ ئادەمنى يىغىپ، يەپ
- ئىچىپ، ئويناپ، مال - دۇنياسىنى تۈگىتىپ ئۈچ
ئايدىن كېيىن قۇرۇق قول قايتىپ كەپتۇ.
بۇ نۆۋەت پادىشاھ خاپا بولۇپ كايغانىكەن،
شاھزادە:

— جاھاندا دوست تۇتقاندىنمۇ ئارتۇق ياخشى
ئىش بولامدۇ، ھەرقانداق ئىش دوستلارسىز بولام-
دۇ؟ — دەپ ئۆز گېپىنى قىپتۇ. پادىشاھ ھەرقانچە
قىلىشمۇ شاھزادە ئۆز سۆزىدە چىڭ تۇرۇپتۇ. بۇ-
نىڭغا پادىشاھنىڭ ئاچچىقى كېلىپ:
— ئەمدى سەن قۇرۇق قول بېرىپ باق،
دوستلىرىڭنىڭ سېنى بىر كۈن باققانلىقىنى كۆ-
رۈپ باقاي، — دەپتۇ.

شاھزادە ئاتىسىدىن رەنجىپ:
— ئۇ دوستلىرىمنى مەن ئۈچ ئايدىن بېرى
بېقىپ مېھمان قىلدىم، ئۇلار مېنى بىرسى بىر
ئايدىن باقسىمۇ بىر ئۆمۈر باقىدۇ، — دەپ ئوردى-
دىن چىقىپ كېتىپتۇ.

شاھزادە شۇ ماڭغىنىچە ئۆزى تۇنجى قېتىم
بارغان شەھەرگە بېرىپ دەسلەپ ئۇچراشقان دوست-
تىنى تېپىپ ئەھۋاللىشىپتۇ. ئۇ دوستى كاتتا باي

پەز، سازەندە، ئۈسۈلچى، ئات باقار بولۇپ ئۈچ يۈز ئا-
دەم تېپىپ بەرمەكچى بوپتۇ. شاھزادە ماقۇل بوپتۇ.
ئۇ ئادەم شاھزادە بىلەن خوشلۇشۇپ ئۆزى دې-
گەن ئادەملەرنى تېپىپ كەلمەكچى بولۇپ مېڭىپ-
تۇ. شاھزادە ئۇلارنى سارايدا كۈتمەكچى بوپتۇ. ئا-
رىدىن ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمەي ئۇ ئادەم دېگەن ئادەم-
لىرىنى باشلاپ كەپتۇ. شاھزادە يات بىر شەھەردە
شۇنچە كۆپ ئادەملەرنى كۆرۈپ نېمە قىلارنى بىل-
مەي تۇرۇپ قايتۇ. بۇ چاغدا ھېلىقى ئادەم:
— ئەي بۇرادەر، مەن ئادەملەرنى باشلاپ كەل-
دىم. سەن بۇلار بىلەن تۇنۇشۇۋېلىش ئۈچۈن بىرەر
نۆۋەت داستىخان سالارسەن، — دەپتۇ. شاھزادە
داستىخان سېلىشقا ماقۇل بوپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن ئويۇن - تاماشا باشلىنىپتۇ.
ۋاقىت ئۇزارغىنىچە شاھزادە ئۇلار بىلەن دوست
بولۇشۇپ سودا قىلىشنى ئۈنتۈپ كېتىپتۇ. ئۇ ئو-
يۇن - تاماشا بىلەن ئۈچ ئاي ۋاقىتنى ئۆتكۈزۈپ،
ئۈچ يۈز ئاتتىكى مال - دۇنيانى تۈگىتىپ، ئۈچ
يۈز ئوتتۇز ئۈچ دوست تۇتۇپ ئۆز شەھەرگە قۇ-
رۇق قول قايتىپتۇ. پادىشاھ ئوغلىنىڭ قۇرۇق قول
قايتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ:

— ئەي ئوغلۇم، قىلغان سوداڭ قېنى، — دەپ
سورايتۇ.
شاھزادە:

— ئەي ئاتا، ئۇ شەھەرگە بېرىپ ئۈچ يۈز
ئوتتۇز ئۈچ دوست تۇتتۇم. ئاشۇ دوستلىرىم بىلەن
يېدىم، ئىچتىم، ئوينىدىم، شۇنىڭ بىلەن ئېلىپ
بارغان ماللىرىم تۈگىدى، — دەپتۇ.
پادىشاھ ئارتۇق گەپ قىلماپتۇ. ئارىدىن يەنە
بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، شاھزادە يەنە كار-
ۋان تارتىپ سودا قىلىشقا چىققاچى بوپتۇ. پادى-
شاھ ماقۇل بولۇپ ئۈچ يۈز خېچىرغا ئالتۇن -
كۈمۈش، ئۈنچە - مەرۋايىت، تاۋار - دۇردۇن ئار-
تىپ بېرىپ:

— ئەي ئوغلۇم، شەھىرىمىزنىڭ غەربىدە بىر
شەھەر بار، سەن بۇ نۆۋەت ئاشۇ شەھەردە سودا
ئوبدان بولىدۇ، شۇ شەھەرگە بارغىن، — دەپتۇ.

مۇ ھېچقايسى دوستى تۇنۇشلۇق بەرمەپتۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېلىۋالغان پۇللىرى تۈگەپ تىلەمچىلىك قىلىدىغان ھالغا چۈشۈپ قاپتۇ.

ئۇ ئىلاجسىز تىلەمچىلىك قىلا - قىلا ئاتىدى. سىنىڭ شەھەرگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. ئۇ ئۆز شەھەرگە يېتىپ كەلگۈچە ئۈست - بېشىدىكى كىيىملىرى يىرتىلىپ جۇل - جۇل بولۇپ كەپتۇ. چاچ - ساقاللىرى ئۆسۈپ رەسمىي دىۋانە سىياقىغا كىرىپ قاپتۇ.

شاھزادە ئوردىغا كىرمەكچى بولغانىكەن، يا - ساۋۇللار ئۇنى توسۇۋېلىپ كىرگۈزمەپتۇ. بۇ ئىش شاھزادىگە تېخىمۇ ئەلەم قىپتۇ. ئۇ ئاخىر پادىشاھ بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىپتۇ. پادىشاھ دەرۋازا ئالدىغا چىققاندا شاھزادە زار - زار يىغلاپ تۇرۇپ ئۆزىنىڭ كەچۈرمىشلىرىنى سۆزلەپ:

— پۇل - مال بار چاغدا مىڭ دوست ئىدۇق، پۇل بولمىۋىدى بىرىمۇ مېنى تۇنۇمىدى، - دەپ ئاتىسىنىڭ پۈتتۈرۈپ يىقىلىپتۇ.

پادىشاھ دىۋانىنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ، بۇنىڭ دىۋانە ئەمەس ئۆز ئوغلى ئىكەنلىكىنى تۇنۇپ، ئوغلىنىڭ ئۆز ئەقىلسىزلىكىنى بىلىپ، ساۋاقنى قوبۇل قىلغانلىقىنى چۈشىنىپ، ئوغلىنى باغرىغا بېسىپتۇ. پادىشاھ كېيىن ئوغلىنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن كەچۈرمىشلىرىنى يىغىنچاقلاپ باشقىلارغا ئىبەرەت بولسۇن ئۈچۈن: «پۇل بار چاغدا مىڭ دوست، پۇل يوق چاغدا قېنى دوست؟» دەپتۇ.

شاھزادىمۇ شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئەخمەقلىقىنى بويىنىغا ئېلىپ، قىلغان ئىشلىرىغا پۇشايمان قىلىپ، بىكار ئۆتۈپ كەتكەن ئۆمرىنى تولدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن قايتىدىن ئۆگىنىشكە كىرىشىپتۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا: «پۇل بار چاغدا مىڭ دوست، پۇل يوق چاغدا قېنى دوست» دېگەن ماقال ئاشۇ پادىشاھ بىلەن شاھزادىنىڭ كەچۈرمىشىدىن قالغانىكەن.

(ئېيتىپ بەرگۈچى پىچان ناھىيە چىقىتم پىزا قۇمكارىز مەھەللىسىدىن ھۇشۇر ھەمدۇل)

بولۇپ كەتكەننىكەن. ئۇلار ئەھۋاللىشىپ گەپ ئاردىلىقىدا شاھزادە ئۆزىنىڭ ئوردىدىن چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئاشكارىلاپ قويۇپتۇ. شاھزادىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ دوستىنىڭ چىرايى دەرھال تۇتۇلۇپتۇ. ئە - تىسى ئۇ دوستى:

— ئەي دوستۇم، مېنىڭ سەھرادا سەكسەن ياشقا كىرگەن بىر ئانام بار ئىدى، بۈگۈن تۈگەپ قالغانلىق خەۋىرى كەلدى. مەن شۇ شەھەرگە بار - مەسام بولمايدۇ، سەنمۇ بىللە بېرىشىپ بېرەمسەن ياكى باشقا دوستلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ تۇرۇپتۇ - رامسەن؟ - دەپ، يوق سەۋەبىنى كۆرسىتىپ ئۆيدىن قوغلاپتۇ.

شاھزادە ئۆزىنى قوغلاۋاتقانلىقىنى بىلىپ، چاندۇرماي ئۆيدىن چىقىپ كېتىپتۇ. ئۇ شۇ خاپىد - چىلىقتا كېتىپ بارسا، كوچىدا يەنە بىر دوستى ئۇچراپتۇ. شاھزادە ئۇنىڭغا سالام بېرىپتۇ، ئۇ دوستى شاھزادىنى تۇنۇماسقا سېلىپ يېنىدىكى ھەمراھلىرىغا:

— قاراڭلار، ماۋۇ قەلەندەر كىمگە سالام بېرىدۇ؟ - دەپ مەسخىرە قىپتۇ.

شاھزادە بۇ ئىزا - ئاھانەتكە چىداپ يەنە بىر دوستىنىڭ ئىشىكىگە بېرىپتۇ. ئۇ دوستى دەرۋازا - زىسىنى ئېچىپ:

— ئەي قەلەندەر، سەن بۇ شەھەرنىڭ قائىدىسىنى بىلمەمسەن؟ بىلمىسەڭ ئېيتىپ بېرەي، بۇ شەھەردە پىشىندىن كېيىن سەدىقە بېرىلمەيدۇ، - دەپ ئىشىك تۈۋىدىنلا قوغلىۋېتىپتۇ.

شاھزادە شۇ ھالەتتە بۇ شەھەردە تۇتقان ئۈچ يۈز دوستىدىن تىل - ھاقارەت، دەشنام ئىشىتىپ، دوستلىرىدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپتۇ.

ئۇ قۇرساق كۆپىكىدە ئۆلۈۋالماقچى بوپتۇ. لېكىن جان تاتلىق كەپتۇ.

ئۇ ئىككىنچى قېتىم سودىغا بارغان شەھەرگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. ئۇ شەھەرگە بېرىپمۇ ئوخ - شاشلا ئەھۋالغا ئۇچراپتۇ.

ئاخىر ئۈچىنچى شەھەرگە بېرىپتۇ. بۇ يەردە -

(توپلاپ رەتلىگۈچى تۇرپان ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا)

توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەت ئوسمان ئەمىرى

بەھرام ۋە زۇھرا

غىنىدەك، مۇھەببەت ئىشىدىمۇ باشقىلارنىڭ ئاغ-زىنى ھۆكۈم بىلەن توسقىلى بولمايدىكەن. شۇڭا، بۇلار شۆھرەت تاختىسىغا ئۆز سۈرەتلىرىنى سەزىپتۇ، بالاغەتكە يەتمەستە گەپ - سۆزلەردىن خالىي بولغان بولسا، ئەمدىلىكتە بالاغەتكە يېتىپ، ھەر تەرەپتىن ئۇلار توغرىلۇق سۆز - چۆچەك پەيدا بوپتۇ. چوڭلار ھەر قانچە نەسەت قىلسىمۇ ئەسلا پايدىسى بولماپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي، بۇ ئىككىسىنىڭ ئىشلىرى خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ كېتىپتۇ. ئاقسۆڭەك ۋەزىرىمۇ بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، زۇھرانى ھۇجرىسىغا سولاپ قويۇپتۇ. بەھرام بولسا مۇھەببەت مەكتىپىدە، ئۇنىڭ ئىشقى پىراق دەرسىنى داۋاملىق ئوقۇپتۇ. ئۇ زۇھرانىڭ دىدارىدىن مەھرۇم بولغاندىن كېيىن، ئەقلىدىن ئېزىپ، ئىلىم ئۆگىنىشتىنمۇ مەھرۇم بوپتۇ. زۇھرامۇ يالغۇز ئۆيىگە سولانغاندىن كېيىن، بەھرامنىڭ دەرد - پىراقىدا تېخىمۇ كۆيۈپ پۇچىلىنىپتۇ.

كۈنلەردىن بىر كۈنى، زۇھرا سەۋرنىڭ پەردىسىنى پارە - پارە قىلىپ، ئىختىيارسىز ئۆيىدىن قېچىپ چىقىپ، مەكتەپكە بېرىپتۇ - دە، بەھرام بىلەن كۆرۈشۈپ، ھىجران ئازابى تارتقىنى توغرى - لۇق دەرد - مۇڭ تۆكۈپتۇ. بەھراممۇ بىتاقەتلىك -

ئاتىقلار بوستانىنىڭ شېرىن سۆزلۈك تۈتىلىدىرى يېڭى رىۋايەتلەرنى كەلتۈرۈپتۈكى، بىر مەملىكەت بار بولۇپ، ئېتىمى گىلانە دەپ ئاتىشىدىكەن. ئۇ مەملىكەتنىڭ پادىشاھى ئادالەت يولىنى تۇتقان بولۇپ، چوڭ - كىچىك ھەممە پۇقرالىرىغا ئىنتايىن مېھرىبان ئىكەن. ئۇنىڭ بەھرام ئىسىملىك بىر ئوغلى بولۇپ، ئىنتايىن قامەتلىك ھەم خۇش چىراي ئىكەن. پادىشاھ ئۇنىڭ ئەلەم ۋە قەلەمدە كامالەتكە يېتىشى ئۈچۈن، ئۇنى بىلىملىك بىر ئۇستازغا تاپشۇرۇپتۇ. ئوڭ قول ۋەزىرىنىڭ زۇھرا ئىسىملىك گۈزەل بىر قىزى بار بولۇپ، ئۇمۇ بىر ئۇستازنىڭ قولىدا بەھرام بىلەن بىرگە ئوقۇپتۇ. ئۇلار مەكتەپتىن ئازات بولسلا بىللە ئويناپ يۈرۈپ بىر - بىرلىرىگە ئېچىكىشىپ كېتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، بارا - بارا بۇلارنىڭ ئوتتۇرىدا ئاشىقلىق ۋە مەشۇقلۇق ھېسسىياتى پەيدا بولۇشقا باشلاپتۇ. شۇ تەرىقىدە بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئىشقىنىڭ ئاپتېپى شادلىق ئاسمىنىدىن باش چىقىرىپ، شولسى كۆڭۈلنىڭ قۇياشنى قىزىتىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىلىرىدىن خىجالەت پەردىسى كۆتۈرۈلۈپتۇ.

ئىپارنىڭ ھىدىنى مەخپىي ساقلىغىلى بولمىدى.

نى بايان قىلىپتۇ. ئىككىسى بىر - بىرىنى قۇچاقلىشىپ، زار - زار يىغلىشىپ تۇرغاندا، خىزمەتكارلار ئۇلارنى كۆرۈپ قېلىپ، بۇ ۋەقەنى دەرھال ۋەزىرگە مەلۇم قىلىپتۇ. ۋەزىر بۇنىڭدىن قاتتىق ئاچچىقلىنىپ، زۇھرانى تۇتۇپ ئەكېلىپ يەر ئاستىدىكى بىر قاراڭغۇ ئۆيگە سولاپ، بىر قانچە ئەسكى بەتخوي كېنىزەكلەرنى ئۇنىڭغا قاراشقا قويۇپتۇ ۋە ئۇلارغا:

نى بايان قىلىپتۇ. ئىككىسى بىر - بىرىنى قۇچاقلىشىپ، زار - زار يىغلىشىپ تۇرغاندا، خىزمەتكارلار ئۇلارنى كۆرۈپ قېلىپ، بۇ ۋەقەنى دەرھال ۋەزىرگە مەلۇم قىلىپتۇ. ۋەزىر بۇنىڭدىن قاتتىق ئاچچىقلىنىپ، زۇھرانى تۇتۇپ ئەكېلىپ يەر ئاستىدىكى بىر قاراڭغۇ ئۆيگە سولاپ، بىر قانچە ئەسكى بەتخوي كېنىزەكلەرنى ئۇنىڭغا قاراشقا قويۇپتۇ ۋە ئۇلارغا:

— تامىقى ئاز بولسۇن، ئورۇن - كۆرىپىسى بورىيا بولسۇن، — دەپ بۇيرۇق قىلىپتۇ ۋە ناھايىتى خاپا ھالدا پادىشاھنىڭ ئوردىسىغا بېرىپ، مەنسەپ تەختىدە ئولتۇرۇپ، ئۆز ئىشى بىلەن مەشغۇل بوپتۇ. پادىشاھ ۋەزىرنىڭ چىرايىدىكى ئاچچىق ۋە پەرىشانلىقنى كۆرۈپ سوراپتۇ:

— نېمىگە پەرىشان بولسىن؟

ۋەزىر تەزىم قىلىپ:

— ئەي پادىشاھىم، سىزنىڭ ئادالەتتىڭىز خارا بولغان جاھاننى ئاۋات قىلغانىدى؛ خارۇزار بولغان كىشىلەرنى ئەزىز قىلغانىدى. لېكىن، شاھزادە بولسا ناممىزغا داغ تەڭگۈزۈپتۇ، ئۇ قەدىم زۇھرا بىلەن بىرلىشىپ رەسۋالىق ئۆيىدىن باش چىقىرىپتۇ ۋە مېنىڭ ئابرويۇمنى تۆكۈپتۇ. سىزگە قىلغان خىزمىتىم ۋە ئىتائىتىمنىڭ نەتىجىسىنىڭ بۇنداق بولۇشىنى ئويلىمىغانىمەن. پادىشاھىم، قېرىغان ۋاقتىمدا بۇنداق بەدىئەمنى كۆرۈپ يۈرسەم، مەن پەرىشان بولماي كىم پەرىشان بولسۇن؟ — دەپتۇ ۋە بولغان ئىشلارنى ئاڭلىغان گەپلىرىگە قوشۇپ ھەممىسىنى پادىشاھقا بىر - بىرلەپ سۆزلەپ بېرىپتۇ.

پادىشاھ بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، غەزەب دەرياسى ئېقىپ، ھەقىقەتتىكى سۈرۈشتۈرمەيلا پەرمان چۈشۈرۈپتۇ:

— شاھزادە بەھرام بۇ ۋىلايەتتىن سۈرگۈن

قىلىنسۇن!

شۇنداق قىلىپ، پادىشاھنىڭ مۇلازىملىرى بەھرامغا بۇ خەۋەرنى يەتكۈزۈپتۇ. بەھرام ئائىلاج تەقدىرگە تەن بېرىپ، پادىشاھ ئاتىسىنىڭ ھۆكۈمىدىن

— ئى مېھرىبان ئانا، بۇ كەلگۈلۈكلەر ئەسلىمىدىلا پېشانىمگە يېزىلغانىكەن، قېچىپ قۇتۇلۇشقا ھېچ ئىلاجىم يوق. بۇ بابتا ھېچكىمدىن شىكايەت قىلىشقا يوق، ئەمما، سېنىڭ ياخشىلىق مەرھىمىتىڭدىن ئۈمىدۋارمەنكى، ئامال قىلىپ زۇھرانىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، مېنىڭ سالامىمنى ۋە بۇ سۆزلىرىمنى يەتكۈزۈپ قويساڭ: «سېنىڭ ئىشىقىم - مۇھەببىتىڭ مېنى بۇ مېھنەتلەرگە گىرىپتار قىلدى، ئەمدى بۇ ئىشىق بالاسى ھەر قانداق يامان جايغا ئېلىپ بارسا مەن رازى. گەرچە ئاتامنىڭ پەرمانى مۇۋاپىق ھۆكۈم بولسىمۇ، ئىستەككە كۆڭۈل بېرىپ، جۇدالىق دەردىدە چۆل - دەشتلەردە غېرىپ بولمەن، ئەگەر بىلسەڭ، ئۆلگىنىمدىن كېيىن ئىشىقنىڭ مايسا بولۇپ، مېھرىگىياھ سۈرىتىدە پەيدا بولىدۇ ۋە ھەر بىر تال بەرگى سۆسەندەك زۇۋان چىقىرىپ، سېنىڭ نامىڭنى توۋلايدۇ. ئەگەر ئىشىق سېنىڭمۇ جېنىڭغا جاپا نەشتىرىنى ئۇرغان بولسا، تېز كېلىپ ماڭا جاپا - ھالاۋەتتە ھەمراھ بولغاي. سەن، بۈگۈن مېڭىشتىن بۇرۇن ئىككىمىز دائىم كۆرۈشىدىغان ھېلىقى دەرەخنىڭ ئاستىدا ئۈمىدۋار ۋار بولۇپ ئولتۇرمەن، ئەگەر كېلەلمىسەڭ، ئەتە تاڭ ئېتىش بىلەن باياۋانغا يول ئېلىپ، تاغ دەشتلەردە سېنى ئەسلەپ نالە - پىغان قىلىمەن».

ئى مېھرىبان ئانا، بۇ كەلگۈلۈكلەر ئەسلىمىدىلا پېشانىمگە يېزىلغانىكەن، قېچىپ قۇتۇلۇشقا ھېچ ئىلاجىم يوق. بۇ بابتا ھېچكىمدىن شىكايەت قىلىشقا يوق، ئەمما، سېنىڭ ياخشىلىق مەرھىمىتىڭدىن ئۈمىدۋارمەنكى، ئامال قىلىپ زۇھرانىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، مېنىڭ سالامىمنى ۋە بۇ سۆزلىرىمنى يەتكۈزۈپ قويساڭ: «سېنىڭ ئىشىقىم - مۇھەببىتىڭ مېنى بۇ مېھنەتلەرگە گىرىپتار قىلدى، ئەمدى بۇ ئىشىق بالاسى ھەر قانداق يامان جايغا ئېلىپ بارسا مەن رازى. گەرچە ئاتامنىڭ پەرمانى مۇۋاپىق ھۆكۈم بولسىمۇ، ئىستەككە كۆڭۈل بېرىپ، جۇدالىق دەردىدە چۆل - دەشتلەردە غېرىپ بولمەن، ئەگەر بىلسەڭ، ئۆلگىنىمدىن كېيىن ئىشىقنىڭ مايسا بولۇپ، مېھرىگىياھ سۈرىتىدە پەيدا بولىدۇ ۋە ھەر بىر تال بەرگى سۆسەندەك زۇۋان چىقىرىپ، سېنىڭ نامىڭنى توۋلايدۇ. ئەگەر ئىشىق سېنىڭمۇ جېنىڭغا جاپا نەشتىرىنى ئۇرغان بولسا، تېز كېلىپ ماڭا جاپا - ھالاۋەتتە ھەمراھ بولغاي. سەن، بۈگۈن مېڭىشتىن بۇرۇن ئىككىمىز دائىم كۆرۈشىدىغان ھېلىقى دەرەخنىڭ ئاستىدا ئۈمىدۋار ۋار بولۇپ ئولتۇرمەن، ئەگەر كېلەلمىسەڭ، ئەتە تاڭ ئېتىش بىلەن باياۋانغا يول ئېلىپ، تاغ دەشتلەردە سېنى ئەسلەپ نالە - پىغان قىلىمەن».

ئى مېھرىبان ئانا بەھرام بىلەن خوشلىشىپ، ۋەزىرنىڭ ھەرىمىگە كەپتۇ، قارىسا ۋەزىر بەھرامنىڭ سۈرگۈن قىلىنغانىدىن خوشال بولۇپ، خاتىرجەم ئولتۇرغانىكەن. زۇھرانىمۇ بەتتىن خالاس قىلغان.

دا، يىراقتىن چاڭ - توزان كۆتۈرۈلۈپتۇ. چاڭ - توزاننىڭ ئارىسىدىن بىر ئاتلىق كىشى چىقىپ كەپتۇ. بەھرام «بۇ كىمدۇ؟» دەپ ئالدىغا بېرىپ قارىسا، ئۇ ۋەزىرنىڭ چاپارمىنى ئىكەن. ئۇ يىراقتىن بەھرامنى كۆرۈپ تونۇپتۇ - دە، ئېتىغا قامچا ئۈرۈپ تۇرۇپ ئۇنىڭغا:

— ئەي ئاتا بىزار ئەييار، تېزدىن زۇھرانىڭ خەۋىرىنى بەرگىن، بولمىسا ھازىرلا بېشىڭنى كېسىپ، قېنىڭ بىلەن كەلكۈن كەلتۈرىمەن، — دەپ ۋارقىراپتۇ. بۇ سۆزنى ئاڭلىغان بەھرامنىڭ غەزەبى پى كېلىپ، ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپتۇ ۋە ئۆتكۈر قىلىچىنى قىنىدىن چىقىرىپ، چاپارمەننى بىرنى چېپىپ ئىككى پارە قىلىۋېتىپتۇ. بەھرام دۈشمەننى يوقىتىپ، زۇھرانىڭ ئالدىغا مېڭىپتۇ. ئەمما پەلەك ھەر ۋاقىت يېڭى ئويۇن چىقىرىپ، كىشىگە ھەرخىل تاماشالارنى كۆرسىتىپ تۇرىدەكەن.

بەھرام دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىۋاتقاندا، زۇھرا ئويغىنىپ قارىسا، بەھرام يوق ئىكەن. ئۇ يالغۇز قالغانلىقتىن ساراسمىگە چۈشۈپ، ئېتىغا مىنىپ، بەھرامنى ئىزدەپ يۈرسە، تۇيۇقسىز يىراقتىن بىر ئاتلىق كىشى كۆرۈنۈپتۇ. ئۇ بۇ كىشىنى بەھرام بولۇشى مۇمكىن، دەپ ئويلاپ، ئېتىنى شۇ تەرەپكە قاراپ چاپتۇرۇپتۇ ۋە كۆڭلىدە «مېنى يالغۇز تاشلاپ قويۇپ كەتمەكچى بوپتىكەن - دە» دەپ ئويلاپ، ئاچچىقى بىلەن ئۇنىڭغا:

— ئەي بىۋاپا، ئەمدى ساڭا ئارتۇقچە يۈك بولۇپ قالدىممۇ؟ بىردەمدىلا مېنىڭدىن زېرىكىپ، چۆللۈككە يالغۇز تاشلاپ قويۇپسەن، بۇ قىلغان ئىشىڭ ئىنساب ۋە دىيانەتكە خىلاپتۇر، — دەپتۇ. بۇ كىشى زۇھرانىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، دەرھال ئارقىسىغا قارايتۇ. زۇھرا قارىسا، ئۇ باشقا بىر كىشى ئىكەن. ئۇ يەنە مەيۈسلىنىپ، ساراسمە بىلەن ئارقىسىغا قايتىپتۇ.

بەھرام دۈشمەننى يوقىتىپ، بۇلاق بېشىغا كېلىپ قارىسا، زۇھرا يوق ئىكەن. ئۇ زۇھرا ئۈچ - راتقان ئاتلىق كىشىنى يىراقتىن كۆرۈپ، «زۇھرا

نىكەن. ئېمىكئانا زۇھرا بىلەن ئاسانلا كۆرۈشۈپتۇ ۋە بەھرامنىڭ پىغانلىق سۆزلىرىنى يەتكۈزۈپتۇ. زۇھرا مۇنداق دەپتۇ:

— ئەي ئانا، گۇمان قىلمىغىنكى، مېنىڭ جېنىم قەلب ھاياتىمدا ھالاۋەت تاپىدۇ، ئۇنىڭ ئۈچۈن جېنىمنى پىدا قىلىپ، ئۆزۈمنى ئۇنىڭ يېنىغا يەتكۈزۈمەن. ئەمما سەندىن ئۈمىد قىلمەنكى، چاقماقتەك تېز ئۇچقۇر ئاتتىن بىرنى ھازىر قىلساڭ، سەپەردە ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولسام.

ئېمىكئانا جان - دىل بىلەن ئۇنىڭ تەلپىنى قوبۇل قىلىپ، مەشرىقتىن مەغرەپكە بىردەمدىلا يېتىپ بارالايدىغان ئاتتىن بىرنى دەرھال ھازىر قىلىپ، زۇھراغا خەۋەر بېرىپتۇ. زۇھرا دەرھال ئەرەنچە كىيىنىپ، ئاتىنىڭ غەزىنىسىدىن لازىم مەتلىكلەرنى ۋە ئوزۇق - تۈلۈك ئاپتۇ. قاراڭغۇ چۈشكەندە، ئوغرىلىقچە ئۆيدىن چىقىپ، ئاتقا مىنىپ، بەھرام ئېيتقان ھېلىقى دەرەخ تەرەپكە قاراپ مېڭىپتۇ. بەھرام بولسا قاراڭغۇ كېچىدە زۇھرانىڭ يولىغا ئىنتىزار بولۇپ تۇرغانىكەن. تۇيۇقسىز يىراقتىن كېلىۋاتقان ئاتنى كۆرۈپ، زۇھرانىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپتۇ. ئىككىسى بىر - بىرىنى چىڭ قۇچاقلىشىپ، ۋىسال شادلىقىغا چۆمۈپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئۇلار شۇ قورقۇنچىسىدا شامالدىك تېزلىكتە ئۈچ كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ، تۆتىنچى كۈنى سەھەر ۋاقتىدا بۇلاقلارنى كۆپ بىر جايغا يېتىپ بېرىپتۇ. زۇھرا يول مۇشەققىتىدىن ئاغرىپ قاپتۇ. ئۇلار ئاتتىن چۈشۈپ، بۇ يېشىلزارلىقنىڭ ئۈستىدە ھۈزۈرلىنىپ يېتىپ، بۇلاقتىن سۇ ئىچىپ، بىردەم ئارام ئېلىپ ئولتۇرۇپتۇ. زۇھرا سالقىن شامال، ساپ ھاۋا ۋە كۆكلەپ تۇرغان گىياھلارغا قارىغانسېرى راھەتلىنىپ، كۆزىنى يۈمۈپ ئويۇغا كېتىپتۇ.

بەھرام زۇھرانىڭ شېرىن ئويۇقىنى ئېچىۋېتىشنى ۋە راھىتىنى بۇزۇشنى خالىماي، ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپتۇ ۋە: «ۋەزىرنىڭ ئادەملىرى كېلىپ قالمىسۇن يەنە» دەپ ئاتقا مىنىپ، بىر نەچچە قەدەم نېرىدىكى دۆڭگە چىقىپ قاراپ تۇرۇپتۇ. شۇ ئەسنا -

قەيەرگە بارىسىز؟ — دەپ سوراپتۇ. زۇھرا جاۋاب قايتۇرماپتۇ. شاھزادە ئۇنىڭ سۆزلىرىگە تەقەززا بولۇپ قايتا سوراپتۇ. زۇھرا ئىلاجىسىز ئاۋازىنى ئەرلەرنىڭ ئاۋازىدەك چىقىرىپ، شېرىن سۆزلەر بىلەن جاۋاب بېرىپ:

— ئەي شاھزادە، مەن بىر غېرىب يىگىتتۇر. مەن، ئۆز ماكانىمدىن ئايرىلىپ، باشقا بىر ماكانغا بارماقچى بولۇپ كېتىۋاتقىنىمدا، ئالدىمدا بىر كەپ. يىك پەيدا بولدى، ئۇنى قوغلاپ يۈرۈپ باياۋانغا چى. قىپ قالدۇم، ھەر قانچە قىلىپمۇ يول تاپالمىدىم، ئاخىر گاڭگىراپ بۇ تەرەپكە كېلىپ قالدۇم، — دەپ. تۇ. شاھزادە:

— ئەي يىگىت، مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا بېرىپ بىر نەچچە كۈن مېھمان بولغاچ ئارام ئېلىڭ، ئادىدىن كېيىن قەيەرگە بارىشىڭز ئىختىيار ئۆزىڭز. دە، — دەپ ئىلتىماس قىلىپ يالۋۇرۇپتۇ. زۇھرا ھەرخىل باھانىلەر بىلەنمۇ شاھزادىنىڭ قولىدىن خالاس بولالماي، ئىلاجىسىز ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىپتۇ. شاھزادە بۇنىڭدىن خۇرسەن بولۇپ، ئۇنى ئېلىپ ئوردىغا قايتىپتۇ. ئۇ خىزمەتكارلىرىغا زىياپەت تەييارلىقنى قىلىشقا بۇيرۇپ، خىلمۇ. خىل ئېسىل تائاملارنى كەلتۈرۈپتۇ. ئاندىن يېقىن كىشىلىرىنى چاقىرىپ، غىزالانغاچ سۆھبەت قۇرۇپ ئولتۇرۇپتۇ. شاھزادە زۇھرادىن:

— ئېتىڭز نېمە؟ — دەپ سوراپتۇ.
— ئېتىم ئاقىل، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ زۇھرا.

تائامدىن كېيىن، شاھزادە خىزمەتكارغا ئا. قىلىنىڭ ئارام ئېلىشى ئۈچۈن جاي راسلاش بېرىش. نى بۇيرۇپ چىقىپ كېتىپتۇ. ئۇ ھەرىمگە كىرىپ ئېمىكئانىسىنى چاقىرتىپ، كۆڭۈل سىرىنى ئۇ. نىڭغا ئىزھار قىپتۇ ۋە ئاقىلىنىڭ كەلگەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قالغانلىقىنى بايان قىلىپ:

— ئېمىكئانا، گەرچە ئۇ ئەرەنچە لىباس كى. يىپ، ئۆزىنى ئەر سۈرىتىدە قىلىۋالسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ سۆزلىرى، مېڭىش. تۇرۇشلىرى پەقەت

بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن مېڭىپتۇ. بۇ چاغدا، زۇھرا بۇلاق تەرەپكە كېلىۋات. قاندىن. ئۇلارنىڭ تەلىپى كاج كېلىپ، ئىككىسى. نىڭ ئارىسىنى بىر دەرەخ توسۇپ، بىر. بىرسىنى كۆرەلمەپتۇ. زۇھرا بۇلاقنىڭ بويىغا كېلىپ، بە. رامنى تاپالماي مەجنۇندەك بۇلاقنىڭ ئەتراپىنى ئىزدەپ يۈرۈپتۇ، لېكىن ھېچ يەردىن ئۇمىدىنىڭ نۇرىنى كۆرەلمەپتۇ. زۇھرانىڭ كۆڭلى ۋەھىمىگە تولۇپ، بۇ چۆل. جەزىرىدە مىڭلىغان دەرد ئەلەم ۋە بىچارىلىك بىلەن مېڭىۋېرىپتۇ. شۇنداق مېڭىپ يۈرۈپ بىر دەمدە قاراڭغۇ چۈشۈپتۇ. ئاسمان زۇل. مەت پەردىسىنى ئۇپۇقنىڭ ئەتراپىغا يېپىپتۇ. جا. ھان قاراڭغۇلىشىپتۇ. زۇھرا ئۆزىنىڭ سايىسىدىن ئۆزى قورقۇپ، ھەر بىر گىياھنىڭ ياپرىقى كۆزىگە ئەجدىھادەك كۆرۈنۈپتۇ. ئۇ شۇنداق بىر گۈلبەدەن ئىكەنكى، گۈلنىڭ ياپرىقى بەدىنىگە تېگىپ كەتسە، نازۇكلۇقىدىن نېلۇپەر رەڭگىگە كىرىدىكەن، ئۇ راھەت. پاراغەتتىن، ئۆي. ماكاندىن، ئاتا. ئانا ۋە خىزمەتكارلىرىدىن ئايرىلىپ، ئۆزى يالغۇز قورقۇنچلۇق بۇ دەشت. باياۋاندا سەرگەردان بو. لۇپ، كۆپ مۇشەققەت تارتىپتۇ. مەجنۇنلۇق ئوتى بەدەنلىرىگە تۇتۇشۇپ، گاھى بەھرامنى ئويلاپ چى. نى قىينالسا، گاھىدا ئۆزىنىڭ مۇشۇ ھالغا چۈشۈپ قالغىنىغا قايغۇرۇپ زار. زار يىغلاپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ يالغۇز مىڭ جاپادا سەككىز كېچە. كۈندۈز يول يۈرۈپ، سۈبھى ۋاقتى بىلەن بىر شە. ھەرنىڭ يېنىغا كەپتۇ. ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى غەم. ئەندىشە ئازراق بولسىمۇ كۆتۈرۈلۈپ، بىر دەريانىڭ بويىغا بېرىپ يۈز. كۆزلىرىنى يۇيۇپتۇ. ئۇ شە. ھەرنىڭ شاھزادىسى بىر توپ كىشىلەر بىلەن شە. كارغا ماڭغانىكەن. ئۇنىڭ نەزىرى تاساددىپى زۇھ. راغا چۈشۈپتۇ ھەمدە بۇ نازىنى «يىگىت» كە شۇ ھامان ئاشىق. بىقارار بولۇپ، ئىشقىنىڭ تىغىدا يۈرىكى لەختە. لەختە بوپتۇ. ئۇنىڭ شىكار ھەۋد. سى ئۇنتۇلۇپ، ئۆزى ئوۋ غەنىمىتىگە ئايلىنىپتۇ. ئۇ ئىختىيارسىز زۇھرانىڭ ئالدىنى توسۇپ:

— ئەي يىگىت، قايسى ۋىلايەتتىن كەلدىڭىز،

يېنىدا ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ دۇنيانىڭ ئەيش - ئىشىرىدە -
دىن سۆز ئېچىپ، بىر ئاي يۈزلۈك كېنىزەكنى چا -
قىرىپ:

— بۈگۈن ئاخشام بۇ يىگىتنىڭ خىزمىتىدە
بولغىن، — دەپتۇ، ئاندىن ئاقىلغا قاراپ:

— ئەي ئەزىز مېھمان، نەچچە ۋاقىتتىن بېرى
مۇساپىرلىقتا يۈرۈپسىز، بۇ ئالەمدە بويتاق يۈرمەك
بەك قىيىندۇر. بۈگۈن ئاخشام بۇ كېنىزەك ھەر
قانداق ھاجىتىڭىزدىن چىقىدۇ، — دەپتۇ. ئاقىل:

— ئەي شاھزادە، سەپەر ئۈستىدە تۇرۇپ، پاك -
لىق ئېتىكىنى گۇناھنىڭ لېيى بىلەن بۇلغاپ گۈ -
ناھكار بولۇش جايىز ئەمەستۇر، — دەپتۇ.

شاھزادە بۇ تەدبىر بىلەن مەقسەت گۈلىنىڭ
ئېچىلمايدىغانلىقىنى بىلىپ، باشقا بىر ھىيلە
ئويلاپ تېپىپتۇ. ئۇ خىزمەتكارلارغا كۆلىنىڭ ئەترا -
پىنى پاكىز تازىلىتىپ، ئاقىلنى ئۇ جايغا باشلاپ
ئاپىرىپتۇ - دە، ئۇنىڭغا:

— ئەي يىگىت، ئاپتاپنىڭ دەستىدىن ھاۋانىڭ
ھارارىتى ئۆرلەپ كەتتى، كۆلگە چۈشۈپ بىردەم
سەگىدىۋالغىن، — دەپتۇ. ئاقىل:

— ئەي شاھزادە، شۇنداق قىلسام ياخشى
بولاتتى، ئەمما نەچچە ۋاقىتتىن چۆل - باياۋانلار -
دا مېڭىپ يۈرۈپ، بەدەنلىرىم قاپىرىپ قاناپ كې -
تىپتۇ. بۇنداق ھالەتتە سۇغا چۈشۈش پايدىسىز -
دۇر. ئەگەر ئۆزۈمنى قوبۇل قىلىپ، رۇخسەت
قىلىشىڭىز خۇشال بولاتتىم، — دەپ ئورنىدىن تۈ -
رۈپتۇ ھەمدە خوشلىشىپ يولغا ماڭماقچى بوپتۇ.

شاھزادە ئىلتىماس قىلىپ: « يەنە بىر كۈن تۇرۇپ
ئاندىن قايتىشىڭىز » دەپ يالۋۇرۇپتۇ. ئاقىل شاھزا -
دىنىڭ غەربىنى چۈشىنىپ، ئۇنىڭ تەكلىپىنى
ئىلاجسىز قوبۇل قىپتۇ. شاھزادە بۇنىڭدىن ناھا -
يىتى شاتلىنىپ:

— ئەتە تاڭ ئاتقاندىن كېيىن، ئىككىمىز بىل -
لە شىكارغا چىقىپ ئوۋ قىلىشتا بىر - بىرىمىزنى
سېنىشىپ باقايلى، — دەپتۇ. شاھزادە بۇ ھىيلە
بىلەن ئاھۇ رەنانىڭ ئەسلى ھالىنى بىلمەك بوپ -
تۇ.

ئەر كىشىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇ چوقۇم ئەر ئەمەس،
ئەگەر سەن ئىجازەت بەرسەڭ، ئۇنىڭغا كۆڭۈل سە -
رىمنى ئىزھار قىلاي، — دەپتۇ. ئېمىكئانىسى:

— ئەي شاھزادەم، بالاغەتكە يېتىشتىن بۇرۇن
بەزى ئەر كەلەرنىڭ قىلىقلىرى خوتۇنلارغا ئوخشاپ
كېتىدۇ ياكى خوتۇنلارغا كۆپ ئارىلىشىپ يۈرگەن -
لەرمۇ خوتۇنلارنىڭ مېجەز - خىسلىتىنى قوبۇل
قىلىۋالىدۇ. مېنىڭچە، بۇ يىگىت خوتۇن كىشى ئە -
مەس، ئەگەر سەن ئۇنىڭغا كۆڭۈل ئىزھار قىلساڭ،
ئەر كىشى ئىكەنلىكى ئېنىق بولۇپ قالسا، خىجا -
لەتتە قالسىن، ئۇ چاغدا بۇ ۋەقە پۈتۈن جاھانغا
پۇر كېتىپ، بەتنامغا قالسىن، بولۇپمۇ بۇ مېھمان
يىگىت قەيەرگە بارسا، مەجلىسلەردە بۇ ۋەقەنى ھې -
كايە قىلىپ، بۇ قىلىقنىڭ پادىشاھلارنىڭ سۆھبەت -
لىرىدە ئەپسانە بولىدۇ، تا قىيامەتكىچە خەلق ئار -
سىدا يامان نامنىڭ قالىدۇ. بۇنداق خىيالىنى كۆڭ -
لۈڭىدىن چىقىرىۋەتكىن. ئەگەر ئۇ خوتۇن كىشى
بولغان تەقدىردىمۇ مۇنداق ئەدەپسىزلىك سېنىڭدىن
كۆرۈلمىسۇن، چۈنكى غېرىب - مۇساپىرلارغا ئازار
بېرىش ساڭا لايىق ئەمەستۇر.

ئازار بەرمىگىن مۇساپىرغا ھېچ،
ياخشىلىق قىلغىن، كۈنۈڭ ئۆتەر تىنچ.
ئۇياتسىز، بەتخۇيلىق ۋە رەسۋالىقلار
قىلغاننىڭ بوينىغا ۋاجىپتۇر قىلىچ.

شاھزادە دەپتۇ:
— ئېمىكئانا، بىلىمەن، گەپلىرىڭ ئورۇنلۇق،
ئەمما ئىلاجىم يوق، كۆڭلۈم ئۇنىڭغا ئەسىر بو -
لۇپ، سەۋر - تاقەت، ئەقىل - ھوشۇمنى يوقاتتىم.
ئەمدى ئۆزۈمنى تۇتالمايمەن.

— ئەي شاھزادە، — دەپتۇ ئېمىكئانا، — ئە -
گەر كۆڭلۈڭنى باشقۇرالمىساڭ، ئەقلىڭنى ئىشلە -
تىپ، ئۇنىڭ ئەر ياكى خوتۇنلۇقىنى ئېنىقلاپ،
ئاندىن كېيىن بۇ يولغا قەدەم قويغىن، شۇندىلا
شەرمەندە بولمايسەن.

شاھزادە ئېمىكئانىسىنىڭ بۇ نەسەھەتلىرىنى
قوبۇل قىپتۇ. ئۇ مېھمانخانغا بېرىپ، ئاقىلنىڭ

دەپتۇ:

— ئەي شاھزادە، مەن مۇساپىر غەربنىڭ ھەممە ئىختىيارى سېنىڭ قولۇڭدا، دېگىنىڭدەك بولسۇن، ئەمما كۈندۈزى ئاپتاپنىڭ ھارارىتىدە بەزمە تۈزۈپ ئولتۇرساق ئانچە راھەت بولمايدۇ، شۇڭا بۇ بەزمىنى ئاخشىمى ئاي يورۇقىدا، دەريا بويىدا قۇرۇپ ئولتۇرساق، ئۇنىڭ نۇرىدا ئالەمنى يورۇتساق.

شاھزادە ئاقىلىدىن بۇ كۈتمىگەن سۆزنى ئاڭلاپ شارابسىزلا خۇش كەيپ بولۇپ، مۇلازىملىرىنى دەرھال دەريا بويىغا زىياپەت تەييارلاشقا بۇيرۇپتۇ. مۇلازىملار شاھزادىنىڭ پەرمانىنى بەجا كەلتۈرۈپتۇ. كەچ بولغاندا، دەريا بويىدا بەزمە قۇرۇپ، ساقلار شاراب جامىنى لىق تولدۇرۇپتۇ. شاھزادە ئاقىلىنىڭ لاتاپىتىگە مەپتۇن بولۇپ، خۇشلۇقىدا شاراب ئىچىپتۇ. ئاقىل بولسا خۇشاللىق بىلەن ساقلارنىڭ قولىدىن جامىنى ئېلىپ، باشقىلارغا ئۇقۇتۇرماي يەرگە تۆكۈپ، يالغاندىن ئىچكەن بولۇپ ئولتۇرۇپتۇ. يېرىم كېچە بولغاندا، بەزمىدىكىلەر مەست بولۇپ يىقىلىپتۇ. بىر قىسمى مەستلىكتىن پۈتمىنى ياستۇققا، بېشىنى يەرگە قويۇپ ئۇخلاپتۇ. ئاقىل ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ، شاھزادىنىڭ تاج كەمەرىدىكى جاۋاھىراتلارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ قاچىسىغا ساپتۇ ھەمدە قەلەمىتىراچ بىلەن خەت يېزىپ قويۇپ، ھەممىسىنىڭ قولىنى ئار-قىسىغا قىلىپ باغلاپتۇ. دە، بۇرۇنلىرىنى كېسىپ قولىرىغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ، ئۆزى بوراندەك تېز چاققۇر ئېتىغا مىنىپ كېتىپ قاپتۇ.

تاڭ ئېتىپتۇ. شاھزادە ۋە باشقىلار مەستلىكتىن يېشىلىپ، كۆزلىرىنى ئېچىپ بىر - بىرىگە قارىسا، ھەممىسىنىڭ بۇرۇنلىرى كۆرۈنمەپتۇ. ئۇلار نالە - پىغان قىپتۇ. شاھزادە خىجالەت بولۇپ، شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپىغا كىشى ئەۋەتىپ:

— ئۇ زالىمنى تېپىپ كېلىڭلار، — دەپ بۇيرۇق قىپتۇ. بۇ چاغدا ئاقىل ئاللىبۇرۇن شاھزادىنىڭ تەۋەسىدىن چىقىپ، باشقا ۋىلايەتكە بېرىپ بولغانىكەن. ئۇ شۇ يەردە بىر گۈلچى خوتۇننىڭ

تاڭ ئېتىپتۇ. ئاقىل ئەتىگەن تۇرۇپ شاھزادىگە تۇيدۇرماي شىكار بارگاھىغا بېرىپ ئوۋچىلارنى توپلاپتۇ، ئاندىن ھەممىسىگە ئىنىئام بېرىپ ئۇلارنى ئۆزىگە قارىتىۋاپتۇ. زۇھرا ئۇلارغا:

— جاڭگاللىققا كىرىپ، قەيەردە شىر ئوۋچراتساڭلار شۇ يەردىلا ئولتۇرۇپ ماڭا خەۋەر قىلىڭلار، — دەپتۇ. ئوۋچىلار ماقۇل بولۇپ جاڭگاللىققا كىرىپ، بىردەمدىلا ئۇنىڭ دېگىنىنى بەجا كەلتۈرۈپتۇ. ئاقىل شىرنىڭ قۇلاق ۋە قۇيرۇقلىرىنى كېسىپ ئېلىۋېلىپ، ئۇلارغا:

— سىلەر شاھزادىنىڭ ئالدىغا بېرىپ بۇ گەپلەرنى ئېيتىڭلار، — دەپ، ئوۋچىلارغا بىر مۇنچە سۆزلەرنى ئۆگىتىپتۇ. ئوۋچىلار دەرھال بېرىپ شاھزادىگە:

— ئەي شاھزادە، بىر يىگىت سەھەردە جاڭگالغا بېرىپ بىزگە ئۇقتۇرماستىن شىكارگاھقا كىرىپتۇ. بىردەمدىن كېيىن بېرىپ قارىساق، ئۇ بىر شىرنى قىلىچ بىلەن چاناپ ئولتۇردى. بۇنداق چاققانلىقنى ھېچقاچان كۆرمىگەنمىز، — دەپتۇ. شاھزادە بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، تولىمۇ ھەيران قاپتۇ. بۇ چاغدا ئاقىل كېلىپ شىرنىڭ قۇلاق ۋە قۇيرۇقلىرىنى شاھزادىنىڭ ئالدىغا قويۇپتۇ. شاھزادە بۇنى كۆرگەندىن كېيىن، ھەيرانلىقتا ئاغزىنى ئېچىپ قاراپلا قاپتۇ. شاھزادىنىڭ ئەتراپىدىكىلەر باتۇر، مەرگەن «يىگىت»كە ئاپىرىپ ئېيتىشىپتۇ. شاھزادە پەرىشان بولۇپ، ئېمىكئانىسىنىڭ ئالدىغا بېرىپ بولغان ۋەقەنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئېمىكئانا دەپتۇ:

— ئەي ئوغلۇم، بۇنىڭدىن پەرىشان بولما. بۇ قېتىم ئۇنىڭغا يېقىنلىشىپ، ئۇنى شاراب ئىچۈرۈپ مەست قىلغىن، شۇ چاغدا بۇ سىر ساڭا مەلۇم بولىدۇ.

بۇ سۆز شاھزادىگە يېقىپتۇ. ئۇ ئاقىلنىڭ ئالدىغا كېلىپ، خۇشال ھالدا:

— ئەي ئاقىل، بۇنداق باتۇرلۇقنى كۆرۈپ باقمىغانمەن. ساڭا قول قويدۇم، ئەمدى بىز سەن ئۈچۈن تەنتەنلىك بىر بەزمە تۈزەيلى، بەزمىدە قانغۇدەك ساراپ ئىچەيلى، — دەپتۇ. ئاقىل جاۋابەن مۇنداق

ئۆيىدە مېھمان بوپتۇ. خوتۇننىڭ كۆزى ئاقىلىنىڭ جامالىغا چۈشۈپتۇ ھەمدە ھەيران بولۇپ سورايتۇ: — قايىسى بوستاننىڭ سەرۋىرى، قايىسى ئاس-ماننىڭ ئايى سەن؟ سەندەك چىرايلىق كىشىنى كۆرمىگەنمەن.

زۇھرا جاۋابەن:

— ئەي ئانا، مەن بىر غەرب مۇساپىرمەن، ئېتىم ئاقىل. بىنگال ۋىلايىتىدىن كېلىشىم. ئاتام سودىگەر ئىدى. ئاتام ئۆلگەندىن كېيىن جاھان كېزىش خىيالى كۆڭلۈمگە كىرىپ، تىجارەت يولىغا قەدەم قويدۇم، لېكىن بۇ جەھەتتە تەجرىبىسىزلىك كىمىدىن كارۋانلار كۆچكەندە ئۇخلاپ قېلىپ، ئۇلار دىن ئايرىلىپ قاپتىمەن. ئويغىنىپ كارۋانلارنىڭ ئارقىسىدىن بىر كۈن ماڭدىم، بىراق يېتىشمەيدىم. كۆپ جاپا - مۇشەققەتلەرنى تارتىپ، بېشىم ئايلىنىپ بۇ تەرەپكە كېلىپ قاپتىمەن. ئەگەر ياخ - شىلىق قىلىپ، بىر نەچچە كۈن ئۆيىڭىزدە تۇر - غۇزسىڭىز، سىزدىن ئۆمۈرۋايەت مىننەتدار بولغان بولاتتىم، — دەپ قىممەت باھالىق بىر جاۋاھىرات - نى چىقىرىپ، گۈلچى خوتۇنغا بېرىپتۇ. گۈلچى خوتۇن گۈلدەك ئېچىلىپ:

— ئەي ئوغلۇم، ئۆمۈر بويى بۇ ئۆيىدە مېھمان بولۇپ، بېشىمغا دەسسەپ يۈرسەڭمۇ خوشال بولىمەن، — دەپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئاقىل گۈلچى خوتۇننىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ قاپتۇ. ئۇ بىر قىسىم لازىمەتلىكلەرنى تەييارلاپ، «بىرەر ياقىتىن بەھرام كېلىپ قالامدۇ - كىن» دېگەن ئۈمىد بىلەن تۆت كوچىنىڭ دوقمۇ - شىدا دۇكان ئېچىپ، ئۇنىڭ يولىغا ئىنتىزار بولۇپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ كۈندۈزى دۇكان ئاچسا، كېچىلىرى گۈلچى خوتۇننىڭ ئۆيىگە كېلىپ، بەھرامنىڭ پىد - راقىدا نالە قىلىپ، ساق - سالامەت دىدار كۆرۈ - شۈشكە نېسىپ بولۇشىنى تىلەپتۇ. كۆپ ئۆتمەي ئۇنىڭ ھۆسن - جامالىنىڭ داڭقى پۈتۈن شەھەرگە پۇر كېتىپتۇ. ھەر تەرەپتىن كىشىلەر كېلىپ، ئۇ - نىڭ گۈل رۇخسارىنى تاماشا قىپتۇ. بۇ شەھەرنىڭ پادىشاھىنىڭ بىر قىزى بار بولۇپ، ئېتى پەرى

پەيكەر ئىكەن. ھۆر - پەرىلەرمۇ ئۇنىڭ جامالىغا رەشك قىلىدىكەن. ئۇ ئاقىلنىڭ ھۆسن - جامالى - نىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ، كۆرمەي تۇرۇپلا ئۇنىڭغا ئا - شىق بىقارار بوپتۇ. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن، پەرى پەيكەر بىتاقەت بولۇپ، يوشۇرۇن گۈلچى خوتۇننى چاقىرىپتۇ، ئاندىن بىر سىقىم جاۋاھىرنى ئۇنىڭغا بېرىپ مۇددىئاسىنى ئېيتىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ دائىم گۈلچى خوتۇننىڭ ئۆيىگە كېلىپ، ئاقىلنىڭ جامالىنى كۆرۈپ كۆڭلىگە تەسەللى بېرىپ تۇرۇپتۇ.

بىر كۈنى پادىشاھ شىكارغا چىقىپتۇ. ئاقىلمۇ شامالدىك ئۇچقۇر ئاتقا مىنىپ بىرگە بېرىپتۇ ۋە ئوۋ قىلىشقا كىرىشىپتۇ. ئۇ قولىغا ئوقياسىنى ئېلىپ ئالدىغا كەلگەن جانلىقنىڭ ھەممىنى ئېتىپ، بىر تال ئوقنىمۇ زايە قىلماپتۇ. پادىشاھنىڭ مۇلازىملىرى ئاقىلنىڭ مەرگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇ - نىڭغا ئاپىرىن ئېيتىشىپتۇ. شۇ ئەسنادا، پادىشاھ - نىڭ نەزىرى تاساددىپىي ئاقىلغا چۈشۈپتۇ ھە - دە، ئۇنىڭ چەبەدەسلىكىنى كۆرۈپ ھەيران بوپتۇ. ئاندىن يېقىن كېلىپ ئۇنىڭ جامالىنى كۆرۈپ، ئىشقا بالاسىغا گىرىپتار بوپتۇ. ئۇ ئۆزىنى تۇتال - ماي، ئاخىر شىكاردىن ۋاز كېچىپ ئوردىسىغا قايتىپتۇ. ئۇ ئەمىرلىرىدىن:

— بۇ زادى قانداق سېھىرلىك يىگىتتۇ؟ — دەپ سورايتۇ. بىر كىشى دەپتۇ:

— بۇ يىگىت مۇساپىردۇر. ئۇ تۆت كوچىنىڭ دوقمۇشىدا دۇكان ئېچىپ سودا - سېتىق بىلەن مەشغۇل بولۇپ ئولتۇرىدۇ. ئۇنىڭ گۈزەللىك جە - ھەتتىكى داڭقى ئالەمگە يېيىلغاندۇر. ھەر تەرەپتىن خەلقلەر كېلىپ ئۇنى تاماشا قىلىپ كېتىدۇ. پادىشاھ:

— ئۇ يىگىتنى دەرھال ھازىر قىلىڭلار، — دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. ئاقىل ئىلاجسىز پادى - شاھنىڭ ئالدىغا بېرىپ دۆلىتىگە دۇئا قىپتۇ، ئان - دىن رۇخسەت ئېلىپ ئولتۇرۇپتۇ. پادىشاھ ئۇنىڭ ھۆسنىگە قاراپ ئەقلى لال بولۇپ، سۆز قىلالماي ئولتۇرۇپ قاپتۇ.

بولسۇن، — دەپتۇ. شۇنداق قىلىپ، پادىشاھنىڭ مۇلازىملىرى كېلىپ، بۇ خەۋەرنى ئاقىلغا يەتكۈزۈپتۇ. ئاقىل ئىچىدە چوڭقۇر ئاھ تارتىپ، مۇلازىملارغا:

— مەن بىر غېرىب مۇساپىرمەن، پادىشاھ ما- ئا مېھرىبانلىق قىلىپ، مېنى ئۆز نەسەبىگە لايىقلار قاتارىدا كۆرۈپتۇ. ئەمما مەن ئۆزۈمنى بە- لىپ، بۇ يولغا قەدەم قويماسلىقىم جايىزدۇر، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. پادىشاھ مۇلازىملاردىن بۇ جا- ۋابنى ئاڭلاپ ھەيران بولۇپ:

— نى نى پادىشاھلار بارىدىن كېچىمۇ يېتەل- مەيۋاتقان بۇ سائادەت ئۇنىڭغا جەبىر — جاپاسىزلا مۇيەسسەر بولغاندا، باش تارتىشىنىڭ سەۋەبى نې- مىدىن ئىكەن؟ سوراپ كېلىڭلار، — دەپ يەنە كە- شى ئەۋەتىپتۇ. خەۋەرچى كېلىپ ئۇنىڭدىن سەۋە- بنى سوراپتۇ. ئاقىل مۇنداق جاۋاب بېرىپتۇ:

— بۈيۈك ئىززەت بارگاھىدىن يول تېپىپ، پادىشاھقا كۈيۈۋوغلۇ بولماق بەخت — تەلىمىنىڭ كەلگىنى ئىدى. بىراق بۇ سائادەتنى قوبۇل قىل- ماسلىقىمنىڭ سەۋەبى شۇكى، يۇرت — ماكانىدىن ئايرىلىپ، دەشت — باياۋانلاردا ئاۋارە بولۇپ يۈر- مەكتىمەن. مۇھىمى «مۈشكۈل ئىشىم ئاسان بول- غۇچە سىرىمنى ھېچكىمگە ئېيتمايمەن، ھەر قانداق راھەت — پاراغەتنىڭ ئىشىكىنى تاقاپ، دۇنيانىڭ ھالاۋەت لەززىتىدىن بەھر تاپمايمەن، شەھۋەت نەپ- سىمدىن ھۇزۇرلانمايمەن» دەپ ئۆزۈمگە لەۋزە قىل- غاندىم.

خەۋەرچى قايتىپ كېلىپ، ئاقىلنىڭ سۆزلى- رىنى پادىشاھقا مەلۇم قىپتۇ. پادىشاھ بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن:

— ئۇنداق بولسا، قىزىمنىڭ كۆڭلىگە تەسەل- لى بېرىش ئۈچۈن بولسىمۇ ئۇنى نىكاھقا ئال- سۇن. لېكىن مۈشكۈل ئىشى ئاسان بولغۇچە ھەم- مە ئىختىيارلىق ئۆزىدە بولسۇن، قانداق ئۆتكۈسى كەلسە شۇنداق ئۆتسۇن. قىزىمۇ ئۇنىڭ كۆڭلىنىڭ رىزالىقى ئۈچۈن تىرىشىسۇن، قىزىمنىڭ غۇنچىسى ئېچىلمىغانلىقىغا ھېچ كىشى تەنە دېغىنى ئاقىل-

ئەجەبتۇر ئىككى كۆزۈڭنى گويانىكى كىلىم كۆردۈم، ئەگەر مېنى ئاتار بولساڭ ئاڭغا باغرىم نىشان كۆردۈم.

پەرى پەيكەرمۇ ھەمىشە ئاقىلنى ئويلاپ يۈرگە- نىكەن. ئۇ ئاقىلنىڭ ئوردىغا كەلگەنلىكىدىن خە- ۋەردار بولۇپ، خۇشاللىقتا يۈگۈرگىنىچە بېرىپ، قەسىرنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىپ، بېشىنى تىقىپ ئاقىلغا تويماي قارايتۇ. سۆيگۈ مەستلىكىدىن پا- دىشاھمۇ ئۇنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەي قاپتۇ.

دامىڭغا چۈشۈپتۇر گۈل ھۆسن بىسىار، قىلاي مەن ھۆسنۈڭنى بىردەم تاماشا. مەن بىر تۈز باھاردا تەشئالەپ ئەي يار، گۈل چىمەن قوينىدا سەن ئويناپ ياشا.

پادىشاھ تۈيۈقسىز قىزىنى كۆرۈپ، ھاياتنىڭ شامى ئۆچۈپ، نومۇسنىڭ ئەينىكى بەتناملىق تې- شىدا پارچىلىنىپتۇ. ئۇ دەرھال ئاقىلغا رۇخسەت بېرىپ، ئەمىر — ئۇمرالىرىنى جەم قىلىپ، كۆر- گەنلىرىنى بايان قىلىپ مەسلىھەت سوراپتۇ. ئەمىر — ئۇمرالار بىرلىككە كېلىپ:

— ئالىيلىرى، بىزلەردىن مەسلىھەت سورد- سىڭىز، جاۋابىمىز شۇكى، بۇ سىر تېخى خەلق ئا- رىسىدا ئاشكارىلانمىدى، شۇڭا مەلىكىنى بۇ يە- گىتكە نىكاھلاپ بېرىڭ. چۈنكى، ئىشقىنىڭ يۈكىنى كۆتۈرۈش ناھايىتى مۈشكۈلدۇر. مۇھەببەتنىڭ ئو- تىنى ساقلاش ئۈچۈن جاي بېرىش لازىمدۇر. مەلۇم بولدىكى، مەلىكە بۇ يىگىتنىڭ مۇھەببەت كەمە- دىسىگە گىرىپتار بوپتۇ. ئەمدى سەمەننى ئېرىق لېۋىگە تىككەندە، سىزمۇ بۇ بەتنامدىن قۇتۇلسىز، بۇ يىگىتنىڭ تەقى — تۇرقىدىن بىرەر خانداننىڭ نەسلىدىن ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. تەقدىرگە تەن بەرمەي ئامال يوق.

پادىشاھ ئۇلارنىڭ مەسلىھەتىنى جايىز كۆ- رۈپ:

— ئاقىلغا خەۋەر بېرىڭلار، تېزىرەك توپىنىڭ تەييارلىقىنى قىلىپ، بۇ چوڭ سائادەتكە مۇيەسسەر

رۇتسا، ساڭا ۋەدە بېرىمەنكى، سەن قونغان دەرەخ -
 نىڭ شېخىغا ئېسىل بىر ئۇۋا ياساپ، تۈرلۈك -
 تۈمەن نازۇنمەتلەرنى سەن ئۈچۈن تەييار قىل -
 مەن، - دەپ تۇرۇشىغا، تۇيۇقسىزلا بەھرام جۈل
 - جۈل كىيىملەرنى كىيگەن ھالدا ئايلىنىپ يۈرۈپ
 بۇ باغنىڭ بىر بۇلۇڭىدىن چىقىپ كەپتۇ. ئۇ يە -
 قىنراق كېلىپ قارىسا، بىر نازىمىن تەخت ئۈس -
 تىدە ئولتۇرغانىكەن. ئۇنىڭ قۇياشتەك جامالى جا -
 ھاننى يورۇتىدىكەن. بەھرام ھەيران بولۇپ: «بۇ پا -
 دشاھنىڭ چىرايى زۇھراغا ھەجەپ ئوخشايدىكەن»
 دەپ ئويلاپ، يېقىن بېرىپ قارىسا، زۇھرانىڭ ئۆ -
 زى. ئىختىيارسىز ئىشقا ئولتۇرۇش ئۇنىڭ كۆڭلىدە
 تېخىمۇ يالقۇنجاپتۇ، ئەمما كۆز ئالدىدا تۇرغىنى پا -
 دشاھ بولغانلىقتىن باشقا گەپ قىلالماپتۇ. زۇھرا -
 مۇ دەسلەپ ئۇنى تونۇماپتۇ، چۈنكى ئاپتاپنىڭ تەپ -
 تى ۋە غېرىبىلىقنىڭ دەردىدىن بەھرامنىڭ رۇخسا -
 رى سارغىيىپ، جۈدەپ كەتكەنىكەن. ئەمما نېمىش -
 قىمىكىن، ئىككىيلەننىڭ كۆڭۈللىرى دولقۇنلىنىپ
 لەرزىگە كەپتۇ. ئاخىر ئاقىل بىتاقەت بولۇپ سو -
 راپتۇ:

— ئەي مىسكىن، قايسى مەملىكەتتىن بولد -
 سەن؟ پادشاھلىققا مۇناسىپ كۆرۈنمەن، ئېتىڭ
 نېمە؟ سېنى كۆرۈپ كۆڭلۈمدە بىر مۇھەببەت ئوي -
 غاندى.

بەھرام مەشۇقنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، جاۋاب
 ئورنىدا كۆزىدىن ياش ئاقتۇرۇپ پىغان قىپتۇ.
 زۇھرامۇ ئۇنى تونۇپ، تەختتىن يۈگۈرۈپ چۈشۈپ
 بەھرام بىلەن قۇچاقلىشىپتۇ. ھەر ئىككىسى ھو -
 شىدىن كېتىپ يىقىلىپتۇ. ئۇلار ھوشىغا كېلىپ،
 بېشىدىن ئۆتكەن جەۋر - جاپا، تارتقان مۇشەققەت -
 لىرىنىڭ ھەممىسىنى داستان قىلىشىپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، زۇھرا خۇشاللىقنىڭ ئەندى -
 زىسى بىلەن ئاللاغا شۈكۈر قىلىپ، ئاندىن كېيىن
 بېشىدىكى تاجنى ئېلىپ باشقا بىر ئۆيگە كىرىپ،
 بىر كېنىزەكنى پەرى پەيكەردىن بىر قۇر تويۇق
 كىيىم ئەكىلىشكە بۇيرۇپتۇ، ئاندىن ئۆزىگە زىبۇ -
 زىننەت بېرىپ، نازلانغان تۇزغا ئوخشاش مىڭلىغان

نىڭ دىلىغا سالمىسۇن، - دەپتۇ.
 ئاقىل بۇ پادشاھتىن قۇتۇلۇشقا كۆزى يەت -
 مەي، ئىلاجسىز تەقدىرگە تەن بېرىپ تويغا ماقۇل
 بوپتۇ. پادشاھ مەسلىھەتچىلەر ۋە خىزمەتكارلارغا
 بۇيرۇپ، بۇ شەھەرنىڭ ئادىتى بويىچە توي تەييار -
 لىقلىرىنى پۈتكۈزۈپتۇ. بىر ھەپتىدىن كېيىن،
 كاتتا توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئاقىل پەرى پەيكەرگە ھەمراھ
 بولۇپ، كۆرۈنۈشتە بەزمە شاراب، كۆڭلىدە جىگەر
 قانلىرىنى شوراپ ئولتۇرۇپتۇ. ئالتە ئايدىن كې -
 يىن، پادشاھ پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە سەپەر
 قىپتۇ. پادشاھنىڭ پەرى پەيكەردىن باشقا پەرزەنتى
 يوق ئىكەن، شۇڭا خەلق پادشاھنىڭ ۋەسىيىتى بو -
 يىچە، كۈيۈتۈلگۈلغا شاھلىق تاجىنى كەيدۈرۈپ،
 مەملىكەتنى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپتۇ. شۇ -
 نىڭ بىلەن ئاقىل پادشاھ بوپتۇ، ئۇ ئاخشاملىرى
 يۈزىنى تۇپراققا يېقىپ «مەن شاھلىق تاجىغا سازا -
 ۋەر ئەمەس، بۇ دۆلەت چۆل - دەشتلەردە ئاۋارە بو -
 لۇپ يۈرگۈچىلەرگە مۇناسىپ كېلىدۇ. ئەي ئاللا،
 سېنىڭدىن شۇنى تىلەيمەنكى، بەھرامنى بېشىمغا
 سايە قىلىپ، خورلۇق تۇپرىقىدىن كۆتۈرگىن،
 شاھلىقنى ئۇنىڭ ئۈچۈن ساقلاپ تۇردۇم، ئۇنى
 تېزىرەك يېنىمغا يەتكۈزۈپ، مەن مەزلۇم بىچارىنى
 مۇراد - مەقسىتىمگە يەتكۈزگەيسەن» دەپ، ئاخشام
 - ئەتىلىرى ئاللاغا ئىلتىجا قىپتۇ. مۇشۇ تەرىقىدە
 بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، دۇئانىڭ ئوقى
 ئىجابەت نىشانىغا تېگىپتۇ.

بىر كۈنى، ئاقىل باغ ئىچىگە ياسالغان تەخ -
 تىدە ئولتۇرۇپ، خالايققا كۆرۈنۈش بېرىپ، پۇق -
 رالارنىڭ ئەرزىنى سوراش بىلەن مەشغۇل بولۇپ
 ئولتۇرغانىكەن، بىر دەرەخنىڭ شېخىدا بىر قاغا
 توختىماي قاقىلداپتۇ. ئاقىل قاغىنىڭ ئاۋازىنى
 ئاڭلاپ، خۇشال بولۇپ قاغىغا خىتاب قىپتۇ:

— ئەي جانۋار، مەن سېنىڭ بۇ سادايىڭدىن
 جاناننىڭ ۋىسالىنى تەلەپ قىلىمەن. ئەگەر تۇيۇق -
 سىز غايىب بولغان ئىستىكىم غايىبىتىن ھازىر بو -
 لۇپ ھىجران قاراڭغۇسىنى ۋىسال شامى بىلەن يو -

ئاتاڭدىن مۆھلەت ئالغاندىم، بۈگۈن شۇ مۈشكۈ - لۈم ئاسان بولدى، — دەپ پۈتۈن سىرىنى ئاشكا - رىلاپ، مەكتەپتە ئوقۇغان ۋاقتىدىن تارتىپ مۇشۇ كەمگىچە بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى بىر - بىرلەپ بايان قىپتۇ. ئاندىن پەرى پەيكەرنى بەھرامنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەپتۇ. پەرى پەيكەر بەھرامنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ كېلىشكەن، زەبەردەست قامىتىگە ئاپىرىن ئېيتىپتۇ. ئاندىن بۇ شەھەرنىڭ ئادىتى بويىچە توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، زۇھرا بىلەن پەرى پەيكەر بەھرامغا نىكاھلىنىپتۇ. زۇھرا سۆيگۈ ۋىسالىغا ئېرىشىپتۇ. بەھرام پادىشاھ بوپ - تۇ. ئۇ ئادىللىق بىلەن سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇ - رۇپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈپتۇ.

(توپلاپ رەتلىگۈچى ئاۋات ناھىيەلىك سىياسىي كېڭەشتە)

ناز - كەرەشمە بىلەن ئۆيدىن چىقىپ پەرى پەيكەر - نىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. پەرى پەيكەر ئاقىلنى تۇيۇق - سىزلا يېڭى توي قىلغان كېلىن ھالىتىدە كۆرۈپ، بېھوش بولۇپ يىقىلىپتۇ. خىزمەتكارلار پادىشاھ - نىڭ شەكلى ئۆزگىرىپ، شاھلىق تاجىنىڭ رومالغا ئۆزگەرگەنلىكىنى كۆرۈپ، ھەيران بولۇپ ياقىلى - رىنى تۇتۇشۇپتۇ.

پەرى پەيكەر ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن، زۇھرا ئۇنىڭ قولىدىن تۇتۇپ دەپتۇ:

« — ئەي مەلىكەم، مېنىڭ ئېتىم ئاقىل ئە - مەس، بەلكى ۋەزىرنىڭ قىزى زۇھرا بولمەن. ھە - رەمنىڭ ئىچىدە ئولتۇرغان يىگىت پادىشاھلىققا مۇناسىپتۇر ۋە ساڭا ھەم ماڭا ئەر بولۇشقا لايىق - تۇر، ئەگەر خالىساڭ ئىككىلىمىز ئۇنىڭغا ياتلىق بولىمىز. ئۆز ۋاقتىدا «بىر مۈشكۈلۈم بار» دەپ،

ياخشىلىققا ياخشىلىق

توپلاپ رەتلەنگۈچى: سابىر جان سېيىت

ئۆتۈشى بىلەن يىلان بارا - بارا ئەسلىگە كېلىشكە باشلاپتۇ. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، يىلان يوغىناپ قاپاققا سىغماي، قاپاقنى يېرىپ چىقىپ كېتىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن يىلاننىڭ يەيدىغان ئوزۇ - قىمۇ بارغانسېرى كۆپىيىپتۇ. ئايلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يىلان ناھايىتى تېزلا يوغىناپ كېتىپتۇ، ئۇ ئەمدى يىگىتنىڭ بەرگەن نەرسىسىگە تويماي، چە - قىپ مەھەللىدىكىلەرنىڭ توخۇ - ئۆردەكلىرىنى يەيدىغان بوپتۇ. مەھەللىدىكى كىشىلەر يىلاننى ئۆلتۈرۈۋېتىش توغرىسىدا يىگىتكە مەسلىھەت بە - رىپتۇ. لېكىن، يىگىت بۇنىڭغا قەتئىي قوشۇلماپ - تۇ. ئايلار ئۆتۈپتۇ، يىللار ئۆتۈپتۇ، ھېلىقى يىلان بارا - بارا يوغىناپ چوڭ ئەجدىھاغا ئايلىنىپ، ئۆي - گىمۇ سىغمايدىغان بولۇپ كېتىپتۇ. مەھەللىدىكى - لەر بۇنىڭدىن ۋەھىمگە چۈشۈپ، باشقا يۇرتلارغا كۆچۈپ كېتىپتۇ. كېيىن يىلان يولنىڭ بويىغا چىقىپ، يولدىن ئۆتكەن كارۋانلارنىڭ ئات - تۆگە - لىرىنى يەيدىغان بوپتۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ ۋەقە ئاخىر پادىشاھنىڭ قولىغا يېتىپ ئۇنى ۋەھىم - گە ساپتۇ. پادىشاھ بىر كۈنى ئوتۇنچى يىگىتنى چاقىرتىپ: «ئەگەر ئۈچ كۈن ئىچىدە يىلاننى يو - قاتمايدىغان بولساڭ كالاڭنى ئالمەن» دەپ پەرمان

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا، تەكلىماكاننىڭ ئوت - تۇرسىدىكى بىر مەھەللىدە بىر موماي ئۆتكەن - كەن. موماي بالدۇرلا تۇل قالغان بولۇپ، يالغۇز ئوغلى بىلەن ئىككىسى ناھايىتى غۇربەتچىلىكتە تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. لېكىن ئۇلار بارغا قانائەت قىلىپ ياشايدىكەن. بۇ مومايىنىڭ ئوغلى ناھايىتى زېرەك، ئەمگەكچان، ئاق كۆڭۈل ئىكەن. ئۇ ئۆز - نىڭ ۋىجىكلىكىگە قارىماي، جاڭگالدىن ئوتۇن ئەكېلىپ سېتىپ، ئانا - بالا ئىككىسىنىڭ تۇر - مۇشىنى قامدايدىكەن.

بىر كۈنى، ئۇ جاڭگالدىن ئوتۇن ئېلىپ قا - تىپ كېلىۋېتىپ، بىر ئۆستەڭنىڭ بويىدا نىمجان بولۇپ يېتىپ قالغان كىچىك بىر يىلاننى كۆرۈپ قايتۇ - دە، ئۇنىڭغا رەھىمى كەپتۇ. دەل شۇ ۋاقىت - تا يىلان زۇۋانغا كەپتۇ ۋە بالغا قاراپ:

— ئەي ئوتۇنچى يىگىت، رەھىم قىلىپ مېنى قۇتقۇزۇۋالغىن، ياخشىلىقىڭغا چوقۇم ياخشىلىق بىلەن جاۋاب قايتۇرمەن، — دەپ يېلىنىپتۇ. يى - گىتنىڭ ئىچى ئاغرىپ، يىلاننى ئۆزىنىڭ سۇ - چىدىغان قاپقىغا سېلىۋاپتۇ. ئۇ ئۆيگە كەلگەندىن كېيىن يىلانغا ياخشى يېمەكلىكلەرنى بېرىپتۇ ۋە شۇ تەرىقىدە بېقىشنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. كۈنلەرنىڭ

يىلان پادىشاھ ئوغلىنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇشال بوپتۇ. يىلان شاھزادە دادىسى بىلەن كۆرۈشۈپ بولغاندىن كېيىن، بېشىدىن ئۆتكەن سەرگۈزەشتە - لىرىنى، ئوتۇنچى يىگىتنىڭ ياخشىلىقلىرىنى بىرمۇ بىر سۆزلەپ بېرىپتۇ. يىلان پادىشاھ بۇنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇرسەن بوپتۇ ۋە يىگىتكە قاراپ: — مەندىن نېمە تەلەپ قىلسەن؟ ساڭا ئۆمۈر بويى يەتكۈدەك ئالتۇن - كۈمۈش، مەرۋايىتلارنى بېرىمۇ ياكى غەزىنەمنىڭ بىرىنى ساڭا بېرىمۇ؟ ۋە ياكى سېنى بىرەر مەملىكەتكە پادىشاھ قىلىپ قويۇمۇ؟ قېنى تېز ئېيت، — دەپتۇ.

— ماڭا ھېچنېمە كېرەك ئەمەس، پەقەت ئاشۇ مۇڭگۈزلىرىنى بەرسە بوپتىكەن، — دەپتۇ ئو. تۇنچى يىگىت. يىلان پادىشاھ نېمە دېيىشىنى بە - لەلمەي تۇرۇپ كېتىپتۇ. يىلان شاھزادە دادىسىغا قاراپ:

— ماقۇل دېگەن دادا، بۇ يىگىت مېنى ئۆلۈم - دىن قۇتقۇزۇپ قالدى، ئۇنى چوقۇم رازى قىلىش - مىز كېرەك، — دەپتۇ. يىلان پادىشاھ ئوغلىنىڭ گېپىنى يىرالماي ماقۇل بوپتۇ ۋە ئوتۇنچى يىگىت - كە قاراپ:

— ئوغلۇم، بۇ مۇڭگۈزنى ھازىرغىچە ھېچ - كىمگە بەرمىگەندىم، سەن سوراپ قالدىڭ، بوپتۇ، ساڭا بېرى. بۇ خاسىيەتلىك مۇڭگۈز ھەر قانداق تەلپىڭنى بەجا كەلتۈرىدۇ. مۇشكولاتىڭنى ئاسان قىلىدۇ، — دەپتۇ. ئوتۇنچى يىگىت يىلان پادىشاھ - تىن خاسىيەتلىك مۇڭگۈزنى ئاپتۇ - دە، ئۇلار بە - لەن خوشلىشىپ، ئۆز يۇرتىغا قاراپ يولغا راۋان بوپتۇ. ئۇ يىلانغا ياخشىلىق قىلىپ ئېرىشكەن ئا - شۇ مۇڭگۈزنىڭ خاسىيىتىدە، ئۆمۈر بويى ئانىسى بىلەن راھەت - پاراغەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈپتۇ.

بېرىپتۇ. ئوتۇنچى يىگىت بەك بىئارام بوپتۇ. يىلان يىگىتنىڭ پەرىشان ھالدا قايتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ ئۇنىڭدىن:

— ئەي شاپائەتچى يىگىت، نېمە غېمىڭ بار؟ قېنى ئېيتقىن، قولۇمدىن كەلسە ياردەم بېرىد - مەن، — دەپتۇ. يىگىت پادىشاھ بىلەن بولغان ئىشنىڭ ھەممىسىنى يىلانغا ئېيتىپ بېرىپتۇ. بۇ - نى ئاڭلىغان يىلان ئوتۇنچى يىگىتكە قاراپ:

— شۇنىڭغىمۇ پەرىشان بولۇپ كەتتىڭمۇ؟ قېنى ئۈستۈمگە چىققىن، — دەپتۇ. — نەگە بارىمىز؟ — دەپ سوراپتۇ بالا ھەيران بولۇپ.

— دادامنىڭ يېنىغا بارىمىز، دادام يىلانلار مەملىكىتىنىڭ پادىشاھى. مەن ئۇنىڭ ئارزۇلۇق ئوغلى ئىدىم. ئۆيىمىزنى تۇيۇقسىز سۇ بېسىپ كېتىپ، ئاتا - ئانامدىن ئايرىلىپ قالدىم. ئۇلار مېنىڭ دەردىمدە چوقۇم ئىككى كۆزىدىن ئايرىلىپ قالايلا دېدى. ھازىر شۇ يەرگە بارىمىز، — دەپتۇ يىلان. ئوتۇنچى يىگىت ئانىسى بىلەن خوشلىشىپ، يىلاننىڭ دۈمبىسىگە چىقىپ ئولتۇرۇپتۇ.

— ئەمدى كۆزۈڭنى يۇم، مەن ئاچ دېگەندە ئاچ - قىن، — دەپتۇ يىلان. ئوتۇنچى يىگىت كۆزىنى يۇ - مۇپتۇ. بىردەمدىن كېيىن «كۆزۈڭنى ئاچ» دېگەن ئا - ۋاز ئاڭلىنىپتۇ. يىگىت كۆزىنى ئاچقاندىن كۆز ئالدىدا ناھايىتى ھەشەمەتلىك بىر ئوردا كۆرۈنۈپتۇ. يىلان ئوتۇنچى يىگىتكە قاراپ:

— ئەگەر دادام سەندىن «نېمە تەلەپ قىلد - سەن» دەپ سورىسا، بېشىڭزدىكى مۇڭگۈزىڭنى بېرىڭ دېگەن، — دەپتۇ. يىگىت باش لىڭشىتىپ ماقۇللۇقىنى بىلدۈرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككىسى يىلان پادىشاھنىڭ ئالدىغا كىرىپ تەزىم قىپتۇ. ئوغلىنىڭ دەردىدە يۈرىكى زەرداب بولۇپ كەتكەن

(ئېيتىپ بەرگۈچى: يېڭىشەھەر ناھىيە يامانىار يېزىسىدىن سايلىخان يۈسۈپ،

توپلاپ رەتلىگۈچى: قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيەلىك رادىيو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىدە)

«كۆپ»، مۇھسىن كىيانزادە سىزغان

مۇھسىن كىيانتزادە سىزغان

«ساز مۇھەببىتى»

源 泉 (布拉克)

بۇلاق

(维吾尔文)

总159期

(قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 159-سان

BULAK A BIMONTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE

主编: 艾力·托合提 副主编: 穆合塔尔·马木提

باش مۇھەررىر: ئەلى توختى مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: مۇختار مامۇت

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路348号)
乌鲁木齐八家户彩印有限公司印刷
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订閱

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348-نومۇر)
ئۈرۈمچى باجياخۇرەڭلىك مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتىخانىلار مۇستەھرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号: CN65-1063/I
国际标准连续出版物号: ISSN 1005-0876
国外发行号: Q1118 邮政编码: 830001
邮政代码: 58-108 定价: 8.50元
广告经营许可证号: 6500006000043

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى: CN65-1063/I
خەلقئارالىق ئۆلچەملىك ژۇرنال نومۇرى: ISSN 1005-0876
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: Q1118 پوچتا نومۇرى: 830001
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 58-108 باھاسى: 8.50 يۈەن
ئېلان تىجارىتى ئىجازەتنامىسى نومۇرى: 6500006000043